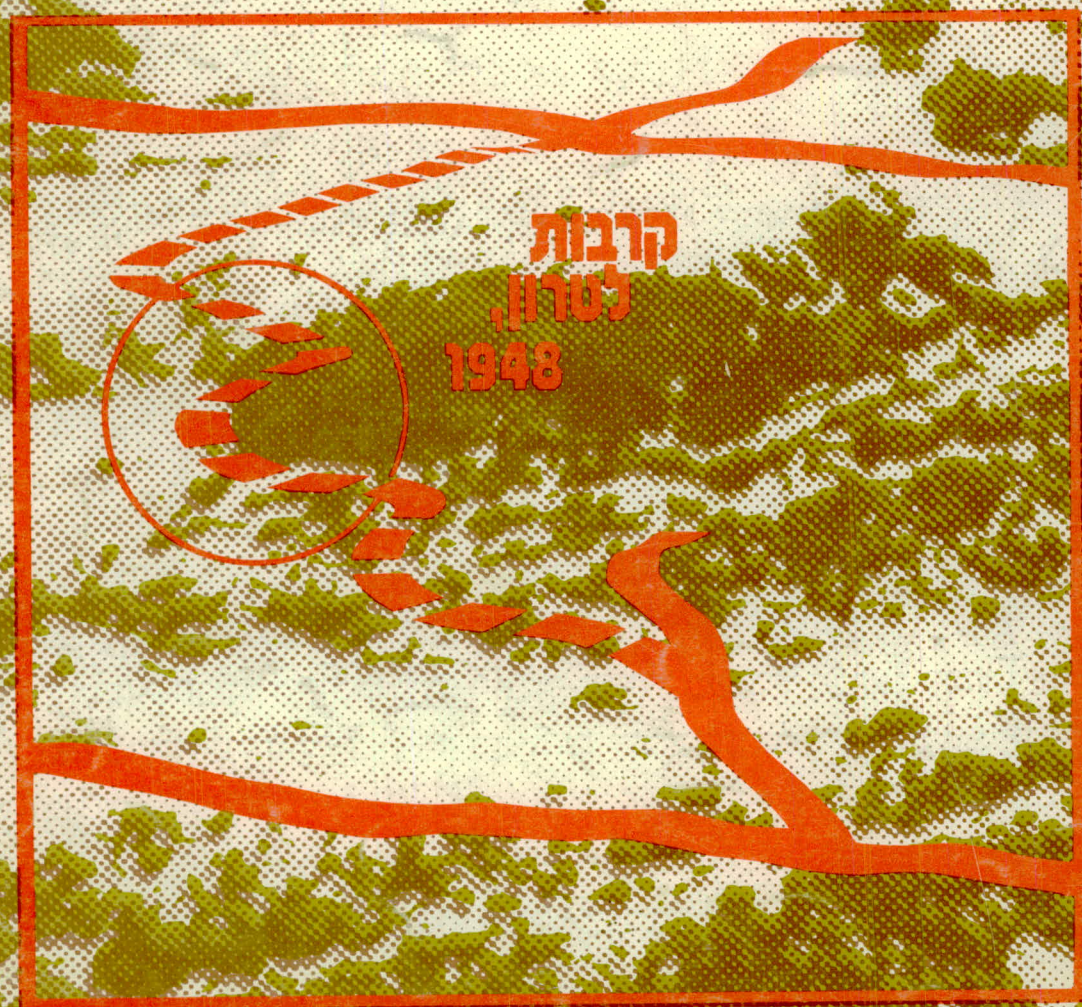

מערכות

304

אלוף (מיל') ד"ר יוסף אבידר לגבורות

בימים אלה מלאו 80 שנה לאלוף (מיל') ד"ר יוסף אבידר.

אלוף יוסף אבידר שירת בהגנה מאז 1925 בתפקידים שונים: מפקד העיר העתיקה וסגן מפקד העיר ירושלים; ממניחי היסוד לתעשייה הצבאית; מפקד קורסים, מפקד גליל הצפון; ראש אגף ההדרכה במטה ההגנה ומנהל התע"ש. נמנה עם האלופים הראשונים של צה"ל ומילא שורת תפקידים בדרגה זו: ר' אגף האפסנאות במלחמת העצמאות, אלוף פיקוד הצפון, אלוף פיקוד המרכז ור' אג"ם. לאחר שחרורו מצה"ל כיהן האלוף אבידר כשגריר ישראל בברה"מ ולאחרונה השלים את מחקריו על מפלגה וצבא בברה"מ, וזכה בתואר ד"ר לפילוסופיה.

בית מערכות מברך את אלוף (מיל') ד"ר יוסף אבידר ומאחל לו אריכות ימים.

מפקד ועורך ראשי: אל"מ אורי דרומי
העורכת: רס"ן רחל רוז'נסקי
שער: רס"ן זיו בשן
סייע בעריכת חוברת זו: יהושע קנז

2 קרבות לטרון — שלוש הארות והערכה / אלוף (מיל') שלמה שמיר
קרבות לטרון במלחמת העצמאות משמשים עד היום מקור לחרושת שמועות
לוויכוח ולפולמוס ציבורי. המחבר, מפקד חטיבה 7 במלחמת העצמאות,
מבקש להתמודד עם חלק מהדעות המושמעות במסגרת פולמוס זה.

7 המערכה על הרובע היהודי / סא"ל (מיל') יצחק לוי (לויצה)
על מאמצי כוחותינו בירושלים להתחבר עם הרובע היהודי בעיר העתיקה
ולהצילו. המאמר הנו פרק מתוך הספר "תשעה קבין" העומד לראות אור
בקרב בהוצאת מערכות.

13 חלקם של מתנדבי היישוב לצבא הבריטי בניין המערך הלוגיסטי של צה"ל /
אל"מ (מיל') עמנואל גלבר
בראשית מלחמת העולם השנייה החלה תנועת התנדבות לצבא הבריטי, ואחת
ממטרותיה הייתה להכיר מבפנים צבא סדיר וללמוד על מבנהו, ארגונו,
הכשרתו ללחימה וחיי השגרה שלו. במאמר — תיאור השפעתו של לימוד זה
על בניין חיל האספקה של צה"ל.

16 הספקת הדלק במלחמת העצמאות — הבעיה האילוצים והפתרונות /
רס"ן זהר לבקוביץ
הבריטים בצאתם מן הארץ הניחו את המשק בתוהו ובוהו והיה צורך למלא
את המחסור בתחמושת דלק מזון וציוד לסוגיו. במאמר — על הקשיים
בתחום הדלק ועל הדרך שבה התמודדו עם הבעיה.

24 ארגונו של חיל האוויר — נובמבר 1947 — ינואר 1949 / ד"ר משה גת
ההחלטה על הקמת כוח אוויר קבוע באה בתקופה של מתיחות הולכת וגוברת
— דיוני האו"ם בשאלת א"י ודריכות לקראת המאורעות הצפויים מצד
האוכלוסיה הערבית. מדוע חיכו ראשי היישוב זמן כה רב עד לגיבושה של
החלטה בדבר הקמת כוח אווירי?

30 חידוש או רציפות? — הקמת אגף כוח אדם (1948) כדגם לשינוי ולחידוש/
ד"ר זהבה אוסטפלד
חלק ב' של המאמר שפורסם במערכות 302 — 303. בחלק זה דיון בבעיות
שאפיינו את הקמת השירותים של אכ"א: שירות משפטי, שירות רפואי,
חינוך, ח"ן, רבנות, סעד ואחרים.

ממדף הספרים
44 צבא נולד / ד"ר מרדכי נאור
על ספריו של פרופ' יואב גלבר גרעין לצבא עברי (יד בן צבי, תשמ"ו) ו למה
פירקו את הפלמ"ח (שוקן, תשמ"ו) ועל תרומתם של ספרים אלה למחקר
ההיסטורי של מלחמת העצמאות

46 כישלון אקדמי מדאיג / אל"מ (מיל') ד"ר מאיר פעיל
ביקורת על ספרו של פרופ' יואב גלבר למה פירקו את הפלמ"ח, והצבעה
על עיסוק חד צדדי, לדעת המבקר, בנושאים שונים.

המערכת: רח' האלוף מנדלר מס' 3 ת"א, הקריה ת"ד 7026 מיקוד 61070, טלפון 694343, מחלקת המנויים:
משהב"ט רחוב דוד אלעזר 29, הקריה ת"א.
טלפון 205516 (03) סדר: בית מערכות. הודפס באמצעות משרד הביטחון/הוצאה לאור. לוחות והדפסה:
דפוס חידקל.

מערכות

בית הוצאה של
צבא הגנה לישראל

צוות המערכת:
סא"ל ישי קודרובה
רס"ן רפאל יקר
רס"ן אבי קובר
צבי עופר
עליזה ציגלר

מערכות חימוש: העורך: רס"ר נסים נמתלי
קשר ואלקטרוניקה: ק' עריכה: חזי מור

הדברים המתפרסמים בחוברת הם על דעת הכותבים בלבד.
ויאנם משקפים בהכרח את עמדת צה"ל.

קרבות לטרון שלוש הארות והערכה

אלוף (מיל') שלמה שמיר*

יש אומרים, לטרון, עד היום, "פצע" בקורות המלחמות שלנו, אחרים אומרים "עלילה", וכך דור לדור מספר. אירוע לטרון לא תועד עד היום בפירוט ובדיוק כראוי לאירוע מרכזי, שהוא מעין מיקרוקוסמוס של מלחמת העצמאות. העדר מידע מוסמך, מהווה מקור ובטיס להמשך חרושת השמועות והסילופים, מהם בתום לב ודאגה, ומהם בודון, כהמשך להשמצה פוליטית צבאית מהימים הנוראים ההם, שלא בחלה בשום אמצעי.

שלושה "סימני היכר" ניתנו בשעתו בקרבות לטרון, על-ידי מי שניתנו, ואלה הם:

- קורבנות רבים.
- חלק הארי של הקורבנות — עולים חדשים, שזה עתה ירדו מאניות המפעילים, והובלו כצאן לטבח ישר לשדה הקרב.
- הקרבות היו כישלון צבאי גדול, אולי הגדול בכשלונותינו באותם ימים.

האצבע המאשימה מופנית נגד בן-גוריון, שר הביטחון דאז, שהתערב והכריע, בניגוד לחלק מאנשי המטה הכללי — ובעיקר בניגוד לדעתו של ראש מחלקת המבצעים, יגאל ידין, לפתוח במערכה ומיד עם חטיבה 7 שהייתה בהתארגנות ראשונית. ביקורת רבה מוטחת גם נגד מפקד החטיבה דאז, כותב שורות אלה, שקיבל את הפקודה, ולא עשה הכל — על פי טענות אלה — כדי לשנות אותה, או לדחות אותה, למרות שידע את משמעותה.

אמנם ישנן טענות נוספות נגד קרבות חטיבה 7 בלטרון, הנוגעות בעיקר למפקדה, כגון חוסר הכנה ראויה של החטיבה, תכנון וניהול קרב לקוי, הצטיידות בלתי מספקת, בעיקר חוסר המימיות, איחור בשעת היציאה לקרב, ועוד. לאלה ייחוד מאמר נפרד. הדברים הבאים יעסקו רק בשלושת ה"סימנים" שהוזכרו. לפני שאני בא לדון בבעיית הנופלים, ראוי להבהיר במלים מעטות, לאלה מהקוראים, שאינם בקיאים כל כך בהיסטוריה של מלחמת העצמאות, את הבעיה הצבאית-ארגונית שעמדה אז לפנינו.

כשהחמיר מצב ירושלים, כמו שהחמיר, והיה ברור שמוכרחים לפתור את שאלת המצור, לא הייתה לצה"ל עתודה מטכ"לית, ארצית, לא היה כוח, שיכול היה להתפנות, ובמהירות, על מנת להישלח למבצע נוסף זה, ואז הוחלט בין השאר, להקים במהירות, כחטיבה רזרבית, את חטיבה 7. החטיבה הורכבה משלושה גדודים: גדוד משוריין, המבוסס על משוריינים וחלים שנרכשו אז תוך כדי המלחמה, ועל שני גדודים של חיל רגלים. שלושת הגדודים האלה ובעיקר אלה של חיל הרגלים, אורגנו בעיקר בין ה-18 ל-23 במאי 1948, וזאת על מנת לצאת למערכה ב-24 במאי.

בשל חומרת המצב ולאור הצורך לצאת להתקפה עוד בטרם הייתה אפשרות לתת לשלושת הגדודים, לפחות אימון של כמה ימים, הועק לאיזור גדוד נוסף מחטיבת אלכסנדרוני הוא גדוד 32, והועבר תחת פיקוד החטיבה. בשלב הבא, לקרב השני של לטרון, כאשר גדוד 32 חזר כבר לאלכסנדרוני, הועק גדוד 52 מחטיבת גבעתי. זה היה צירוף הכוחות העיקריים שבהם מדובר.

פרט לשני הקרבות: האחד ב-24-25 במאי והשני ב-30-31 בו, כלל האירוע גם את פריצת דרך בורמה, היא דרך 7.

לשאלת מספר הנופלים

כאשר מדברים על קרבות לטרון, נחזור ונאמר, שהכוונה לקרב הראשון, שבו תקפה חטיבה 7 יחד עם גדוד מחטיבת אלכסנדרוני שתחת פיקודה את רכס לטרון, בלילה 24-25 במאי, ולקרב השני, שבו שוב תקפה החטיבה את אותו מתחם של רכס לטרון, ותחת פיקודה גדוד 52 מחטיבת גבעתי, בלילה של 30-31 במאי 1948.

אלה שני הקרבות הרלוונטיים כאן, אם כי החטיבה, שעיצבה לאחר הקרב השני את קו הפסקת האש לעתיד, גילתה, תיכונה ופרצה את דרך בורמה. זו הייתה דרך בשליטתנו הבלבדית, אפשר היה להעביר בה רכב, וכזאת, הפכה לאלטרנטיבה לכביש, שעבר מלטרון לשער הגיא וזכתה להכרת נציגי האו"ם. החטיבה שהתה באיזור עד לאחר הפסקת האש, כאשר מסרה את האזור לחטיבת יפתח.

הצורך לעמוד על שאלת מספר הנופלים והוותק שלהם בארץ, יודגש על ידי עיון בשני מקורות: האחד הוא "דברי הכנסת" מה-18.11.85 שהם בבחינת דברים שטרם יבשה עליהם הדיו. בדיון בנושא קליטה ועליה, אמר ח"כ עוזי לנדאו (הליכוד): "... במלחמת השחרור, כאשר מסופר על קרב לטרון שבו נפלו, אם אינני טועה, 2,000 איש — בקרב הזה נהרגו 1,000 או 2,000. יכול להיות שבמספר 2,000 אני טועה." היו"ר, ד"ר בן מאיר, טען שנפלו בערך 400 איש. חבר הכנסת אמנון לין ציטט באותו דיון מספרו

* ממפקדי ההגנה הבכירים בארץ לפני מלחמת העולם, ביחידות הפו"ש, החי"ש הגליל העליון, וירושלים, וכן מהטייסים הראשונים. שירת בצבא הבריטי כמש"ש שש שנים, והיה בדרגת רס"ן במלחמת הע"ש השנייה. אחר כך הקים את חטיבה 7 ופיקד עליה בקרבות לטרון. היה ראש מתי"ם במטכ"ל, מפקד חזית ב' מפקד חיל הים וחיל האוויר.

של אריה יצחקי שראה אור ב־1982, ושם (עמ' 592) מוזכרים 389 הרוגים.

מיותר יהיה להעיר שהאויב בדמיונו הפרוע ביותר לא הגיע לגוזמאות כאלה. יצוין שהציטוט מספרו של יצחקי אינו אמור רק בקרבות מ־24-25 במאי ומ־30-31 בו, ורק בחטיבה 7 בתקופה הרלוונטית, אלא כולל בין היתר נופלים בחטיבות הראל, גבעתי ויפתח בתאריכים אחרים.

המקור השני שראוי להביאו כאן כלשונו הוא מכתבו של הרב הראשי לצה"ל, המעיד על 137 נופלים בקרבות הללו.

בסיכומו של הרב גורן נכללו גם הנופלים באיזור, בימים שבין הקרבות, וכן כל מי שנפלו לאחר הקרבות, בהחזקת הקו, ובעיקר בשמירה על פריצת דרך בורמה, היא דרך 7.

בדיקה מחודשת של רשימת הנופלים ושל הקרבות שבהם נפלו, מראה שבקרב הראשון נפלו 22 איש מיחידות החטיבה ו־50 איש מהגדוד שתחת פיקודה. בקרב השני נפלו 49 איש מכל היחידות. (בהמשך מופיעה טבלה המפרטת את המספרים המוזכרים).

על מנת להשלים את התמונה ראוי לצטט מספר סעיפים מדברי הרב גורן:

2. "אחרי חקירות מקיפות שערכנו בנידון וביקורי בשטחי הקרבות ואחרי גביית עדויות מפי מפקדים וחיילים ישראלים ומפי מפקדי הלגיון הערבי והבלתי־סדירים שהשתתפו בקרבות בסביבת לטרון, יש להסיק את המסקנות דלהלן ביחס לקרבות אלו:

א. הלגיון התכונן כנראה להתקפות אלו והתבצר בעמדות חזקות ביותר על פסגות ההרים ובחפירות הגנה ותעלות קשר מסודרות בשטח לטרון והסביבה. את שרידי העמדות והחפירות ראינו בשעת ביקורינו בשטח.

ב. לפי הרושם שקיבלתי מתושבי הכפרים בשטחי הקרבות, יוצא שהלגיון הביא לשם כוחות חזקים מאוד והוא פינה את תושבי הכפרים הבלתי לוחמים בכדי לאפשר לו פעולה חפשית. לפי מה שנמסר לי על־ידי ערביי הסביבה,

מס' 7808-63/ס
מס' אייר השני: 4.6.51

איש-סודי
ד ה ר

מפקד חיל אויר לישראל אלוף ש. שמיר

הנדון: רשימת חילי הקרבות טביח לטרון.

1. בהתאם לשיחתנו ביום כז' ניסן תשי"א 3.6.51 הנני ממציא לך רצ"ב רשימת כל חילי ונעדרי הקרבות מסביבות לטרון שבין הקרבות, בתאריכים 24.5.48 וב-31.5.48, רשימה זו כוללת את החיידות של היחידות שפעלו ישירות בקרבות על לטרון והסביבה בתאריכים הנ"ל הן בזמן ההתקפה והן בזמן הנסיגה כמו כן היא כוללת את אלו שמוטו כחטי הטוליים.

רשימת האבידות לפי היחידות.

גדוד	32	50	אבידות 48 עם (143) מלוחמי חיל אויר שני לצה"ל 2025
"	71	12	"
"	72	49	25 עם (143) מלוחמי חיל אויר שני לצה"ל 2025
"	73	20	"
מגדודים שונים		5	"
(בגוף: 51)			

סך הכל: 137 אבידות.

ההתארגנות המהירה של יחידות החטיבה, נערך רישום מסודר של המוצבים ליחידות ועל רשימת החללים לא היה מעולם ערעור. אמנם ישנם מקרים בודדים של נעדרים ממלחמת העצמאות, שקרוביהם לא איתרו את מקום נפילתם, אבל אין סיבה לשייך מקרים אלה לחטיבה 7, שדווקא בה הוכנסו תוך כדי ההתארגנות סדרי רישום תקינים, על פי המסורת הטובה של מפקדים שעברו בית ספר סדיר למלחמה.

אין בדברים אלה כדי למעט בקושי שהיה לקבל מידע מדויק ועדכני משה הקרב בשל תנאי קרב קשים ועקב גורמים נוספים שעוד יצוינו בהמשך.

הייתה גם עריקה ניכרת מהחטיבה: ערקו כאלה שחזרו ליחידותיהם, לאחר שנשלחו לקורסים, הקורסים פוזרו, ואנשיהם שולבו בארגון החטיבה החדשה. אחרים ערקו לפי "הוראות", ואחרים לא חזרו לאחר התאוששות מבתי חולים. אבל בדיקת הרשימות לאחר מכן, מכל המקורות הקיימים, וכן לאחר איתור הגוויית בשטח, אינה מותירה מקום לספק, שהמספר שכאן הוא מדויק.

באמצע הקרב השני בפריצה למשטרה התחיל כבר הלגיון לסגת מהסביבה והתחילה בריחה המונית, ואילו היו היהודים מחזיקים מעמד עוד שעה אחת, היה הלגיון מפנה את כל לטרון כי הפקודה הייתה כבר לסגת.

מאופן מציאת שרידי הגוויית בשטח הקרבות, יש להגיע למסקנה, כי רובם נהרגו על־ידי הפגזה קטלנית ואש מכונות־יריה שכיסו את כל השטח ועשו שמות בחיילינו. כמעט כולם נמצאו בשטח פתוח לעמדות האויב ואם כי יש להניח שבהרוגי פלוגה ב' מואדי טחון טיפלו הערבים, הרי היתר נשאר מונחים במקומות נפילתם מבלי שנגעו בהם. זאת נוכחנו לראות במקום על־ידי סימנים רבים.

ד. הערבים דיברו מתוך הערצה על גבורת הלוחמים ובאופן מיוחד על הפורצים למשטרה בקרב השני. הם אספום והשליכום למערות אחדות ובכורות בסביבה.

בצד השמועות שפשטו על היקף האבדות בקרבות אלה, נרקמה גם גירסה, שבזמן ההוא לא נרשמו החיילים ברישום סדיר, כך שלמעשה אי אפשר לדעת מי היה ומי לא חזר. ולא כך! למרות

חלקם של עולי 1948

על פי השמועות שפשטו היו בקרב קורבנות לטרון מאות הרוגים שזה עתה עלו ארצה והיישר מהאניות נשלחו לשדה הקרב. טיעון זה מופרך מעיקרו.

לאחר עריכת בדיקה יסודית של תולדות חייהם של נופלי לטרון, על פי מקורות שונים, נמצא, כי בקרבות לטרון נפלו 17 עולים. שמונה מהם בקרב הראשון ותשעה בקרב השני. בנוסף נפל עולה חדש בימים שבין שני הקרבות ועוד עולה לאחר הקרבות, בשמירה על פריצת דרך כורמה. בין עולים אלה היו שני מפקדים שאחד מהם נפל בקרב השני ואחד לאחר הקרבות.

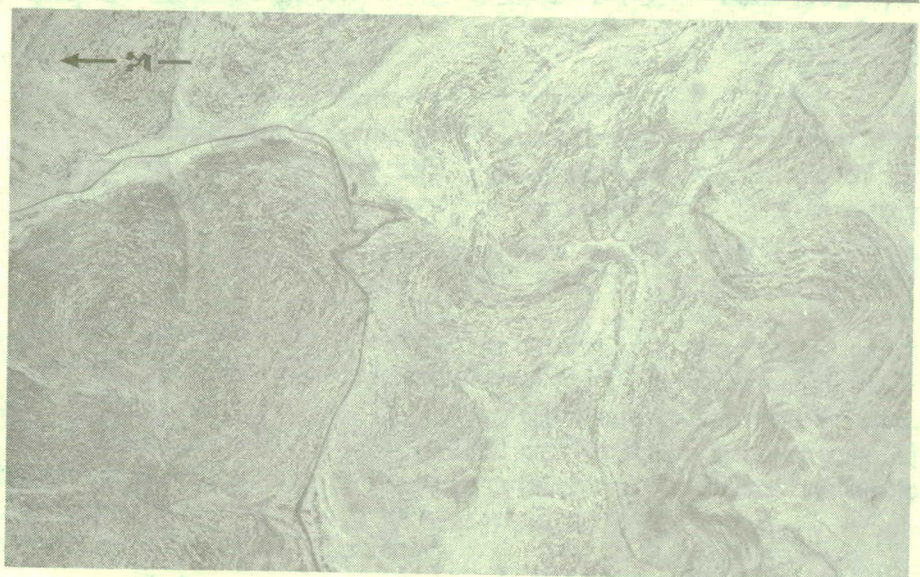
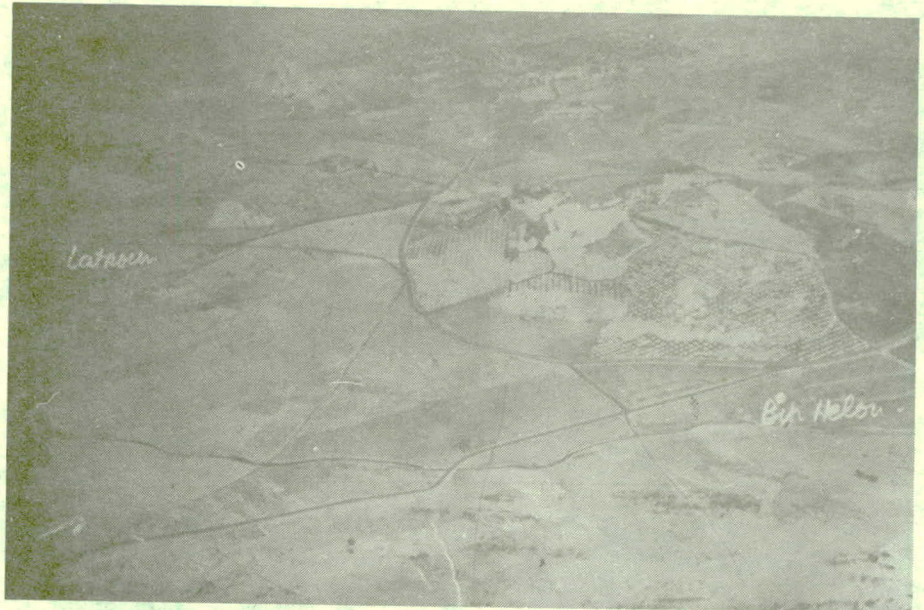
עולים אלה באו אחד מצרפת, שמונה מרומניה, שניים מצ'כיה, שניים מפולין ושניים מבולגריה. לגבי שניים נותרים לא עלה בידי לקבוע את ארץ מוצאם.

כל אלה עלו בחודש מאי 1948, רובם באניה טטי שהגיעה לנמל תל-אביב מיד עם הכרזת העצמאות, וכולם השתתפו במסגרת אימונים מצומצמת שערכה ההגנה באירופה לפני עלייתם. הצעיר שבהם היה בן 18 והמבוגר בן 27. הם לא הספיקו ללמוד עברית. פרטים אלה מופיעים בין היתר ברשימה קצרה על תולדותיהם בספר שהוציא אגף ההנצחה של משרד הביטחון. בנוסף לעולים אלה נפלו בקרב השני ארבעה עולים שהגיעו ארצה בשנת 1947 והיו כבר בארץ קרוב לשנה. הנופלים האחרים היו "ותיקים" — עד כמה שאפשר לייחס מושג זה לחיילים צעירים — ובתוכם 15 ילידי הארץ.

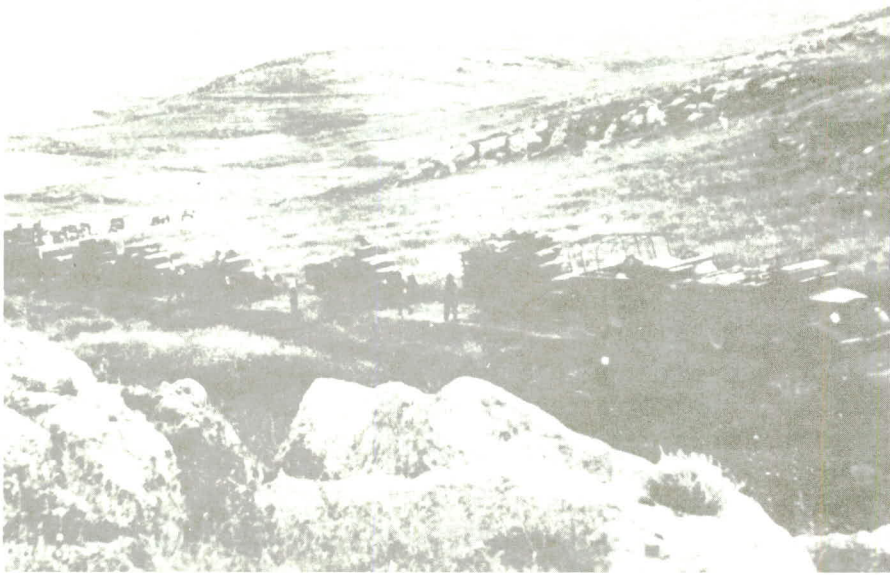
ועוד הערה. לאיזור החטיבה הגיעה קבוצת עולים, יממה אחת לאחר שירדו לחוף בסוף חודש מאי. הם באו לעזור בהעברת קמח לירושלים באותו מעבר זמני כטרם נפרצה דרך כורמה. קבוצת עולים זו לא סופחה לחטיבה, והחטיבה לא גייסה אותה ולא הייתה אחראית לה. אחרי כמה ימים של העברת משאות, הם עזבו את האיזור, ומצאו את עצמם חלקם בצפון וחלקם לאחר מכן באיזור פלוג'ה. פרט לאחד שנפגע על-ידי ג'יפ ברגלו, לא נפגע אף אחד מהם באיזור לטרון.

אנשי האניה טטי שעלו ב-15 במאי, נקלטו בקלט הכללי בתל-אביב, משם נשלחו לתל-ליטווינסקי ועברו שם אותן ההכנות המינימליות של כל הנקלטים האחרים לחטיבה.

אין בדעתי במאמר זה לנסות ולפענח את התפתחות הדימוי השלילי על קרבות לטרון. זה

למעלה: מתחם לטרון: הכפר לטרון המגודר ומשטרת לטרון. באמצע: משטרת לטרון למטה: קטע הדרך על המורד התלול שנפרץ ע"י חטיבה 7. באמצעות נתאפשרה סלילת הדרך האלטרנטיבית לכביש לטרון — שער הגיא להסרת מצור האספקה לירושלים.

למעלה: שיירה בדרך בורמה. למטה: בדרך להתקפה השנייה על רכס התותחים.

לסיום קטע זה, יש לחזור ולשנן כי 17 העולים שנפלו, וחבריהם, אשר היוו את המילואים ליחידות הקרביות שלנו, לא הלכו כצאן לטבח, ובתנאים הגרועים ביותר שניתן להימצא בהם, מילאו את תפקידם לא פחות מחבריהם הוותיקים והמאומנים.

הנופלים לפי ותק בארץ ועל-פי הקרבות

לפני הקרב	קרב א בין	קרב ב	אחרי הקרב, דרך בורמה.
24/25	30/31	במאי	במאי
1	2	(4) 8	(1) 3
(5) 14	(1) 3	(9) 29	(3) 12
	1	4	1
	1	(1) 9	(1) 1

היה תלוי בכל תוספת כוח. נפשית הם היו מוכנים לזה.

ניתן לטעון שלמרות שהקלט היה ריק ממתגיסיים, צריך היה להימנע מלגייס את העולים, ותחת זאת להוציא צווי גיוס למבוגרים יותר ואחרים. אולם, לדעת, גם אז מוצדק היה להכניס את העולים למעגל המלחמה ולשבצם בחטיבות הקרביות, כדי שיהיו שותפים שווים.

הברית עם הארץ — היא גם ברית דמים!

לרוע המזל לא ניתנה להם האפשרות האופטימלית להראות את יכולתם בגלל מצוקת הזמן וההכנות המעטות שעשינו, אבל תנאים אלה פגעו לא רק בהם אלא בכל לוחמי העצמאות, חיילים ואזרחים, שנתנו את נפשם אז.

נושא נכבד בפני עצמו, חשוב, לא לצורך התנצחות שעבר זמנה, אלא ללימוד לקחים, תוך איתור כל אותם תנאים אובייקטיביים מצד אחד, ופעילותם של גורמים פוליטיים שהשתמשו בחטיבה 7 ובקרבותיה על מנת לנגח את בן-גוריון ואת תפיסת בניינו של הצבא הסדיר ולהפצת תורות צבאיות מסולפות שעלו לנו במחיר יקר מצד שני. ואולם יהיה זה משום עשיית צדק אם אומר כאן דברים מספר על לחימתם של העולים ובעיקר במסגרת גדוד 72, לפי עדות מפקדיהם הישירים, כדי להפריך מעט מן הלעז.

עולים אלה נקלעו יחד עם חבריהם הוותיקים להפגזות תותחי הלגיון בשטח סלעי ופתוח. שום צבא, ויהיה מאומן ומוכן כאשר יהיה, לא היה עובר בשלום מכת אש כזו שבאה בהפתעה, ואכן זו הייתה הפתעה. הידיעות שסופקו לחטיבה ממחלקת המבצעים במטכ"ל, כאשר מודיעין קרבי עוד לא היה מאורגן כלל, לא הצביעו על כך שהלגיון על נשקו המסייע נכנס והתבסס במתחם לטרון. לחטיבה לא ניתנה שהות לגלות זאת על-ידי סיורים ותצפיות משלה. סיורי מפקדים שקדמו להתקפה לא גילו זאת. יתר על כן, כשבוע לפני ההתקפה חנתה במתחם לטרון פלוגה מחטיבת גבעתי, שאף סיפקה מורה דרך לגדוד אלכסנדרוני בדרכו לטרון.

מספר עולים נפלו מצליפה מאיזור אחר של החזית, עד אשר אותרו מקורות האש והיא שותקה. איש מהם לא נפגע בגבו תוך נסיגה. נעשה להם עוול גדול ושנים לאחר הקרב הצביעו עליהם כאילו ברחו מהמערכה. אין כזב זדוני מזה. עולים צעירים אלה קיבלו אימון ראשוני מוקדם עוד לפני עלייתם ארצה, ובאו למלחמה מתוך רצון לתת את חלקם. הם לא ערקו ולא ברחו.

בעקבות ההפגזה והצליפה ולאחר התייבשות בחום הקשה של אותו יום, ומכת ברחש ששררה במקום, ושריפת שדות, היה על העולים, יחד עם חבריהם הוותיקים והמנוסים, לסגת מאיזור ההפגזה. נסיגה כזו בתנאים שנוצרו, במצב של חוסר קשר יעיל בידי המפקדים, אינה יכולה להטיל דופי בלוחמים. הנשק נמסר לחלקם ביומיים האחרונים ללא אפשרות ניכרת לאימונים, ופגע בהם חוסר האפשרות להידבר עם מפקדיהם, כי השפה לא הייתה שגורה בפהם. עולים אלה התאוששו, חזרו ולחמו בקרב השני ובמהלך קרבותיה של חטיבה 7 מוצאים אותם כשחזרו הגליל, ואחר-כך גם בדרגות בכירות ובמשך שנים ארוכות בצבא הקבע.

והאצבע המאשימה טוענת, בין היתר, שאסור היה להביא אותם לשם. העולים היו, כאמור, אחוז קטן מכלל הלוחמים במסגרת חמשת הגדודים שנטלו חלק בקרבות אלה, וכך גם אחוז הנופלים בקרבם. לדעתי מוצדק היה להביא אותם כאשר הקלט היה ריק מגיוסים מקומיים וגורל המדינה

בקרבות לטרון נפלו 25 מפקדים מיחידות החטיבה בלבד, פרט למפקדים שנפלו בגדוד 32 מחטיבת אלכסנדרוני. מספרם מופיע בטבלה בתוך הסוגריים כחלק מתוך המספר הכללי. בקרבות בלבד נפלו מהחטיבה, 53 טוראים ו-20 מפקדים ואתם 50 לוחמים מגדוד 32. מספר החללים שאיבדה החטיבה בכל תקופת שהותה באיזור, כולל פריצת דרך בורמה וייצוב הקו מול הלגיון, כולל חללי חטיבת אלכסנדרוני, היה 148 לוחמים, ויהי זכרם ברוך!

קרבות לטרון – כישלון, או שמא ניצחון גדול במלחמה

בשני הקרבות של החטיבה לא עלה בידה לכבוש את רכס לטרון, להרוף את הלגיון ממנו, ולחדש את המעבר לירושלים בכביש הישן מלטרון לבאב אל-וואד. עם זאת הצליחה החטיבה לפרוץ דרך חדשה למכוניות המתחברת לבאב אל-וואד, היא דרך 7, דרך בורמה.

החטיבה הצליחה להוריד את הלחץ של הלגיון מירושלים. בזה לא הכל מוכנים להודות, כי הדבר קשה למדידה ועדותו של מפקד ירושלים אשר שלח לחטיבה את תודת ירושלים על הסרת המצור אולי אינה אובייקטיבית, אבל הדברים מתאשרים בעדותו של גלאב פאשה, שהיה אז מפקד הלגיון הירדני. גלאב כותב בספרו כי הלחץ בלטרון מנע ממנו להוריד גדוד משם על מנת לעזור לרמלה ולוד, לא כל שכן להרחיב את המערכה על ירושלים.

למותר להוסיף שאיש אינו כופר בכך שהלגיון הוריד גדוד נוסף להגנת לטרון לקראת ההתקפה השנייה.

המצוקה בירושלים הייתה כזו שבין-גוריון חרד שהעיר עלולה ליפול כל יום. יגאל דיין, אז ראש מחלקת המבצעים, העריך שהסכנה גדולה, אבל גרס שיש להמתין עוד ימים מספר וירושלים תחזיק מעמד. אלה היו הבדלי ההערכות בדבר יכולת עמידתה של ירושלים.

אליבא דכולם מצבה של העיר היה מסוכן, והיות שאף אחד מאתנו לא התנסה בנפילת עיר או בהתקפות של עיר, קשה היה להגיע למסקנה ברורה כמה זמן יש לירושלים. העובדות הפיזיות היו פשוטות: מעט מזון, מעט מאוד מים, דלק אין, תחמושת מועטה מאוד ומספיקה ללוחמים מעטים. הדרך לעיר סגורה, לא ניתן להביא אספקה, והלגיון, נדמה שהוא בלתי מוגבל במספר חייליו, בתחמושת ובנשק, ותותחיו מפגיזים את העיר יום יום. בשטח הלחימה, מצד אחד גילווי גבורה של לוחמים מכל סוג ושל אנשי ירושלים ותיקים, שלבטח היו עומדים על משמרתם עד האיש האחרון, ומול אלה, תופעה של הרמת דגלים לבנים במאה שערים ודיבור על הרמת דגלים לבנים מצד חוגים בשכונות דתיות מסוימות בקצות העיר.

ברור כי אי אפשר היום לפסוק, אם ירושלים הייתה מחזיקה מעמד עוד יום או יומיים או שלושה. מה שנראה ברור אז, או היה ברור לבין-גוריון, הוא שנפילת ירושלים הייתה שמה קץ לחלום המדינה היהודית.

מבחינת הסטאטוס הבינלאומי, ירושלים הייתה מחוץ לגבולות מדינת ישראל והייתה צריכה להיות תחת פיקוח בינלאומי. אולם, אם לגבי הסטאטוס ומשמעותו ניתן עוד להתווכח, הרי איש אינו חולק על כך שאילו ירושלים על מאה אלף תושביה הייתה נופלת לידי הערבים, לא היה לנו עוד מקום בה וזו הייתה ליישוב המכה המוסרית אולי הקשה ביותר שאפשר היה להעלות על הדעת בשלב זה. המשמעות של נפילת ירושלים הייתה קיצור דרמטי של החזית הערבית, והתחברות של ממש בין הצבא המצרי לבין הצבאות הירדני והעיראקי, התחברות אשר הייתה מאפשרת להם לפגוע בשארית היישוב בשפלת החוף. כלומר, קשה היה לאמוד את גודל הסכנה. הייתי אומר, שהמאבק על ירושלים היה מאבק על כל הקופה.

מה היה דרוש לירושלים? אספקה בלבד לא הייתה מצילה אותה, גם הורדת הלחץ הערבי בלבד, לא היה בה די. דרושים היו שני התנאים כאחד. גם אילו היו מביאים עוד 100, 200 או 300 טון מזון, גם אילו היו מים, דלק לאמבולנסים ולמכוניות, לא היה הדבר מבטיח שהאוכלוסייה הייתה מסוגלת להמשיך ולעמוד תחת לחץ ההפגזה הירדנית.

מצד שני, אילו הייתה הדרך נשאת סגורה, והלחץ הירדני היה יורד, גם אז עלולה הייתה העיר ליפול, פשוט מחוסר כוח להמשיך, חוסר אונים, חוסר מזון, חוסר מים, עיר במצור. זו הייתה הערכת המצב, ועל כן זהו הבסיס לבחון את משמעות הקרב על פריצת הדרך והבאת הכוחות לירושלים, ובמסגרת זו צריך להעריך את חשיבותו של הקרב על ירושלים ותוצאותיו.

קרבות לטרון, למרות שלא נכבש בהם רכס לטרון, היו ניצחון חשוב, כי בסופו, שני התנאים הושגו, אם כי לא במידה שרצינו. הלחץ על ירושלים הוקל במידה מסוימת, כאשר הלגיון חייב היה לא רק להחזיק בלטרון, אלא גם לחזק את לטרון ולהוריד גדוד מירושלים, והדרך החדשה, הזמנית, נפתחה ואיפשרה תנועה מוגברת לירושלים.

מדובר על דרך, והכוונה לדרך שמכוניות יכולות לעבור בה, שכוחות ערביים אינם שולטים בה, ושנציגי האומות המאוחדות ומשקיפים דאז היו צריכים לאשר אותה ככזאת ערב ההפוגה. זו הייתה דרך בורמה, דרך חטיבה 7.

קרבות לטרון הם בבחינת המיקרוקוסמוס של כל מלחמת העצמאות, במישור המדיני והצבאי כאחד. דומני שלא היה קרב אחר שנקבע עיתויו כל כך צמוד להחלטה מדינית. צפון בו הוויכוח על

דמות הצבא, אופיה של משמעת, כפיפות הדרג הצבאי לדרג האזרחי, צפונה בו ברית הדמים של היישוב בארץ והעלייה החדשה שלקחה חלק בקרבות האלה, צפונות בו הערכות לגבי טקטיקה של ניהול קרב, של שימוש בשריון דאז, והערכות על מצבו העלוב של המודיעין הצבאי. כל הנושאים הללו היו יפים למלחמת העצמאות ולא נס ליחס עד היום הזה.

הקרב על כיבוש רכס לטרון נכשל. אך ירושלים ניצלה. זהו הניצחון במלחמה וזהו גם אמת המידה לאותה החלטה גורלית של בין-גוריון, אולי ההחלטה הגורלית ביותר, כאשר פקד לתקוף בלטרון, שנתקבלה בניגוד לדעתם של כל יועציו במטה.

יותר מאשר בכל מקום וזמן אחרים במלחמת העצמאות הכל היה תלוי בהכרעה זו, שכן נפילת ירושלים באותה עת הייתה לבטח שמה קץ להגשמה הציונית.

זו הייתה שעתו הגדולה של שר הביטחון. עם כל הכאב והצער על הקורבנות הוא הכריע וקבע את נצחוננו העתידי במלחמה, שנעשתה על-ידי רבבות לוחמים בכל אתר ואתר של חזיתות המלחמה ברחבי הארץ. והימים היו קשים, קשים מאוד.

המערכה על הרובע היהודי

סא"ל (מיל') יצחק לוי (לויצה)*

לחימה נואשת

עם עלות השחר על יום 18 במאי, לאחר שלושת ימי לחימה בין כוחות בלתי שווים, הייתה תמונת הגנת הרובע עגומה ונטולת תקווה. ברור היה כי אין הרובע יכול לעמוד בכוחות עצמו מול ההתקפות מבחוץ, שמחקו מדי פעם את קו העמדות ואיימו בכל רגע למוטט כליל את הגנת הרובע ולהביא לשחיטה המונית. המגינים הנסוגים התלקטו מדי פעם לקבוצות לחימה נואשות, ששבו להילחם בעקשנות מביין החורבות, כדי לא ליפול חיים בידי האויב. מטה הרובע, שהיה משולל כוח עתודה, איבד את השליטה על התפתחות הקרבות. תחילה עוד קיים הקשר עם העמדות באמצעות רצים, שנעו בתוך הפגזות וצלילות. אך בהמשך הלחימה איבדה תקשורת זו את טעמה. מי שקבעו למעשה את כוח עמידתו של הרובע היו לוחמים ומפקדים שצמחו מדי יום בעמדות, ושבו וגילו בעצמם כוחות נפש, תושייה והעזה. הם שנשארו בעמדות המזדעזעות מהתפוצצות מטעני נפץ והשיבו אש, כאשר האוויר רועש ורועד סביבם; הם שחילצו והצילו את חבריהם שנקברו במפולת הקירות; הם שסחבו פצועים תחת אש, אל מחסה קרוב; הם שהגינו מדי פעם, מתוך העשן והאבק, כדי להמטיר אש ולעצור גל התקפה ערבי; הם שהשליכו רימוניייד, והם שהזהירו את חבריהם מפני הרימונים והמטענים המושלכים לעברם. הם נלחמו בזעם ובעוז רוח. מיטב תכונותיו של לוחם מלחמת הקוממיות נתגלו בהם בשעות האיומות ההן: עמידה עיקשת עד אין קץ, הקרבה עילאית, השלמה עם המוות תוך מאבק עז על החיים. לא כולם היו כאלה. תחילה ניכרו רק מתי מעט בתכונות לחימתם; אך הם הדביקו בעוז רוחם גם את חבריהם והעצימו את כוחה של הגנת הרובע פי כמה וכמה.

במשך כל חודשי הלחימה — מדצמבר 1947 ועד לנפילתו ב־28 במאי 1948 היה הרובע היהודי שבתוך חומות העיר העתיקה נצור ומנותק ממרכזו של ירושלים היהודית. מדי פעם העבירו הבריטים אליו שיירות אספקה שעברו דרך מחסומי הכוח הערבי בתוך שערי החומה. כן חצו כוחות בריטיים בין הרובע לבין השכונות הערביות. הכוח הבריטי היה לרוב עוין והמטיר אש תכופות גם אל הרובע, אולם נוכחותו על הגבולות מנעה התפתחות קרבות הכרעה בין הערבים ליהודים.

כבר בשבועיים הראשונים נשלחה לרובע פלוגת חי"ש של גדוד מורייה (100 לוחמים) שנטלה על עצמה את הגנת הרובע עד ליום האחרון. אליהם הצטרפו כמה מתושבי הרובע וקומץ אנשי הלח"י והאצ"ל.

עם הפינוי הבריטי ב־14 במאי היה הרובע נתון במצור מלא, כאשר מגיניו עומדים בפני כוח ערבי של מאות לוחמים המצויד בשפע של נשק ותחמושת. מ־15 במאי ועד 18 בו לחמו ברובע נגד כוחות ערבים מקומיים, ושל צבא ההצלה. הקרבות היו סוערים ורבי תמורות. מדי פעם הצליחו הערבים לכבוש חלקים של הרובע ובכל פעם נהדפו מחדש. בתי הרובע נחרבו והועלו באש. ביחוד גדול היה סבלם של 1,700 האזרחים שנתרו ברובע. אימת מוות, שחיטה והתעללות תלויה מעל לראשם בעוד אש הקרבות מזעזעת את מקלטיהם. הקטע הבא, מתוך ספרו של יצחק לוי "תשעה קבין", המתאר את המערכה על ירושלים במלחמת העצמאות, והעומד לראות אור ב"מערכות" מוקדש למאמצי כוחותינו בירושלים להתחבר עם הרובע ולהצילו.

אל מפקדת הרובע זרמו הידיעות הקשות על נסיגות, התמוטטויות ואבדות, דרישות בלתי פוסקות לתחמושת ולתגבורת, וזעקות במקלטים של תושבים מוכי הלם וחרדה. לא ייפלא אפוא שבמטה שררו דיכאון קשה ותחושת חוסר־אונים שהעמיקו מדי יום. מפקד הרובע איבד את השליטה על המתרחש. הוא לא היה מסוגל עוד לפקד על הכוח שראהו נמס ומתחסל לנגד עיניו. הגנת הרובע הגיעה לנקודה קריטית, שבה רק מאמץ מבחוץ יכול היה לחלצה מכליה מהירה. במשך היום היו ללוחמי הרובע שני הרוגים וארבעה פצועים.

לעזרת הרובע

בעיית הפריצה וההתחברות אל העיר לשם שבירת המצור על הרובע היהודי העסיקה את פיקוד המחוז בשעה שגובשה תכנית קלשון. על־פי התכנית המקורית צריך היה להשתלט על המרכז המסחרי ולתקוף משם את החומה ליד שער יפו, לכבוש את מגדל־דוד, את שער יפו ואת הרובע הארמני, וכך להתחבר עם הרובע. ב־16 במאי הושלמה ההשתלטות על המרכז המסחרי וכוחותינו, בפיקודו של אליהו יפה, שיצאו מימין־משה, התבססו בבית־טאנוס, מול שער יפו. הכוח המיועד לפריצה הורכב מארבע מחלקות: מחלקה מגדוד מורייה, שתי מחלקות של מפקדי כיתות חי"ש ומחלקת אצ"ל. לסיוע הוקצו מקלעים בינוניים ומרגמות "3", וכן תותח שתי ליטראות על רכב משוריין ולו שבעה פגזים. על־פי התכנון המקורי היה צריך להפעיל גם כוח משני מתוך הרובע, שיתקדם דרך רחוב האשורים ובית־החולים ביקור־חולים הישן אל הקישלה ולשער יפו, כזרוע שנייה. ואולם הגנת הרובע לא הייתה מסוגלת, במצבה הנוכחי, להקצות כוח כזה, ועל כן הוצָא מכלל השתתפות במבצע.

מלכתחילה היו סיכויי ההצלחה קלושים. הייתה זו התקפת מצח על יעד מבוצר. נקודת הפריצה המיועדת הייתה פֶּשֶׁש צר, מסורג ברזל, בתחתית מגדל־דוד. דרכו היו הפורצים אמורים לחדור אל

* היה ראש השי" בירושלים, ובמלחמת העצמאות שימש כמפקד מרחב הצפון בעיר ירושלים, מפקד מחוז ירושלים מפקד חטיבת המחוז, וקצין המנהלה של חזית המרכז.

הרובע היהודי — מראה כללי

חצר מגדל-דוד, להשתלט על המגדל, וממנו להשתלט על שער יפו. ב-16 במאי חיזקה קבוצה של 50 ערבים מגנין את ההגנה על השער. הכיכר ברחבה שלפני שער יפו והמגדל נשלטה היטב על-ידי עמדות אש אנפיות מן המגדל ומן החומה, ויצרה שטח הריגה אידיאלי, נתון לאש צולבת. לצורך התקפה על יעד מבוצר מעין זה נדרש ריכוך ארטילרי יעיל, להשתקת עמדות האויב בשעת החדירה. שבעה פגזים של ותוח שתי ליטראות אינם עונים על צורך זה. על-פי התכנית היו הפורצים אמורים להגיע ברכב משוריין עד לפתח שבתחתית מגדל-דוד, ולפרוץ את הסורג במהירות בחיפוי התותח. הכל התבסס על אלמנט ההפתעה. אלא שהפתעה לא הייתה אפשרית, כיוון ששער יפו וביצוריו שלטו היטב על השטח שממנו נערכה ההתקפה, ותנועת הרכב המשוריין הכבד נשמעה למרחוק.

בבוקר 17 במאי פנה דוד שאלתיאל למפקד חטיבת הראל בבקשת עזרה להצלת הרובע. בפגישה שהתקיימה בין מטה המחוז לבין מטה הראל השתתפו מפקד המחוז, שאלתיאל; קצין המבצעים שלו ציון אלדד; מפקד גדוד 4 של הפלמ"ח, יוסף טבנקין; אליהו סלע (רעננה) וכן מפקד חטיבת הראל, יצחק רבין ואיתיאל (איתי) עמיחי, קצין מטה בחטיבת הראל. שאלתיאל הציג את תכניתו לפריצה דרך מגדל-דוד וביקש פעולת הסחה של הראל על שער ציון. אנשי הפלמ"ח ביטלו את התכנית וטענו כי זוהי התקפת מצח על יעד מבוצר שאף אינה מאפשרת פריצה מהירה וריכוז כוח מספיק בשל ממדי פתח החדירה ומיקומו. שאלתיאל נעלב והשיב כי אינו מבקש עצות, רק סיוע לצורך הסחה. אנשי הראל הציגו התקפה דרך נוטרדם לכיוון מוזיאון רוקפלר. כוונתם הייתה להקצות לפעולה זו פלוגה מגדוד הפורצים שתלך בחוד ואחריה ינוע כוח גדוד של המחוז. כיבושם של מוזיאון רוקפלר והשכונות הערביות מחוץ לחומה ינתק את העיר העתיקה מן המרחב הערבי, יאלץ את הערבים להסיר את הלחץ מעל הרובע היהודי ובסופו של דבר יביא להתמוטטות הכוח הערבי שם.

בסופו של דבר נעתרו אנשי הראל לשאלתיאל, משום שעיקר מעייניהם היו נתונים למשימות החטיבה בכביש ירושלים-תל-אביב והם הכירו באחריותו של שאלתיאל לפעולת הצלתו של הרובע היהודי בירושלים העתיקה. ואולם הם לא שינו את דעתם על תכניתו של שאלתיאל. העיד יצחק רבין: "יוספלה (טבנקין), שאז התיימש לגמרי משאלתיאל ומסיכויינו בירושלים, ירד לשפלה ולא היה מעורב כלל בהתפתחויות. נתתי הוראה בכל זאת לעוזי (נרקיס) לבצע את ההסחה המבוקשת ואת איתי שלחתי לשמש קצין קישור ליד מטה קלשון צפון". התקלות החלו כבר בתנועה למקום ההיערכות ליד בית-טאנוס. כוח המחוז יצא באוטובוסים

משוריניים ממחנה שְׁנֹלֶךְ בשעה 20.30. בגלל טעות של מורה-הדרך נכנסה השירה לרחוב שפיתחו חשוף לחומה. הערבים השגיחו כשירה המתקרבת ופתחו עליה באש חזקה. לוחמים אחדים נפצעו והנוסעים נטשו את האוטובוסים וחיפשו מחסה בבתים הסמוכים. כך חוסל, למעשה, גורם ההפתעה. התארגנות הכוח נמשכה עד לשעת חצות. לתוך שני משוריניים דחסו את חבלני מורייה ומחלקת פריצה שהורכבה ממפקדי כיתות, 30 איש בכל משוריין. במשוריין שלישי הוכנסה מחלקה שנייה של מפקדי כיתות. מחלקת אצ"ל נותרה במקום, כעתודה. וזו הייתה תכנית הפעולה: משוריין

החיפוי ינוע למגרש החנייה הגדול ליד שער יפו ויפתח משם באש תותח ומקלעים אל העמדות בחומה. במקביל יגיע משוריין החבלנים אל הפתח בתחתית מגדל-דוד. עם פיצוץ הסורג יגיעו הפורצים במשוריין השני ויסתערו דרך הפריצה. בפועל אירעו הדברים כך: מפקד יחידת השריון, יוסף נבו, הוסיף משוריין נוסף עם מקלע, לחיפוי; שני משורייני החיפוי התקרבו עד למרחק 50 מטרים מן החומה ופתחו באש. משוריין החבלנים שנסע אחריהם נפגע במחצית הדרך. דפנותיו היו חדירות לקליעים, ומחצית הנוסעים נפגעו במכת האש הראשונה. גם המשוריין ובו מחלקת המ"כים

נפגע ונעצר. הערבים הפעילו מקלעים ומרגמות 2" ושלשלו מן החומה עשרות רימוני-יד. כך חוסלה ההתקפה עוד בטרם החלה. מפקד החבלנים, שחשש מפגיעה בחומר הנפץ. פקד לנטוש את הרכב. בגיחה מן המשוריין נפגעו לוחמים נוספים. למפקד המבצע לא היה קשר אלחוט עם משוריין התותח, בשל הבדל במיכשור. כמשוריין החיפוי השני נהרג הקשר וכך גם נותק הקשר בין שני משורייני החיפוי. מפקד יחידת השריון, יוסף נבו, שראה את המתרחש דרך האשנב, הגיע עד משוריין התותח, נצמד אליו ובדחיפות אותת לו לסגת. עתה רוכזו כל המאמצים בחילוף ופינוי הנפגעים והרכב. ממטה המחוז הגיעה תשדורת כי שולחים חומרי-נפץ נוספים ויש להמשיך במבצע. אך נוכח מספר הנפגעים הגדול — 30 איש (שישה הרוגים ו-24 פצועים) — וכלי הרכב שיצאו מכלל פעולה, הוחלט להפסיק את המבצע. משוריין התותח, לאחר שהוחלפו צמיגיו המנוקבים, הועסק בחילוף שני המשוריינים שנתקעו בשטח.

כיבוש הר-ציון

אותה שעה תקף הגדוד הרביעי של הראל את הר-ציון, במשימת הסחה. על הפעולה פיקד עוזי נרקיס, סגנו של יוסף טבנקין. אורי בן-ארי (בָּנָר), מפקד פלוגת החוד שעלתה על ההר, קיבל הוראות כדלקמן: "התקפה זו היא פעולת הסחה לפעולת עצינוי במצודת דוד; אך אם אפשר לכבוש את הר-ציון יש לכבושו." כוח הראל רוכז בימין-משה — שלוש מחלקות מפלוגה א', בפיקודו של אורי בן-ארי, ושתי מחלקות מפלוגה ג', בפיקודו של דוד אלעזר (דדו). לא קל היה לרכז את הלוחמים לאחר פעילות מבצעית רצופה ולילות ללא שינה. דדו מספר על סירובם של אנשי המחלקה הקפריסאית בפלוגתו לצאת למבצע. הם לא הופיעו למסדר היציאה, ורק כאשר איים עליהם כי המבצע עלול להיכשל בגללם, ומוטב להם להתפלל כי הוא, דדו, לא ישוב ממנו חי, התייצבו ויצאו לדרך. תכנית הפעולה הייתה לפתוח בהרעשת דוידקה, תותח 2 ליטראות נגד-טנקים ומרגמות 2", להתקרב מימין-משה דרך שְׂוּמֶע ומכיוון הכביש. בשעה 23.00 עלתה פלוגה א' על הר-ציון, לפי התכנית. מחלקת החוד כבשה את המנזר. משם התפצל הכוח לשניים: מחלקה דרומית התקדמה וכבשה את מנזר הנשים; מחלקה צפונית השתלטה על כנסיית דוֹרְמִיצִיוֹן. מפקדת הפלוגה והמחלקה השלישית נותרו במנזר. פעולות הטיהור בשטח נמשכו עד שעות הצהריים של 18 במאי.

במנזר התנהלה הלחימה מקומה לקומה. גם במנזר הנשים הייתה התנגדות. במגדל הדורמיציון פעלו צלפים ונדרש זמן רב לחיסולם. אבדותינו בפעולה זו היו הרוג אחד ו-11 פצועים. לידי כוחותינו נפלו כמה שבויים. לערבים היו כנראה

29 הרוגים, שנפלו בהר-ציון ובשער יפו, ופצועים רבים.

פלוגה ג', שהייתה בעתודה, עלתה להר בשעות הבוקר, בהסתננות יחידים, והצטרפה לפעולות הטיהור. על-פי עדותו של דדו, ניגשו הוא ובן-ארי עם גמר הטיהור אל שער ציון ובחנו אותו מקרוב. השער לא היה מבוצר, רק נעול בשרשרת. הסביבה הייתה שקטה, ונראה היה כי מכאן ניתן לחדור לעיר העתיקה ולהתחבר אל הרובע המרוחק רק 200 מטרים מן השער.

ההצלחה בכיבוש הר-ציון יצרה את ההזדמנות להתחבר עם הרובע. בשעות הבוקר המוקדמות נוצר קשר אלחוטי בין מגיני הרובע לבין לוחמי

הצליחו החבלנים הערבים לפוצץ מבנה שהכיל כמה חנויות ולהמטיר דרכו אש יעילה על העמדה. התחמושת שנותרה ברשות מגיני הרובע נידלדלה עד לכמות מבהילה, כ-10 כדורים לרובה. גם הנפצים לרימונים כמעט ואזלו. אילו עמד לערבים כוחם להמשיך בהתקפה באותו יום, לא היה הרובע היהודי מחזיק מעמד עד הערב. האבדות ברובע באותו יום היו שני לוחמים הרוגים וארבעה פצועים. לערבים היו 15 הרוגים.

תכנון הצלת הרובע

בשעות הצהריים, 18 במאי, הודיע מטה הראל לרובע כי ינסו לפרוץ ולהתחבר עימו במשך הלילה. מטה הרובע התבקש לרכז את הפצועים קרוב ככל האפשר לשער ציון, כדי לפנותם לעיר החדשה מייד עם ההתחברות.

ברובע גאו המתח והחרדה לקראת הפריצה הקרובה. כיתת העתודה בפיקודו של ישראל לרמן רוכזה בבית-בארד, הקרוב לשער, ועל הבניין הונפה יריעת סימון. מקלע הוצב כנגד עמדת הצלב (בצריח הכנסייה היוונית ברובע הארמני) העלולה להפריע לפריצה. פונה מְעַבֵּר משער ציון לרחוב היהודים, אך לא נעשו הכנות של ממש להעברת הפצועים העירה. פיקוד הרובע גילה כאן חוסר-אונים והעדר תושייה, שכן אפשר היה לארגן את התושבים המפוזרים שישבו במקלטים כדי שייסעו בנשיאת אלונקות, ואפשר היה לרכז מבעוד מועד את הנשים והילדים לצורך פינויים מן הרובע. גם במטה המחוז לא דאג איש לתכנון

הפלמ"ח. אנשי הראל הודיעו כי הם מפגיזים במרגמה 3" את העמדה בקרבת שער ציון. אנשי הרובע ביקשו להרחיב את ההפגזה גם על עמדות ערביות אחרות מסביב לרובע.

כיבוש הר-ציון הביך את הערבים, אך לא לזמן רב, שכן בו בערב חל שינוי מהפכני בכוחם, עם כניסת היחידות הראשונות של הלגיון הערבי אל העיר העתיקה, ותוספת של 300 לוחמים בלתי-סדירים שהגיעו מירדן. הערבים ריכזו עתה את כל מאמציהם לארגון כוחותיהם בשטח, לביצור והגנת חומות העיר העתיקה ושעריה, תחת הפיקוד החדש של הלגיון הערבי. הם חששו בעיקר מנסיגות פריצה יהודיים, אם מכיוון שער ציון ואם מכיוון נוטרדם.

יום ה-18 במאי עבר על הרובע היהודי בשקט יחסי. ריכוזי ערבים נראו ליד פורת יוסף, לאורך רחוב חב"ד וליד עמדת קראים; אך פגזי מרגמה שנורו אל הריכוזים האלה שיבשו הכנותיהם. הלחץ הערבי העיקרי התרכז בעמדת ליובינסקי, שם

פינוי הפצועים והתושבים עם ביצוע הפריצה. דומה ששתי המפקדות הוכו בשיתוק מחשבה, והמחדל החמור הביא על הפריצה ההירואית לרובע את סופה העגום.

לא היו חילוקי-דעות בין מפקדת המחוז לבין מפקדת הראל בדבר הצורך החיוני לנצל את כיבוש הר-ציון לפריצה אל הרובע. משום-מה לא דאגה מפקדת המחוז לעדכן את חטיבת הראל באשר לתוצאות הקרב במגדל דוד, וידיעה זו הגיעה למטה בימין-משה, בדרך מקרה, רק בשעות הבוקר. מטה הראל קלט תשדורות אזהרה מן הרובע אל מפקדת המחוז, על המצב החמור ועל התמוטטות קרובה. בהתייעצות שנערכה במקום הוחלט לבצע פריצה אל הרובע ללא דיחוי. אחר-כך הגיעה הוראה ממטה הראל לעוזי נרקיס ברוח זו. ואולם הניסיון להעלות את הדוידקה מימין-משה להר-ציון במשוריי נכשל מחמת האש היעילה שניתכה ממצודת דוד ומהחומה. אז החליטו לדחות את הפריצה לשעות הלילה. בשעה 19.15 הודיע הש"י ששתי פלוגות של הלגיון נכנסו לעיר העתיקה והמלך עבדאללה קיבל ידיעה על כך. על-פי עדותם של אנשי הראל, סוכם בהתייעצות עם המחוז, כי המחוז יקצה פלוגת חי"ש שתיכנס בעקבות הכוח הפורץ של הראל, תמשיך את הקרב בתוך העיר העתיקה ותחזיק בשטח שייכבש. כן הוסכם להחליף את כוחות הראל על הר-ציון. המחוז יארגן שיירת אמבולנסים וסבלים להעברת הפצועים. ואמנם, בשעה 15.00 הגיע לימין-משה כוח של כ-80 איש, בפיקודו של מרדכי גזית. האנשים היו מצוידים בנשק חדש, אך עד מהרה נתברר למפקדי הראל כי מרדכי גזית אינו יודע מה התפקיד שיועד לו (נמסר לו כי יקבל הוראות ממטה הראל), וכי אנשיו הם טירונים. על שאלותיהם וחששותיהם של מפקדי הראל שהתקשרו עימו, השיב שאלתיאל בהבטחה כי "הכול יגיע למקום, כפי שהובטח."

לפי עדותו של מרדכי גזית עצמו, הוא קיבל הוראה ממטה קלשון-דרום לרדת למחנה שנלך ולקבל תחת פיקודו יחידה שעמיה יעלה להר-ציון ויחליף שם יחידה של הראל. במחנה שנלך מצא יחידה מקובצת של מגויסים מבוגרים, חלקם לבושים אזרחית, כולם טירונים גמורים. לא היו בה מפקדי מחלקות או מפקדי כיתות. האנשים צוידו ברובים צ'כיים חדשים ובקסדות גדולות של הצי האמריקני, שבלטו למרחוק. הוא ציוות וארגן את האנשים ונסע עימם לימין-משה.

שאלתיאל טוען בעדותו כי הוא לא התחייב כלל להחליף את כוח הפלמ"ח. את משימת הראל הגדיר כך: "לפתוח את הדרך לרובע, ומאליו מובן, גם להחזיק את הפריצה". על משימת גזית אמר: "היה צורך לחזק את הגנת הרובע לזמן קצר בלבד, כי חשבת ששנשלת על כל העיר העתיקה". אך שאלתיאל לא הסביר כיצד ועם מי היה בדעתו

לבצע את כיבוש העיר העתיקה. הוא לא הכין כוח שיוכל לנצל את ההזדמנות הנדירה שנוצרה עם פריצת הראל, לשם כיבוש העיר העתיקה. מטה המחוז תיכנן לחזור על ההתקפה על מצודת-דוד במקביל להתקפת הראל על שער ציון, אך תכנית זו בוטלה. פלוגתו של אפרים לוי, שעליה הוטלה משימת ההתקפה, פוצלה ונשלחה למשימות הגנה ותקיפה שונות, אף כי אנשי הראל ביקשו לצרף כוח זה אל מאמץ הכיבוש שלאחר הפריצה.

נקודה הראויה לציון היא, שההתקפה הכושלת על מצודת-דוד וכן התקפת הראל על שער ציון לא נכללו ב"דוחות חשמונאי" (דוחות המודיעין של המחוז) כשם שלא נכללו בהם קרבות השבוע האחרון ברובע. העדר זה בולט לעין על רקע הרישום המפורט והשיטתי של כל הפעולות הקרביות האחרות, גדולות כקטנות, ב"דוחות חשמונאי".

ההכנות הרשלניות למבצע לא עמדו ביחס ישר לחשיבות שייחסו לו, הן במטה המחוז והן במטה הראל. מפקד הפעולה, עוזי נרקיס, פירסם פקודת-יום נמלצת בנוסח "לאחר אלפיים שנה...". הוא גם יזם מסיבת עיתונאים — יזמה יוצאת דופן בהחלט — שבה פרס את תכנית המבצע. שאלתיאל התקשר עם נרקיס ערב המבצע וביקש לדעת אם דאג להכין דגל כדי להניפו על חומת העיר העתיקה לאחר הכיבוש. התכנון נעדר כל התייחסות לשלבים שלאחר הפריצה. לא נקבעו גבולות השטח המיועד לכיבוש. לא נתקיים דיון על הכוחות הדרושים ועל מיקומם. לא נבדקה האפשרות לנצל את הפריצה כדי להגיע אל שער יפו מן העורף, דרך השכונה הארמנית, כפי שעלה בתכנון המבצע הכושל בלילה הקודם.

מחדלי התכנון נבעו במידה רבה מן הפער שלא גושר בין הגישות השונות של שתי המפקדות. חטיבת הראל ראתה את הפקודה בהבקעת שער ציון והתחברות אל הרובע, כדי לאפשר לפיקוד המחוז לתגבר את הגנת הרובע ולארגן אותה מחדש. אנשי הראל הסחוטים והעייפים לא נטו לקבל עליהם משימות נוספות בשטח שבאחריות המחוז, אף שהיו מודעים לחולשתו. ואולם היה דבר-מה בסיסי בגישתה של מפקדת הראל, שהיה אופייני אולי לתפיסת הלחימה של הפלמ"ח בכלל. בהקשר זה מאלפים הם דבריו של יהודה דריקסלר, מפקד פלוגה בגדוד החמישי של הראל: "הפלמ"ח ראה עצמו כבעל יעוד תוקפני וסירב לקבל על עצמו כל תפקיד הכרוך בהחזקת שטח. ולא זו בלבד, הפלמ"ח צמצם את תוכנה של כל פעילות תוקפנית למעשה הפריצה בלבד, מבלי לכלול בו את השלב החיוני, שלב ניצול ההצלחה או התקפת-הנגד, שלדעתי הוא צמוד לפריצה. תפיסה זו הינה משגה חמור, אשר חזר ונישנה בכל קרב, להוציא

קרבות רמת-רחל". דומה שבדברים אלה נעזר ההסבר להתנהגותם של מפקדי כוח הראל, לאחר שביצעו בהצלחה ניכרת את שלב הפריצה אל הרובע.

בפיקוד המחוז, לעומת זאת, חששו להיכנס לוויכוח עם מפקדת הראל והניחו שהפלמ"ח לא יעז לנטוש עמדות שכבש, שהרי הן כה חיוניות. על כן גם לא העלו את הנושא לדיון. השתלשלות העניינים בשטח, כך הניחו, תיאלץ את הראל להרחיב את משימותיו. עובדה היא שפיקוד הראל, שנקרא לבצע פעולת הסחה בלבד בלילה הקודם, מצא עתה את עצמו מבצע פריצה והתחברות אל הרובע. וכך נמנעו שתי המפקדות מלתכנן ולתאם את השלבים הבאים שלאחר הפריצה. אף צד לא רצה להרחיב את היריעה ובכך ליטול על עצמו אחריות מוסרית ומעשית על המשך המבצע.

כל זה לא היה מתרחש אלמלא הפיצול המופרך שהיה נוהג בפיקוד המרחב הירושלמי. מפקדת הפלמ"ח ומפקדת המחוז היו מפקדות עצמאיות, שוות-ערך, שלא היו מוכנות לקבל הוראות זו מזו. האחריות על מחדל טרגי זה חלה על הפיקוד העליון, שלא מיהר להסיק מסקנה הכרחית לגבי ניהול המערכה במרחב ירושלים, מערכה שנדרש בה פיקוד אחיד ומפקד אחד. על מחדל זה שילמנו מחיר דמים יקר ולו אפשר לייחס את נפילת הקסטל, את הכישלון במצודת-דוד ואת אובדן הרובע היהודי לאחר שלא נוצלה ההצלחה בפריצה דרך שער ציון.

פריצת שער ציון

בשעה 18.00 קיים עוזי נרקיס קבוצת פקודות בימין-משה, ובה מסר בקווים כלליים את תכנית הפריצה. על-פי עדותו של מרדכי גזית התכנית הייתה: לפרוץ דרך שער ציון, לחדור לתוך הרובע הארמני, להטריד את האויב, ובכך לפתור את בעיית העיר העתיקה... קצין המבצעים של גדוד הפורצים, אליהו סלע (רעננה), שפירט את מהלכי המבצע, הוסיף כי פלוגתו של גזית תקבל מן הפלמ"ח את העמדות שתיכבשנה. גזית הודיע, כי ההוראות שניתנו לו הן לקבל את הר-ציון, וכי אנשיו אינם מסוגלים לעמוד במשימת החזקת הקו בתוך העיר העתיקה. מפקדי הראל התקשרו מייד עם ציון אלדר, קצין המבצעים המחוזי, וזה הורה לגזית, בטלפון, להיכנס לעיר העתיקה לאחר הפריצה. לשאלתו של גזית, מה יהיה תפקידו בעיר העתיקה, השיב קצין המבצעים כי הוא ישמש נציגו של מפקד המחוז ברובע וידאג בעיקר למורל האנשים והלוחמים שם.

בשעה 22.30 יצאו כוח פלמ"ח ואחריו פלוגת גזית, כשהם עמוסים ארגוני תחמושת ועזרה רפואית, מימין-משה להר-ציון. האויב על החומה חש בתנועת הכוח ופתח באש, אך לא היו נפגעים. כאשר הגיעו להר-ציון הודיע מפקד הפלוגה דוד

קשרים כרובע היהודי

אלעזר (דרו) למרדכי גזית שעליו להחליף את אנשי הפלמ"ח בעמדות בהרציון ולשחרר אותם לצורך הפריצה. שעת האפס נקבעה ל-02.00. עייפותם של אנשי הראל היתה רבה והרצון ללחימה מועט. רק בקושי ניתן היה לארגן יחידת פריצה בת 24 לוחמים, רובם מפקדים שהתנדבו לתפקיד. דרו מעיד, כי אנשיו היו כה תשושים, עד כי גם פיצוץ השער בקרבם, באמצעות מטען של 40 ק"ג, לא עורר אותם והיה הכרח להקימם בבעיטות. כמה מהם נזקקו לשתי זריקות נובודרין כדי שיתעוררו. עייפות זו, כפי שנראה להלן, היתה אף היא גורם מכריע בעצירת מהלך הקרב שלאחר הפריצה.

קרב הפריצה היה קצר. קדם לו ריכוך העמדות הערביות על החומה באש מקלעים, וירי 10 פגזי דוידקה על הקיטלה, על סילוואן ועל השטח הערבי שמסביב לרובע. הרעש וההדף היו גדולים ונודעה להם השפעה לא מבטלת על הערבים בשטח. צעקות בהלה ומנוסה נשמעו היטב. בשעה 03.15 פוצצו חבלני הפלמ"ח מטען בגדר בית-הקברות של הרציון, מול השער, כדי לאפשר מעבר מהיר של הכוח. אחר-כך ניגשה חוליית חבלנים אל השער ופוצצה אותו. עם ההתפוצצות פרצה מחלקת החוד, בפיקודו של דרו, ועברה דרך השער ללא התנגדות. הערבים נטשו את החומה ואת סביבת השער וברחו. לכוח הפורץ היו שני פצועים מאש שנורתה עוד לפני הפריצה, מכיוון סילוואן. כיתה אחת נשארה לאבטח את השער ושתי כיתות התפרסו ותפסו את פינות הבתים לאורך הדרך אל הרובע. כיתה אחת תפסה את קומת הקרקע של הבית הסמוך לבית-הספר הארמני, כדי לחסום כל גיחה משם אל השער.

תוך רגעים מועטים הגיעו הפורצים אל הרובע. מוטקה פנקס ממפקדת הרובע חיכה להם על החומה הדרומית. הם הגיעו אליו ב-03.40 והוא הוליך אותם אל גבול הרובע. פנקס ומפקד כיתת העתודה, ישראל לרמן חזרו לשער ציון כדי לכונן את הכוח של גזית ואת נושאי התחמושת. פעולה זו נמשכה כשעה וחצי. תוך כדי-כך פנה פנקס לרעננה והיפנה את תשומת-ליבו אל מגדל הכנסייה היוונית שממנו ניתכה אש בלתי פוסקת על הרובע. הוא דרש ממנו לכבוש את המגדל. רעננה הטיל את המשימה על חוליה של שישה לוחמים. אלה הגיעו עד למבנה הסמוך לכנסייה, אולם נסוגו מפני האש שנורתה מן המגדל. כישלון זה השאיר בידי הערבים עמדה שלטת על שער ציון ועל הדרך אל הרובע. רעננה הגיע למסקנה שבתנאים אלה ולנוכח תשישותם של אנשיו לא יוכל להחזיק בשער ציון. הוא התקשר עם עוזי נרקיס וביקש אישור לנסיגה.

נטישת שער ציון

נרקיס טוען כי הודיע מייד לשאלתיאל שהפלמ"ח עומד לעזוב את השטח. שאלתיאל מכחיש גירסה

זו של נרקיס. "אנשים (להחליף את הפלמ"ח) לא היו לי. דרישותי מהפלמ"ח שיישאר נענו בתשובה גסה ובקלות". נראה שבין שני המפקדים התנהל דו-שיח של חרשים, אולם עובדה אחת מסתמנת בבירור — המשא ומתן על עזיבת השער החל עוד לפני שהשער נעזב למעשה.

נראה שהפלמ"ח הודיע לשאלתיאל כי הוא עוזב את השער, אם לא תישלח מייד יחידה של המחוז להחליף את כוח הראל. ואילו שאלתיאל טען שאין לו אנשים ודרש שיישארו וימשיכו להחזיק בשער. חילופי הדברים הנוזעים נסתיימו בגידופים ובטריקת שפופרת. הקשר בין שתי המפקדות נותק ולא חודש עוד, ומטה המחוז היה שרוי באי-ידיעה על המתרחש בשטח.

שאלתיאל אומר כי רק בשעה 12.00 נודע לו שהלגיון תפס את שער ציון וכי הרובע נותק מחדש. וכך הוא טוען בעדותו: "העובדה שאכן פינו את השער הסתברה לי רק בעקיפין ויותר מאוחר על-ידי שני היהודים שניסו להעביר מצרכים לעיר העתיקה. לא עלה על דעתי ועל דעת איש שעוזי נרקיס ייתן את הפקודה להפקיר את

השער לפני שיבואו הכוחות להחליפו". דבריו אלה עומדים בסתירה להודאתו באותה עדות עצמה על תוכן שיחתו הטלפונית עם נרקיס. לכך יש להוסיף שני מברקים שיצאו ממטה הרובע — הראשון בשעה 06.15 אל מטה המחוז והשני בשעה 06.32 אל מטה הראל — אך הועברו דרך רשת הקשר של מטה המחוז: "הערבים מגיבים בצורה חריפה. יש להשאיר את הפורצים... ולהגיע לחומה המערבית ככל האפשר יותר מהר. תשובה מיידית אם מבצעים זאת או לא." במברק השני נאמר: "מה בקשר להבטחתך לכבוש את כל העיר העתיקה ולשחררה. עד כמה שאנו רואים אנשיך חוזרים." מברקים אלה חייבים היו לעורר את מטה המחוז ולהזעיקו לתגובה מיידית.

במפקדת המחוז ידעו אותה שעה כי בעיר העתיקה פרצה בהלה גדולה כתוצאה מפריצת הפלמ"ח אל הרובע. בתשדורות שקלטה רשת ההאזנה של הש"י דובר על בריחת תושבים מן הרבעים הערביים בעיר העתיקה. הכול הבינו כי זו יכולה להיות שעת כושר גדולה לחולל מפנה במאבק על הרובע היהודי. מפנה כזה עשוי היה

להתחולל אילו היו מכניסים אותה שעה אל העיר העתיקה כוח של 200-300 לוחמים, בעקבות הכוח הפורץ של הראל. במקום להיכנס בוויכוח עקר עם הפלמ"ח היתה מפקדת המחוז צריכה לעשות כל מאמץ כדי לרכז את הכוח שנדרש לניצול ההצלחה. ועל כך מעיד קצין המבצעים של המחוז ציון אלדר: "כל הלילה הוא לא ידענו כי מתנהל ויכוח בין עוזי לשאלתיאל בדבר ההחזקה בשער ציון וכי הפלמ"ח מאיים בנטישת השער. לו נדרשתי, מתקבל על הדעת כי הייתי מצליח למצוא את הכוח הדרוש להחזקת השער. אני יכול לסכם כי המחוז לא סייע לפלמ"ח משום שהדרישות לא הובאו אלי, ולא בגלל חוסר קשר עם הפלמ"ח".* עדותו של אלדר מטילה צל כבד על התנהגותו של שאלתיאל באותו לילה. שאלתיאל לא שיתף במבצע כה גורלי את האיש המרכזי במטה, את קצין המבצעים של המחוז. הוא נהג כך גם במקרה אחר (מבצע קלשון) שבו דומה היה שקצין המבצעים חולק על דעתו המבצעית. מכל מקום, באותו לילה היה אלדר עסוק בניהול מבצע שכוון לכיבוש מוזיאון רוקפלר, בכוח של חמש מחלקות. הוא לא ידע כלל על ההתרחשויות ליד שער ציון. וכשם שאלדר לא ידע על הוויכוח בדבר תגבורת חי"ש לפלמ"ח, כן לא ידע הפלמ"ח על הפעולה המקבילה שבה היה אלדר עסוק בניסיון כושל לכבוש את מוזיאון רוקפלר. ניתן אמנם להסביר נתק מידע זה בכך שכל אחד מהמפקדים היה שקוע כל כולו במשימתו שלו. אין ספק שאילו רוכז כל הכוח שעמד אז לרשותו — חמש המחלקות של אלדר ושתי מחלקות מפלוגת אפרים לוי שנותרו בעמדות ליד שער יפו

* דבריו של אלדר מקבלים אישור גם מעדותו של איחאל עמיחי, קצין הקשר של הראל למטה המחוז בעת המבצע. לפי עמיחי נפגש הוא כליל המבצע עם אליהו ארבל, עוזר קצין המבצעים, ולא עם ציון אלדר, קצין המבצעים עצמו.

— לצורך ניצול הצלחת הפריצה של הראל, כי אז ניתן היה לייצב את הגנת הרובע ולהציל אותו, ואולי אף להשתלט על חלק מן העיר העתיקה שיקוליו של שאלתיאל — יהיו אשר יהיו — היו מוטעים; אך מצער במיוחד הוא שהוא לא שיתף בהם את אנשי הפלמ"ח שנחלצו לעזרתו, והעדיף לערוך מבצע מקביל לכיבוש השכונות הערביות מחוץ לחומה עם שהוא נשען על ההנחה כי אנשי הפלמ"ח לא יעזו לנטוש את הרובע, ויאלצו לשאת את המאמץ כולו על כתפיהם.

על אף הנסיבות, אין להצדיק גם את החלטת מפקדי הפלמ"ח. הפקרת שער ציון ללא קרב הייתה מעשה נחפו והרה-אסון. המפקדים שהחליטו על כך יודעים זאת כסתר ליבם, אף שהאחריות העיקרית רובצת על מפקד המחוז. מבצע זה, כמו גם גורלו של הרובע היהודי, היו בתחום אחריותו; שער ציון נעזב בשעה 06.30 לערך. בשעה 10.00 עברו בו שני צעירים, שלמה אלבוחר ומאיר תגר, כשהם נושאים עימם מזון שהביאו למשפחותיהם מן העיר החדשה. סביבת השער הייתה ריקה מאדם. כאשר ניסו לחזור העירה, בסביבות השעה 12.00, כבר היה השער תפוס בידי לגיונרים. שני הצעירים נמלטו על עקבותיהם יחזרו לרובע. הם נשארו בו עד לנפילתו.

ב-20 במאי, שלושים שעות לאחר עזיבת השער וחידוש המצור על הרובע, פרסם מטה המחוז את ההודעה הבאה: "ב-18 במאי פתחו כוחותינו בהתקפה לפריצת שער ציון שבחומת העיר העתיקה במגמה להקים מגע עם הנצורים. בשעה 03.45 הצליחו, לאחר התנגדות קשה של האויב, להקים את המגע." זה היה לשון ההודעה. אף לא מלה אחת על נטישת השער ועל חידוש המצור. גם חטיבת הראל לא מיהרה להודות בנטישת השער. ב-19 במאי, בשעה 09.30, שלוש שעות לאחר פינוי השער, שלח מטה הפלמ"ח מברק ברכה לחטיבת הראל על נצחונה הגדול בירושלים.

מפקד הלגיון, ג'לאב פֶּהָה, מציין בספרו, כי הפלמ"ח נאלץ לסגת משער ציון בגלל כניסת הלגיון לעיר העתיקה. עבדאללה אַל תַּל, מפקד הגדוד השישי של הלגיון, טוען כי הוא ידע על הפריצה וכוחותיו נסוגו מן השער, כדי למשוך את הכוח היהודי אל תוך החומות וללכוד אותו שם; לשם כך ריכזו כוח ברובע הארמני ואנשי כוח זה הם שסגרו את שער ציון. אין בטענות האלה שמץ של אמת. נטישת שער ציון לא הייתה פרי שיקול טקטי או תוצאה של איום מצד הלגיון (זה לא הגיע למקום אלא חמש שעות לאחר הסתלקות הפלמ"ח), כי אם פרי מחדל חמור מצידנו. בזמן שהפריד בין יציאת הפלמ"ח לבין הופעת הלגיון, עוד ניתן היה לעשות דבר-מה; ואולם אפילו להוצאת הפצועים והתושבים מן הרובע לא דאגו. הדבר היחיד שהושג במבצע הפריצה וההתחברות היה התגבורת שהוכנסה אל הרובע, פלוגתו של גזית, שכללה 80 מגויסים. אלא שכאמור אלה היו אנשים מבוגרים ובלתי מאומנים שערכם הקרבי הוגדר במברק שנשלח באותו יום מן הרובע במילים: "האנשים שבאו היום אינם שווים."

באותו יום ממש נכנס אל העיר העתיקה הכוח הראשון של הלגיון הערבי.

חלקם של מתנדבי היישוב לצבא הבריטי בבניין המערך הלוגיסטי של צה"ל

אל"מ (מיל') עמנואל גלבר*

כארגון-מחתרת מיליציוני, ארגון ההגנה לא נזקק לשירותים לוגיסטיים, אף לא בזרוע המגויסת שלו, הפלמ"ח. למילוי צרכיו באיכסון, כלכלה והובלה יכול היה ארגון זה להישען על המשק האזרחי (קיבוצים, מושבות וחברות הובלה). ארגון ההגנה לא נדרש לנפק לחבריו ציוד אישי ויחידתי. הפעילות האפסנאית התרכזת בחימוש והתבטאה בעיקרה באחסנה והעברה של נשק ובהסתרתו בסליקים שהתקינו גופים אזרחיים. לא הורגש צורך בשירותים לוגיסטיים עצמאיים ולא ניתנה הדעת לעניין זה במשך כל שנות קיום ההגנה. מצב דומה שרר גם בארגוני המחתרת האחרים.**

בראשית מלחמת-העולם השנייה החלה תנועת ההתנדבות לצבא הבריטי ואחת ממטרותיה הייתה להכיר מבפנים צבא סדיר, על מבנהו, ארגונו, הדרכתו, הכשרתו ולחימה וחיי השגרה שלו. במהלך השירות המתגייסים למדו והכירו באופן יסודי את התחום הלוגיסטי. הבריטים הפנו את רוב המתגייסים הארצישראלים ליחידות שירות (פלוגות הובלה, יחידות הנדסה, אחסנה, תיקונים ותחזוקה, תיפעול נמלים) ולהקמת פלוגות חי"ר ויחידות תותחנים עבריות. כך נוצר סגל לוגיסטי ייחודי ומגוון של המתגייסים העברים. איגודן של היחידות העבריות בחטיבה היהודית הלוחמת (חי"ל) והפיכתה לחטיבת חי"ר מוגברת ובעלת יחידות תחזוקה ושירותים משלה העניקו לעוצבה עצמאות לוגיסטית רבה. גם המתנדבות לחיל הנשים (ATS) ולחיל הנשים של חיל האוויר המלכותי (WAAF), קנו להן ניסיון לוגיסטי, שכן, חלקן שירתו ביחידות לוגיסטיות כבסיסי אחסנה ופלוגות אמבולנסים. הוא הדין במתנדבים שהוצבו לחיל האוויר ולצי המלכותי.

עם סיום המלחמה ושובם של המתנדבים לארץ נמצא בה מאגר עשיר ומגוון מבחינת הידע המקצועי של קצינים וחילים, שהכירו, פעלו והתנסו בתחומי הפעילות הלוגיסטית של כוחות היבשה (פרט לשריון) ובזרועות האוויר והים. היו ביניהם קציני מטה במפקדת החי"ל ובעוצבות אחרות, מפקדי יחידות מקצועיות, אפסנאים פלוגתיים וגרודיים, מחסנאים, פקידים וטבחים. רבים היו יוצאי שבע פלוגות-ההובלה העבריות ב-RASC, בהם מפקדי פלוגות שהתנסו בהפעלת פלוגות-הובלה כלליות וייחודיות כהובלת טנקים, מים ודלק. הם היו מנוסים בתנאים טופוגרפיים ואקלימיים מגוונים ובתנאי לחימה שונים — בהתקדמות, בנסיגה, בנחיתה, בתנועה בשיירות — בלבנון, בסוריה, בעיראק, במצרים, במדבר המערבי, בצפון אפריקה ולאחר-מכן באיטליה ובשאר חלקי אירופה המשוחררים. בנוסף לניסיון התובלתי הצבאי, אנשי פלוגות-ההובלה תרמו מנסיונם בהעברת שארית הפליטה אל החופים, לקראת העלאתם על אניות המפעלים.

במסגרת פלוגות הובלה התנסו המתנדבים גם בהפעלת בסיסי מזון (DID). בחיל הנדסה הבריטי (R.E) עסקו הפלוגות העבריות בשירותי הנדסה כלליים, בהסוואה, באחסנה ובתיקונים, בתפעול נמלים, בסילוק פצצות, בהפעלת ציוד מכני כבד, באחסנת מפות, בפיקוח על רכבות ותנועה בנמלים. במסגרת חיל החימוש (RAOC) נרכש ניסיון באחסנה, בניפוק ובריפוש של רכב, נשק, תחמושת וציוד. ביחידות מהנדסי החשמל והמכונות (REME) שירתו שתי פלוגות עבריות לתחזוקה ולתיקון של נשק ורכב.

ערב פרוץ מלחמת העצמאות נמצאו בארץ כ-12,000 איש (מתוך כ-30,000 מתנדבי היישוב) בעלי ידע בתחום השירותים הלוגיסטיים והאפסנאיים ברמה העוצבתית והיחידתית. למערך לוגיסטי זה הייתה שפה משותפת, ידע אחיד וניסיון קרבי משותף.

הניסיון הלוגיסטי המקיף ביותר נרכש דווקא במסגרת החי"ל. לאחר שהצטיידה החטיבה בנשק, ברכב ובציוד במצרים, התנסתה בארגון יחידות והעברתן דרך הים ליבשה אחרת. אחר-כך עברו חייליה תקופת אימונים אינטנסיבית, מבוססת על לקחי הקרבות באיטליה, ולחמו כ-50 יום בקו החזית ליד הנהר סניו. זה היה בית-ספר מצוין לאפסנאות בתנאי לחימה באזור הררי. היחידות הלוגיסטיות והסגל האפסנאי התנסו כאן בתחזוקה השוטפת של מטה חטיבה, שלושה גדודי חי"ר, גדוד תותחני שדה ויתר היחידות החטיבתיות כאשר האספקה הועברה ליחידות בקו האש בשעות

החשכה, בגיפיים ועל גבי פרדות-משא. כך היה בידי היישוב מכשיר רב-עצמה שחינוכיותו ותועלתו התבררו עד מהרה עם זירוז ההכנות להקמת הצבא ולהכרזה על המדינה. חלק ניכר ממאגר זה היה מורכב מחברי ההגנה ומפקדיה שהתגייסו לצבא הבריטי בשליחותה ואחדים אף בפקודתה. לכן מתמיהה העובדה שההגנה לא גילתה עניין בניצול הניסיון שהם רכשו. נראה כי תחום התמחותם של המגויסים לצבא הבריטי היה מעבר לשדה-הראייה של העומדים בראש ההגנה. הללו לא צפו, כפי שחזה בן-גוריון, כי המלחמה הקרבה ובאה תהיה התמודדות נגד צבאות סדירים, אלא דבקו בתפיסה שיהיה זה מעין חידוש המרד הערבי, מ-1936-1939, אולי בקנה-מידה רחב יותר. בראייה זו של ההתמודדות לא היה תפקיד רב למערך לוגיסטי. מחשבתם הייתה נתונה בעיקר להשגת נשק, אך לא הרחיקה עד כדי חיפוש דרכים לצייד ולתחזק כוחות גדולים בתנאי שדה ותוך כדי גיוס ממושך. עקב כך, רבים מיוצאי ההגנה ששירתו בצבא הבריטי לא שולבו בפעילותה של ההגנה לאחר שובם לחיים האזרחיים. לאחר שירות של שנים מספר, לרוב מחוץ לארץ-ישראל, עמדו לפני המשתחררים בעיות רבות בתחום הפרטי והם לא נטו לשוב ביזמתם לפעילות אינטנסיבית בהגנה, מה גם שלא קיבלו עידוד לכך מצד ראשי ההגנה, שראו בהם בעלי תפיסה נוקשה המתאימה לצבא סדיר אך לא לארגון-מחתרת מיליציוני. אף היה

* קצין הספקה ראשי ראשון בצה"ל.
** ראה גם — זהר לבקוביץ, הקמת אגף האפסנאות במטכ"ל ובניית השירותים התחזוקתיים בתש"ח — מערכות 298, אייר תשמ"ה.

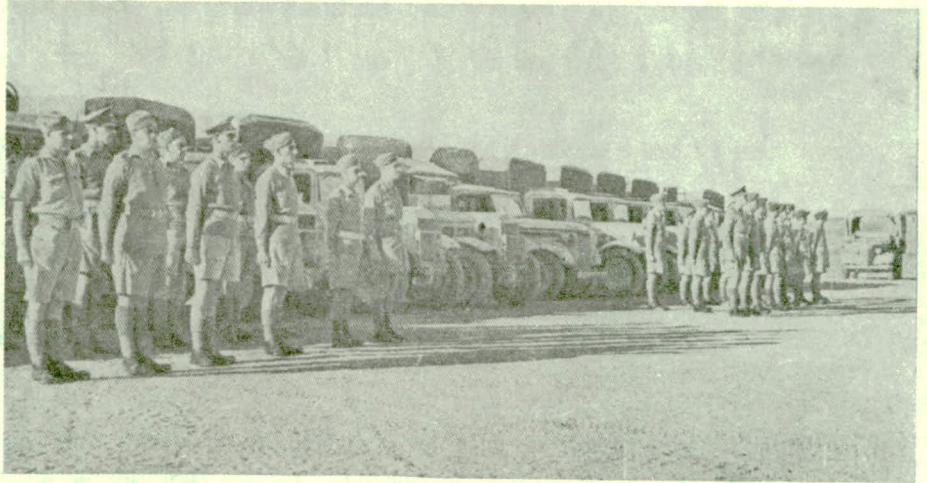
חשש, כי אנשים ששירתו בשורות הבריטים במשך שנים לא יעמדו במבחן המאבק נגד השלטון הבריטי. חשש זה נראה מוזר בהתחשב בעובדה שתוך כדי שירותם, ביצעו המתנדבים, למרות עינם הפקוחה של הבריטים, פעולות-מחתרת רבות, כגניבת נשק והעברתו לארץ, ניצול משאבי הצבא הבריטי (מוזון, דלק, ציוד ורכב) לכלכלת שארית הפליטה והעברתה לארץ-ישראל.

בסמינריונים ובדיונים שניהל בן-גוריון באביב ובקיץ 1947, ובהם בחן את יכולת ההגנה להתפתח מארגון מיליציוני לצבא סדיר ומגויס, שיוכל לעמוד מול פלישה צפויה של צבאות ערב הסדירים, לא עלה העניין הלוגיסטי. בקיץ 1947 הקימה ההגנה אגף חימוש ומשק בראשותו של יוסף אבירד, אך זה עסק בעיקרו בתחום החימוש. חָסֵר זה הורגש בחריפות בראשונה באוקטובר 1947, במבצע תל-חי (בעקבות ריכוז צבא סורי בגבול הצפון) כאשר הסתבר שהארגון מתקשה לפתור בעיות של כוח מגויס לזמן ממושך כתנאי שדה ממש.

מחשבות ראשונות על תכנון והקמה של שירותים לוגיסטיים העלו קצינים יוצאי הצבא הבריטי, שפעלו במסגרת האגף לתכנון לשעת חירום. במסגרת זו התגבשה תפיסה של הקמת שירותים לוגיסטיים מטכ"ליים וקביעת תקני ציוד אישי למגויסים. אגף התכנון לשעת חירום התקיים זמן קצר בלבד ולאחריו עבר הטיפול בעניין הלוגיסטי לאגף האפסנאות (אג"א). אגף זה כלל את הצוות הקטן שפעל קודם-לכן עם אבירד ושאליו הצטרפו יוצאי הצבא הבריטי ששירתו בחי"ל. אפרים בן-ארצי, שהיה מפקד הגדוד השלישי בחי"ל, ריכז את התכנון הלוגיסטי.

העניינים שחייבו הקמת שירותים לוגיסטיים היו בתחילה בתחום טיפולו של אג"א, אך מינואר 1948 החלו להתפתח שירותים עצמאיים בתיאומו של אג"א. הקמת השירותים, אירגונם והפעלתם המהירה התאפשרה, כמעט ללא יוצא מן הכלל, תודות להתגייסותם והשתתפותם הפעילה של יוצאי הצבא הבריטי, שמילאו את רוב הפיקוד על השירותים. בעלי ניסיון אלה הביאו עמם מושגים של צבא סדיר, כגון משמעת מנהלית, תקנים ונהלים, רמות ובקרת מלאי, סדרי הזמנה וניפוק. כן הנהיגו שגרת עבודה אפסנאית לפקודות מבצע והוצאת הוראות מקצועיות ומעקב אחר ביצוען.

בינואר 1948 הוקם שירות החימוש, שהיה מופקד על חלוקת נשק, תחמושת וציוד אופטי. במרס 1948 הוקם שירות ההובלה, שכלל גם חלוקת רכב וכן הוקם שירות ציוד והספקה (מוזון). לרשות שירות ההובלה עמד מאגר גדול של קצינים ומש"קים יוצאי שבע פלוגות-ההובלה העבריות בצבא הבריטי. מפקדו הראשון היה ישראל ברנע ואליו הצטרפו דב שמר, ג'ו קריידן, הארי יפה וליאו שליט. בראש שירות ציוד והספקה עמד

הבריטים הפנו את רוב מתגייסי ארץ ישראל ליחידות שירות: יחידת נהגים עברים במסדר הרכב (למעלה); מובילי מים עברים במדבר (באמצע); פלוגת עובדי נמל 1039 (למטה)

משה בר-אילן, איש מנגנון ההגנה, ובראש ענף ציוד — ירחמיאל בלקין, אף הוא איש מנגנון ההגנה. לסגנו נתמנה ראובן כרי, שהיה האפסנאי הגדודי בגדוד השני בחי"ל. בראש ענף ההספקה הועמד הד"ר שמעון מוז"ה, שפיקד על מחלקת ההספקה בפלוגת ההובלה 178 של החי"ל וסגנו עמנואל גלבר, שהיה האפסנאי הגדודי בגדוד השלישי בחי"ל. עוד שירות שהוקם היה שירות הנדסת חימוש בראשותו של מאנס פרת (פרנסקי) ולידו הרץ רפפורט, שניהם קצינים יוצאי הצבא הבריטי. שירות זה עסק בהיבטים הטכניים של החימוש ובבחינת נשק ותחמושת. שירות איכסון השתלט על מחנות שפינה הצבא הבריטי ועסק בשמירתם ומסירתם ליחידות צה"ל. וכן הוקם השירות הווטרינרי (שמה של היחידה הוסב אחר-כך לגדוד בהמות-משא), בפיקודו של חיים אפלבוים, שהיה אחראי להעברת הספקה ליחידות בשטחים בלתי-עבירים לרכב.

במצע נחשון (אפריל 1948) היה המבחן הראשון לשירותים שעמדו עדיין בראשית התארגנותם. הייתה בכך העזה רבה מצד שירות ההובלה, לקבל עליו את העברת הכוחות לשטח הכינוס בנען ולארגן את השיירות הגדולות לירושלים המנותקת. שירות ציוד והספקה צייד את הגדוד שקובץ למבצע זה וסיפק מזון לכוחות מבסיס קדמי שהוקם בנען ובחולדה. זה היה מבחן ראשון ממנו אפשר ללמוד ולהפיק לקחים על הפעלת שירותים, יכולת אפסנאות וקיום יחידות בשטח לזמן ממושך.

לאחר פלישת צבאות ערב, ב-15 במאי 1948, החלו להקים בסיסים מטכ"ליים, גדל מספר פלוגות ההובלה והוקמו סדנאות לתיקוני רכב ונשק.

מאחר שמשרד הביטחון של המדינה שזה אך נולדה לא היה ערוך ומאורגן למילוי המשימות הנדרשות בתחום ההשברה והרכישה, נאלצו השירותים הלוגיסטיים, שאך-זה התארגנו, לאלתר ולטול עליהם את פעולות ההשברה וביחוד בכל הנוגע למזון, דלק וציוד אישי ויחידתי. תחום פעילות זה לא היה מוכר ליוצאי הצבא הבריטי. שירות ההספקה רכש, לפעמים תוך איומי הפקעה, מצרכי מזון משומרים וקשים מסיטונאים ומחנות נטושות. כן הנחה הפעלתן של טחנות קמח ומאפיות. בעיה קשה במיוחד הייתה הבטחת האספקה של בשר וירקות ליחידות. גם כאן היה צורך באלתורים. שירות ההספקה הקים יחידה שהשתלטה על ערבי בקר נטושים בכפרים הערביים. הבקר רוכז במכלאות תחת פיקוח וטרינרי עד לשחיטתו לפי דיני הכשרות וסופק ליחידות מבסיסי המזון. חוליות לאספקה טריה עסקו ברכישת ירקות, ביצים ופירות בשווקים. על-אף המחסור במצרכים בארץ, הייתה במשך המלחמה הספקה סדירה של מזון ליחידות, גם לא תמיד בכמות ובמגוון הרצוי. ליקויים התגלו בניצול המצרכים

ביחידות, בעיקר בגלל מחסור בטבחים ובציוד לשמירת מצרכים ובישולם. מצב חמור שרר בכל הנוגע לציוד אישי (הלבשה, הנעלה, שמכות וחגור) ויחידתי (אהלים, כלי בישול ומקררים). לאחר תקופת הצנע של מלחמת העולם, הייבוא עדיין היה מזערי. למרות השתלבותה של התעשייה המקומית במערך הייצור לצבא הבריטי היא עדיין לא הייתה בנויה לעמוד בדרישות של צבא שגייס תוך שבועות יותר מ-20,000 איש.

המערך הלוגיסטי ידע לנצל את ההפוגה הראשונה להתבססות, להגדלת המלאים, לשיפור השירותים ליחידות ולהשלמת נוהלים. דגש מיוחד הושם על הפעלת פיקוח על הצריכה ביחידות. הדבר נעשה כדי לצמצם את הבזבז הבלתי נמנע ביחידות ועוצבות שלא עמדו לרשותן מפקדים ואפסנאים בעלי ניסיון בשגרה ומנהלה צבאית. אף נעשו צעדים להפסקת הרכישה הישירה של היחידות, שלא היתה יעילה, וקשה היה לפקח עליה. עם ההפוגה הראשונה, חלו שינויים בהרכב השירותים. שירות ציוד והספקה פוצל לשני שירותים נפרדים, על בסיס הענפים שהיו בו קודם-לכן. חלוקת הרכב הועברה משירות ההובלה לשירות חימוש. בסוף 1948 הוקם שירות הדלק, שלאחר-מכן, צורף גם הוא לשירות ההספקה.

השירותים פעלו על-פי הדגם הבריטי, שיטותיו ונוהליו. הטפסים שהיו בשימושם הועתקו מן הדגם הבריטי ואף נשאו מספרים שהיו נהוגים בצבא הבריטי. בתקני ציוד ולוחות מזון היה דמיון רב, אם כי התנאים לא איפשרו העתקתם במלואם. הסיבה לריבוי השירותים והפקדתם על תחומי פעולה מוגבלים הייתה ההתארגנות המואצת תוך כדי לחימה ותוך מחסור במשאבים. פיצול השירותים היה מחויב המציאות בתקופה מיוחדת זו אף כי תבע הקמת מפקדות ובסיסים רבים. כיום קשה לתאר את הקמת השירותים ותורמתם למערך הלוחם ללא אותו מאגר כוח אדם מרשים של בעלי ידע וניסיון יוצאי הצבא הבריטי.

החיכוכים בין מנגנון ההגנה לבין יוצאי הצבא הבריטי, שליוו את צה"ל ערב פרוץ המלחמה ובשלביה הראשונים לא מצאו ביטוי במערך הלוגיסטי. מאחר שבתחום זה לא היו דגם או תפיסה או בעלי-תפקידים מירושת ההגנה — לא נוצרו הנסיבות לחיכוכים. ליוצאי הצבא הבריטי היה שדה-פעולה נרחב, ויוסף אבידר, שעמד אז בראש אג"א, ידע היטב להעריך את כישוריהם ולנצלם. חיכוכים מסוימים נתגלו בתחום החימוש, כי בתחום זה כבר היו מנגנון, מושגים ודוגמאות. נושאי החיכוך העיקריים היו הדרישות המחמירות של יוצאי הצבא הבריטי בדבר טיב הנשק והתחמושת שסיפק התע"ש. ותיקי ההגנה טענו, שבתנאי העבודה של התע"ש אז לא היה אפשר לצפות לרמה המקובלת בצבא הבריטי. לעומתם, טענו פרת ורפפורט, יוצאי הצבא הבריטי,

שהלוחם זכאי לרמה הגבוהה ביותר של ביטחון בנשק שהוא מפעיל. עקב חילוקי הדעות פוצל שירות החימוש לשניים: שירות חימוש, שהוסיף לעסוק בהחסנה ובחלוקה של נשק — מייצור מקומי ומייבוא — ובהפעלת בסיסי תחמושת, ובראשו הועמד אשר פלד ולידו צבי בן-יעקב, אנשי מנגנון ההגנה; השירות החדש, שירות הנדסת חימוש, נועד לעסוק בהיבטים הטכניים, כגון תיקון נשק וציוד אופטי, פרסום הוראות טכניות לטיפול בנשק ביחידות והדרכת נשקים.

שירות זה אויש בעיקרו ביוצאי יחידות ה-REME. המערך הלוגיסטי של אג"א והשירותים התפתח במהירות רבה מאז ההתחלות הראשונות במבצע נחשון. מיכולת מוגבלת לתחזק חטיבה אחת במבצע קצר, שהתנהל במרכז היישוב היהודי, הגיע המערך ליכולת לתחזק שש חטיבות בתנועה על שטח נרחב ורחוק ממרכז הארץ ובתנאי עבירות קשים במבצע חורב. במקביל, הוכיח המערך את יכולתו בתחזוקת כלל הצבא שהלך וגדל מיום ליום והגיע בתקופה זו לכ-110,000 איש. יכולת כזאת אינה נקנית בנקל, ומקורה העיקרי בהתגייסותו של כוח אדם מאומן ומיומן, מיוצאי הצבא הבריטי.

ההצלחה הזאת נזקפת לזכות כמה גורמים:

1. הידע והמיומנות שנרכשו תוך כדי שירות ביחידות העבריות או כבודדים ביחידות אחרות בצבא הבריטי.
 2. תפישה ושפה משותפת בנושאים לוגיסטיים ומינוח אחיד.
 3. שיתוף הפעולה ששורשיו בעבודה המשותפת ובהיכרות האישית ביחידות העבריות.
 4. קבלת הדגם הבריטי כמו שהוא תוך אלתורים שהמצב הכתיב.
 5. היכולת ללמוד וללמד ולהשתלט במהירות על פעילויות חיוניות שבהן לא היה ניסיון ליוצאי הצבא הבריטי, אך הם ידעו להפעיל בעלי מקצוע מגויסים.
 6. עבודה מסורה ויעילה של כל הדרגים.
- במסגרת הארגון המחודש של צה"ל בקיץ 1949 נעשו שינויים ארגוניים נרחבים גם במערך הלוגיסטי ומבנהו נעשה דומה עוד יותר למבנה הבריטי. שירות ציוד אוחד עם שירות החימוש וכלל את החסנת הרכב וחלוקתו בדומה ל-RAOE. בראשו המשיך לעמוד ירחמיאל בלקין ולידו ראובן כרי. לשירות ההספקה הועברו פלוגות ההובלה של שירות ההובלה שבוטל, כאשר מפקדו, ישראל ברנע, מונה לנספח צה"ל בברית המועצות. כן צורפו אליו שירות הדלק וגדוד נהגי בהמות-המשא. הגוף החדש שקם נקרא חיל הספקה ותוכלה ומבנהו כמבנה של RASC בצבא הבריטי. עם מינויו של שמעון מוז"ה לראש אכ"א מונה

הספקת הדלק במלחמת העצמאות הבעיה, האילוצים והפתרונות

רס"ן זהר לבקוביץ

הבעיות הלוגיסטיות של היישוב העברי בתש"ח היו יחודיות במלחמותינו מאז ועד עתה. הכל עמד בסימן ראשוניות: היה צורך להקים משק כלכלי של מדינה תוך כדי לחימה ולספק לצבא המתארגן ונלחם את מחסורו וצרכיו: תחמושת, דלק, מזון, ציוד לסוגיו, אמצעי תובלה ואפסניה צבאית לסוגיה. הבריטים הניחו את משק הארץ בתוהו ובוהו והיה צורך למלא את מחסורו של היישוב.

יו"ר הנהלת הסוכנות היהודית והאחראי לתיק הביטחון דוד בן-גוריון — ראש הממשלה ושר הביטחון הראשון של מדינת ישראל לאחר ה־15 במאי 1948 — עקב מקרוב אחר המאמצים להשגת האמצעים לקיומו ולמלחמתו של היישוב. יומנו של בן-גוריון ורוע הערות מתחום התחזוקה הצבאית בפרט ובשאלות האספקה של היישוב היהודי בכלל. עיון ביומן מעמידנו על חומרת הבעיות ועל הטיפול בהן בדרג המדיני הבכיר.

באותה עת הוחל בהנחת צינור נפט שני מעיראק לחיפה. לבתי-הזיקוק במפרץ חיפה נודעה חשיבות במערך הזיקוק של האימפריה הבריטית. בכושר הזיקוק היומי הם עמדו במקום השלישי לאחר בתי-הזיקוק בבריטניה עצמה ובטרינידד. כושר התפוקה היומית שלהם הגיע לכדי 20% מכושר הזיקוק בכל האימפריה הבריטית²!

מומחי הנפט במוסדות היישוב האמינו כי לנוכח חשיבותם של בתי-הזיקוק ברמה העולמית, חברות הנפט יעשו מאמץ לקיים את הפעילות התקינה בהם ובתוך כך יספקו גם את תצרוכת הנפט של ארץ-ישראל והיישוב היהודי בה. תצרוכת הנפט של ארץ-ישראל גדלה בתקופת מלחמת-העולם השנייה ולאחריה בשיעור עצום, המשקף את הדינמיות וההתרחבות של המשק היהודי. תחזית רשמית מטעם מוסדות היישוב לשנת 1948 הגיעה לכ־600 אלף טונה דלק לסוגיו. כ־157,000 טונה בנזין, 100,000 טונה קרוסין (נפט) ו־345,000 טונה דלק כבד לסוגיו³.

לבן-גוריון נמסרו בדצמבר 1947 נתונים נמוכים יותר על תצרוכת הדלק של היישוב לשנה, ואלה הם:

סוג הדלק	צריכה כלל-ארצית בטונות	היישוב היהודי
בנזין	84,000	60%
נפט	108,000	50%
מזוט		
ודלק כבד	300,000	82%

שיעור דומה של צריכת היישוב היהודי, יותר מ־50%, היה בצריכת שמנים. התצרוכת החודשית של היישוב היהודי בבנזין הגיעה לכ־4,000 טונה בבנזין לחודש⁴.

ליישוב היהודי לא היו מאגרים משלו לאגירת דלק בכמויות גדולות. אספקת הדלק מבתי-הזיקוק היתה שוטפת — באמצעות חברות הדלק. מלאי הדלק שאגרו חברות התובלה, תחנות הדלק, מפעלי התעשייה והיישובים הגיע ל־4,000 עד 4,500

נציגי היישוב בסוכנות היהודית ובוועד הלאומי התארגנו בוועדה שכונתה ועדת המצב. ועדה זו כללה שישה ראשי מחלקות בסוכנות היהודית, כולם אישים פוליטיים מרכזיים ביישוב ושישה נציגי ציבור מהוועד הלאומי ונציג הקרן הקיימת לישראל. בסך הכל 13 חברים, בהם דוד בן-גוריון, גולדה מאירסון (מאיר), אליעזר קפלן ראש המחלקה לכספים ולהתיישבות בסוכנות היהודית, ועוד¹. ועדת-המשנה לענייני כלכלה מטעם ועדת המצב כללה אישים פוליטיים ופקידים בכירים ואנשי מקצוע מטעם מוסדות היישוב. ועדת-משנה זו טיפלה ברמה המיניסטריאלית בהשגת חומרי גלם, מזון ודלק ליישוב בכלל ולצבא.

לאחר הארגון המחודש של מוסדות היישוב, לקראת הקמת המדינה, טיפלה בתחום זה מנהלת העם, שהפכה לממשלה הזמנית, לאחר קום המדינה — על-ידי ועדת-המשנה לדלק ולתחבורה, בהשתתפות פקידים בכירים ומומחים.

בעיית הדלק בתש"ח

בסוף 1947 היו בארץ-ישראל כ־1,850,000 תושבים, מהם 650,000 יהודים. המשק הארצישראלי נהנה משני מקורות אנרגיה יציבים ולא יקרים: א. חשמל הידרו-אלקטרי — ממפעל החשמל בנהריים, בבעלות חברת החשמל לארץ-ישראל, שסיפק כ־23% מצריכת החשמל של ארץ-ישראל. ב. דלק — מבתי הזיקוק שבמפרץ חיפה, באמצעות חברות הדלק "של", "סוקוני ואקום" ו"מוביל אויל".

הדלק הוזרם לחיפה מעיראק בצינור הנפט של חברת הנפט העיראקית I.P.C. שבבעלות בריטית (בהשתתפות הון אמריקאי וצרפתי). הדלק שרובו יוצא לאירופה זוקק בחיפה בבתי-הזיקוק שהיו בבעלות חברה בריטית. יכולת הזיקוק שלהם הגיעה לארבעה מיליוני טונה לשנה. הוחל בהכנות להרחיב את בתי-הזיקוק לכושר של 6.5 מיליוני טונה בשנה.

טונה בלבד לחודש — כמעט כשיעור הצריכה החודשית⁵. היה אפוא צורך חיוני ליישוב בהמשך פעולתם התקינה של בתי-הזיקוק ובהמשך רכישת הדלק מהחברות בתנאים מסחריים רגילים. תת-ועדה לענייני דלק מטעם ועדת המצב אורגנה בראשית נובמבר 1947 והיא התכנסה לישיבות כמה פעמים בשבוע ולאחר-מכן, מדי יום ביומו⁶. דו"ח ראשון מסוכם על מלאי הדלק ביישוב העברי הכינה ועדה זו ב-12 בנובמבר 1947, ובו נמסר בין השאר:

1. מצב מלאי הדלק במשק העברי מלבד חברת החשמל, אשר יש ברשותה מלאי דלק לתקופה ארוכה יותר (של כמה שבועות), נראה המצב ביתר הענפים כדלקמן:
(א) בהתיישבות העובדת ובכפר העברי בכלל יש מלאי דלק ל-2-3 ימים ותחנות האספקה של חברות הנפט במקומות אלה זקוקות למילוי כל יום, יומיים.
(ב) להובלת הנוסעים (בתנועה העירונית ובין-עירונית) יש ברשות הקואופרטיבים מלאי בנזין המספיק לתצרוכת של ארבעה ימים.
(ג) להובלת משאות (לא כולל הובלה חקלאית) אין כל מלאי.
(ד) בתעשייה יש למפעלים הצורכים דלק מלאי לכמה ימים בלבד.

2. מצב המלאי של ספקי הדלק חברות הנפט נוהגות לא למלא את המכלים הקיימים, אלא באופן חלקי. ביחוד אין מחזיקים בנזין במכלים בתל-אביב, אלא מספקים את התצרוכת יום-יום ע"י הבאת הכמות הדרושה מחיפה. עתה הנהיגו גם הגבלות באספקת הדלק בגבולות התצרוכת הממוצעת של החודשים האחרונים...

3. מכלים

בדרך כלל המכלים הפנויים ברשות החקלאות והתעשייה הם מועטים וכל אחסנה תדרוש בניין מכלים חדשים.

הדו"ח הובא לידיעת ראש החטיבה הכלכלית בסוכנות היהודית אליעזר קפלן⁷. בתוך כך, גיבשה הוועדה, באמצע נובמבר 1947, סדרת הצעות ופתרונות למצב של מחסור בדלק:

א. אגירה; ב. מסוף דלק בנמל תל-אביב; ג. רכישת דלק בארה"ב.

הוועדה החליטה לחייב את הגורמים הכלכליים והציבוריים באגירת דלק במכלים הקיימים בכמות מספקת לחודש צריכה. אנשי הוועדה החלו במגעים עם גורמים כלכליים ביישוב תוך עידוד ודרכון לאגירה, לרכישת מכלים נוספים ולהשגת מימון לצורך זה. כן הועלה הרעיון להקים מסוף דלק בנמל תל-אביב והומלץ על מגעים לרכישת דלק מחברות בארה"ב, בשוק החופשי, כמקור חלופי לחברת "של" הבריטית⁸. ביצוע ההחלטות של הוועדה נתקל במכשולים רבים, שהעיקריים בהם עמדת חברות הנפט ובעיות של התארגנות ומימון.

עמדת חברות הנפט

ב-16 בנובמבר 1947 דיווח חבר הוועדה לדלק, ברי-כוכב מאירוביץ, שהיה במגע שוטף עם הנהלת חברות הדלק, על הגבלות באספקת הנפט מצד חברות הדלק⁹.

ברי-כוכב מאירוביץ ידע משהו על מגמת חברות הנפט לצמצום התצרוכת בארץ ולהנהגת קיצוב דלק, אך הוא לא ראה את התמונה במלואה. מתוך המסמכים עולה כי מאז אוגוסט 1947, לחצו חברות הנפט, בהמלצת משרד המושבות הבריטי, על ממשלת הנציב העליון בפלשתינה (א"י) להנהיג בארץ קיצוב בדלק בכלל, ובבנזין בפרט, כמו שהונהג במצרים, ולצמצם את צריכת הדלק בארץ

באמצעים אדמיניסטרטיוויים.

צעדים אלה נעשו כדי לספק את הצריכה הגדלה של אירופה המשקמת את כלכלתה אחרי המלחמה וביחוד בריטניה עצמה. ממשלת הנציב העליון היא שדחתה הצעה זו משיקולים כלכליים ואדמיניסטרטיוויים וסירבה להיעתר להמלצת משרד המושבות הבריטי בנדון¹⁰!

משנודע למנהיגות היישוב על המגמה להנהיג קיצוב בדלק, פנה בן-גוריון, יו"ר הנהלת הסוכנות, לנציב העליון, מיד לאחר כ"ט בנובמבר, בתביעה להמשך השיווק החופשי של הדלק¹¹.

בן-גוריון חשד בממשל הבריטי והאמין שמטרתו להצר את צעדי היישוב ולפגוע בחוסנו הכלכלי והמדיני. לעומת זאת, הניח שעם החברות יהיה אפשר להגיע להסדרים בעלי אופי מסחרי. תפיסה זו הנחתה את המגעים השוטפים של אנשי ועדת הדלק עם חברות הנפט. הם נשאו ונתנו בלא שהבחינו בניגוד האינטרסים בין צורכי היישוב בהספקה מוגברת של דלק לבין האינטרס של החברות לצמצם את הצריכה המקומית.

חברות הדלק לא נענו להצעות של ועדת הדלק, שנועדו להקל על הספקת הדלק ליישוב היהודי. אולי מפני שההצעות היו כרוכות בחריגה משגרה אדמיניסטרטיווית. לחברות הדלק היה צי של משאיות-מיכל. רוב נהגייהן היו ערבים. עם ההחלטה על השביתה הערבית ב-1-3 בדצמבר 1947, מילאו הנהגים הערבים אתר ההנחיות של "הוועד הערבי העליון" ושבתו. התוצאה המידית הייתה מחסור בתחנות הדלק שביישוב היהודי¹². הנהגים הערבים סירבו לנסוע לאזורים יהודיים ביחוד לאחר שהחלו התקפות הערבים על התחבורה היהודית. לא נענו הבקשות לספק ליווי מזוין לנהגים, ולהגדיל את מספר הנהגים היהודים¹³. כשרצה הוועד הלאומי לארגן חברה להובלת דלק, התברר שאין מכליות ויש לחכור אותן מחברות הדלק. אבל החברות היססו מפני שראו בכך צעד של תמיכה ביישוב היהודי והפרת הניטרליות בין הצדדים הלוחמים¹⁴.

בסוף פברואר 1948 סיכמה הוועדה את בעיית

מכליות דלק. חברות הדלק היססו להחכיר משאיות מיכל ליהודים

מבתי-הזיקוק ליישוב היהודי.

בעיות בהתארגנות ובמימון

כבר בפברואר 1948 נוצר מחסור בדלק שאילץ את מנהיגות היישוב לנקוט אמצעי חירום, לשליטה במוצר חיוני זה. אין להתעלם מאחריותו של היישוב עצמו לקשיים שבאו עליו בתחום הדלק. לא הייתה בו היכולת הנפשית והארגונית לחרוג מהשיגרה ומצעדים קטנים לפתרונות חלקיים. לא היו ביישוב מתקנים לאגירת דלק בכמויות גדולות. היה צריך לרכוש מכלי מתכת, טאנקרים, לאגירת דלק ולהתקין מצבורים. זה דרש זמן ויותר מכן תקציב. ההתחלות דווקא נראו מבטיחות.

בן-גוריון מציין ביומנו ב-11 בדצמבר 1947 — פחות משבועיים לאחר הכרזת האו"ם על חלוקת הארץ: "החלה אגירת בניין... החברות (לתחבורה) יסייעו לאגירה... הוקצבו 10,000 לא"י למכלים, ניתנו גם הלוואות של 20,000 לא"י למכלים. ברט (מנהל בנק אנגלו/פלשתינה — ז.ל.) נותן קרדיט".

ב-13 בדצמבר 1947 כותב בן-גוריון ביומנו: "נאגרו כבר 20,000 גלון דלק וימשיכו עד כדי 50,000 גלון"¹⁹. אבל עד מהרה נתגלו בעיות בכיצוע האגירה. כתב חבר ועדת הדלק מרדכי שטנר, ראש המחלקה הכלכלית של הוועד הלאומי,

"ג. להקציב מיד מלאי מיוחד של 250 אלף גלון בניזין.

"ד. לעזור בהשגת חביות לשם איחסון המלאי. "ה. לעזור בהשלמת המלאי של ירושלים"¹⁷. כמקובל במו"מ עם החברות, התשובה הייתה חמקנית ורבת-פנים. לא הייתה שלילה גמורה אך גם לא חיוב: "אין לעת עתה אפשרות לזקוף כמויות בלתי מנוצלות בחודש אחד על חשבון החודשים הבאים... נוסף על כך מעיקה ביותר הצפיפות בתחבורת הרכבות. הנהלת הרכבת לא תוכל להקציב אלא חלק מנפח המטען שלה להעברת חומרי הדלק, הואיל והרכבות נחוצות לפינוי הצבא".

לעומת זאת, הסכימה החברה להקצות מיד 250,000 גלון בניזין, על חשבון המכסה התלת-חודשית. על סעיפים ד' ה' התשובות היו אדיבות אך שליליות"¹⁸.

עד אפריל 1948 הוסיפו חברות הדלק וסיפקו דלק ליישוב העברי. הן לא היו נכונות להיענות לצרכי החירום של היישוב — בהגדלת כמויות לאגירת מלאי לחירום, בהספקת דלק לאזורי הארץ השונים וכו'. אבל הן לא סגרו את הברזים. כמויות הדלק שסופקו היו פחותות מהכמויות שסופקו בעתות רגיעה וכמובן לא מילאו את צרכי החירום, האגירה וכו', אבל בדרך-כלל הדלק המשיך לזרום

הובלת הדלק בזו הלשון: "הבעיה העיקרית באספקת הדלק כיום היא בעיית הובלתו. אין החברות מוכנות להוביל דלק בסידורים שלהן (מכוניות, רכבת) בכל התנאים, וקשיי ההובלה הקיימים והעלולים להתגבר מעמידים אותנו בפני אפשרות של הפסקת ההובלה על-ידי החברות"¹⁵. חברות הדלק נהגו להקצות מכסות דלק לשלושה חודשים לכל מחוז בארץ. במחוז הדרום ובמחוז ירושלים לא סופקו כמויות הדלק כרגיל בשל המלחמה בדרכים. אנשי ועדת הדלק והתחבורה ביקשו לעבור למכסות לחצי-שנה, ובהיקף ארצי. כך יקבלו בצפון מכסות מוגדלות יותר והיישוב ידאג להעברת הדלק דרומה. על בקשות אלו השיבו הבריטים ב-24 בפברואר 1948 בנוסח "מר בלנד (מנהל חברת "של" בארץ) הנוסע היום לקהיר, רשם לפניו עניין זה כדי להעלותו לפני הנהלתו שם"¹⁶.

ב-1 באפריל 1948 שוב נפגש ד"ר א' בונה, הכלכלן מהסוכנות היהודית, עם מנהלי חברת "של", והציג לפניו שוב אותן דרישות שהוגשו כבר בפברואר 1948:

"א. להקציב את חומרי הדלק על בסיס ארצי ולא על בסיס אזורי.

"ב. להקציב מכסה לשישה חודשים לפחות ולא מדי חודש בחודשו.

"שאלה קשה היא מימון מלאי הדלק אשר הצרכנים הגדולים יאגרו אותו. כשדיברתי עם אנשי האגודה הא"י בעניין זה (עם ד"ר גרונולד), על-מנת להניע אותם לתת הלוואות למטרה זו לקואופרטיבים לתחבורה (ולא הצלחתי בנדון זה), הם העלו את ההצעה כי חברות הדלק יתנו קרדיט לצרכני הדלק הגדולים לזמן ממושך יותר. לעת עתה מלבד סכום קטן של אפ"ב (בנק אפ"ק) אין כסף הלוואות למטרה זו"²⁰.

כ"ט בדצמבר 1947 מדווח ש' גורוחובסקי (שרגא גורן, יו"ר המרכז לקואופרציה בהסתדרות) על ההתקדמות באגירה ועל הקשיים: "מכלים הולכים ונבנים יום-יום — אך יש כבדות בהכנות. ארגונים חשובים לא ממהרים — ביחוד חבר המועצות המקומיות. רק כמה קואופרטיבים הספיקו עד כה כבר למלא את המכלים. במילוי מכלים בדלק אין כל קושי כיום, כי התצרוכת הכללית ירדה ויש אפשרות של אספקה לשם אגירת מלאי"²¹.

לקשיי המימון נודעה השפעה מרובה על העיכובים בביצוע התכניות לאגירת הדלק. בחודשים הראשונים למלחמה, ההוצאות להקמת הצבא, לרכישת אמצעים, לביצורים, עלו הרבה מעל למצופה והרבה מעל למשאבים המצומצמים של התנועה הציונית. יומני בן-גוריון מלאים פרטים על המאמץ לגיוס כספים מכל מקור אפשרי: קק"ל, בנקים, בעלי התעשייה, גופים הסתדרותיים, מלווה ציבורי, מגביות בחו"ל וכו'. בניית הכוחות הצבאיים לפי תכנית ד' התנהלה בקצב איטי בשל חוסר תקציב. ה"תקרה" של 20,000 מגויסים, שנקבעה בתחילת המלחמה, לא הושגה במשך מספר חודשים, בשל חוסר מימון לרכש ציוד ואמל"ח, וחוסר מחנות ומתקנים לאכסן את המגויסים. במצב זה של קופה ריקה וחוסר תקציב להחזקה שוטפת של המגויסים, קשה היה להשיג תקציבים לאגירת דלק. מה גם שהגופים הכלכליים שנדרשו לאגור דלק היו צריכים לעשות זאת מתקציביהם-שלהם. בינואר 1948 נכשל הניסיון למלא בבנוזין מיכל בן 25 אלף גלון, מחמת חוסר תקציב²².

בסוף פברואר 1948 סיכם הכלכלן של הסוכנות היהודית ד"ר א' בונה את המצב במלים אלה: "סידור ענייני הדלק. בשטח זה קיים עדיין צורך דחוף בפעולה מאורגנת ומתאמת: המצב משתנה במקומות השונים יום-יום. האינפורמציה על השינויים מכאן ועל האפשרויות לאגירה מכאן, היא לקויה. אין שום צל של ספק שפיקוח מרכזי ותיאום הרשויות השונות עלולים לעזור הרבה"²³. בניסיון לשפר את המצב הכספי, נשקלה בפברואר 1948 הטלת מס מיוחד על כל גלון בנוזין. מחצית המס נועדה לבניית מכלי דלק. ב-21 במרס 1948 אכן הוטל מס מיוחד על הדלק²⁴.

עוד מכשול לתכנית האגירה היה הטבח שעשו הפועלים הערבים בבתי-הזיקוק בפועלים היהודים, כ"ט בדצמבר 1948. אירוע זה השבית את העבודה בבתי-הזיקוק למשך שלושה שבועות²⁵ וגרם מתח מתמיד, שיבושים בעבודת בתי-הזיקוק וצמצום בהספקת הדלק ליישוב היהודי. כ"ט בדצמבר 1948, לאחר שלושה שבועות של הפסקת עבודה, חודשה העבודה בבתי-הזיקוק באווירת חשדנות הדדית וחוסר ביטחון. למ' שטנר שביקר שם כ"ט בדצמבר 1948 הסביר המנהל הבריטי באדיבות, כי "הייצור בבתי-הזיקוק מגיע לעת עתה רק לחצי מהייצור כפי שהיה לפני הפסקת העבודה בהם ועתה עליהם לחסוך בדלק בארץ-ישראל עד כמה שאפשר בכדי למלא את מה שהחסירו בזמן הפסקת העבודה בבתי-הזיקוק. לכן הם יקצצו את אספקת הבנוזין כ-25%, את אספקת הנפט כ-33% ושמונים כבדים יתנו למשאיות ולטוגים ידועים של תעשיית מזון, בעיקר לקונצרנים של מיצים. ליתר ענפי התעשייה הם לא יתנו"²⁶.

להנהגת היישוב נוספה כעת הדאגה להמשיך את עבודת היהודים בבתי-הזיקוק כדי להבטיח את המשך העבודה במפעל, את הזרמת הדלק ליישוב היהודי וכמובן, למנוע נפילת מפעל חיוני זה לידיים ערביות²⁷. נוכח קשיים רבים מצדדים שונים, טיפלו בעניין זה בתושייה אבא חושי ויוסף אלמוגי, אנשי חיפה²⁸.

אגירת הדלק בידי היישוב העברי צומצמה באורח ניכר עם צמצום התפוקה בבתי-הזיקוק, קשיי הובלת הדלק מבתי-הזיקוק ופזורה במרכז הארץ ודרומה, גישתן הבלתי-אוהדת של חברות הנפט וקשיי המימון שמנעו מציאת פתרונות חלופיים לרכישת דלק ולהובלתו. בניית מסוף לדלק בנמל תל-אביב לא יצאה לפועל בגלל הקושי שבהנחת צינור אל הים בחורף, בשל מחסור בתקציב ובשל אי-היכולת לארגן מכלית ימית שתפרוק את מטענה שם. חברות הנפט לא הראו רצון לסייע בעניין זה ורכישת מכליות עצמאיות אמנם נדונה על-ידי ה"מדינה בדרך" — אך לא התבצעה לבסוף²⁹. גם הרעיון להעביר ברכבת כמויות גדולות של דלק מחיפה לבנימינה לא התבצע מפני שהבריטים השתמשו במסילות הברזל לצרכי פינוי הצבא והציוד מהארץ.

וכן, בפברואר 1948 המחסור בדלק כבר חייב את הנהגת היישוב להנהיג קיצוב במשאב יקר זה ולהשבירו לפי סדר העדיפויות והקדימויות של הנהגת היישוב וההגנה.

בחודשים פברואר עד מאי 1948 עדיין הצליח היישוב לקבל דלק מחברות הדלק ומבתי-הזיקוק. הכמות אמנם לא הספיקה והייתה מצוקת דלק, אך המצב לא היה קריטי עד כדי כך שישבש את הפעילות הצבאית של כוחותינו. היו לכך כמה סיבות:

א. היו אזורים מנותקים משאר חלקי הארץ ולא הייתה בהם תעבורה סדירה אלא לצורכי ביטחון בלבד — הנגב, הגליל המערבי, ירושלים.
ב. התעבורה המוטורית לא הייתה מפותחת, כמות כלי-הרכב לא הייתה רבה ועדיין נזקקו במידה ניכרת לתובלת בהמות משא: סוסים, פרות וחמורים.

ג. צמצום בפעילות המשקית עקב המלחמה הביא צמצום מסוים בשימוש בדלק.

ד. כוחות ההגנה היו מרותקים לגזרותיהם ולחמו כל כוח בגזרתו. העברת כוחות הייתה בסדר-גודל קטנים של פלוגות ובתוך אזור האחריות של חטיבה, גדוד או נפה. העברה רצינית של כוחות הייתה אירוע חריג, כדוגמת ריכוז הכוחות בחולדה למבצע נחשון בראשית אפריל, והעלאת כוחות יפתח של הפלמ"ח לגליל המזרחי, בראשית מאי 1948.

ה. הקצבת שיעור ניכר של בנוזין לרכב לטובת הצבא וצמצום ההקצאה לגורמים האזרחיים, הצליחה למנוע מצוקת דלק חריפה בצבא. מה גם שכמויות הרכב התובלתי והיחידתי לא היו רבות עדיין, ורק"ם היה בכמויות מזעריות.

כך אפוא, בחודשים הקריטיים בהם היכו כוחותינו את ערביי הארץ ושברו את כוחם הצבאי, אפריל עד מאי 1948, שררה מצוקת דלק מסוימת ביישוב העברי אך לא במידה שתשפיע על המבצעים. לא כן היה המצב בירושלים הנצורה. בעיר שררה מצוקה קשה בכל התחומים — מים, מזון, תחמושת, וכמובן, דלק. בארכיון דוד שאלתיאל, מפקד העיר, נמצאו נתונים הממחישים זאת:

"בפברואר 1948 קיבל שוק הצרכנים היהודי בעיר רק 10% מתצרוכת הדלק שלו. העיכובים בהובלה שנעשו ע"י עובדי הרכבת וחבלות בתנועת הרכבות... החריפו את המחסור במצרך חיוני זה... שמונים כבדים לתעשייה הגיעו כ-25% פחות מן הדרוש ולכן הייתה השפעה גם על העברת מים לירושלים. בגלל הפסקות תכופות בהפעלת תחנות השאיבה בלטרון, שער הגיא וסריס, סיפקו הללו כ-50% מהמכסה בלבד. הצמצום בשמן בעירה שיבש גם את העבודה במאפיות... בנוזין למכוניות הגיע לעיר כ-22% פחות מהמכסה, ומתוך הכמות הקטנה שהגיעה רק 60% הוצאו לשוק. המחסנים של החברות המשווקות היו בפיקוח ערבי והליווי שניתן להוצאת הדלק לא היה מספיק... דלק חיוני לשימוש ביתי — נפט — הגיע אל האוכלוסייה היהודית בכמות של 40% מן הדרוש לבישול, אפיה וחימום מים... היו הפרעות בזרם החשמל... כ-10/4 הגיע ברכבת מחיפה המשלוח האחרון של דלק... לאחר שאול המלאי הזעום — נשארה העיר ללא דלק"³⁰.

השיירות שהגיעו במבצעים נחשון והראל, ב-6 עד ה-20 באפריל 1948, שיפרו את המצב לזמן-מה,

חברת בתי-הזיקוק להמשך הפעלתם מהמלאי הקיים שלא זוקק עדיין — לא הניבו תוצאות. מגעים על רכישת דלק שנתר במכלי בתי-הזיקוק (המדובר בכ-80-90 אלף טונה במלאי) נתמשכו ללא תועלת.

ב-10 ביוני 1948 הבריך נחום גולדמן מלונדון לאליהו אילת, נציג הסוכנות היהודית בווינגטון, והדגיש כי לנוכח "המצב החמור בדלק בארץ-ישראל, הכרחי לעשות כל דבר כדי לפתוח מחדש את בתי-הזיקוק ולאפשר לעיראק להזרים דלק לחיפה"³⁶.

פתיחת בתי-הזיקוק תפסה מקום חשוב במשא-ומתן שניהל נציג האו"ם, הרוזן ברנדוט, בתקופת ההפוגה הראשונה. הוא הציע רעיונות בדבר פירוז חיפה והעמדתה לשלטון בין-לאומי או לחלופין, הסכת נמל חיפה ובתי-הזיקוק לנמל חופשי. תשובת ישראל הייתה שלילית בהחלט³⁷. לאחר יציאת הבריטים מהארץ תפסו כוחותינו את בתי-הזיקוק.

ב-14 ביולי 1948 החלה הפעלת בתי-הזיקוק לזיקוק דלק גולמי. ב-21 עד ה-23 ביולי הצליחה הפעולה, והדלק זוקק. ממשלת ישראל הביעה נכונות בהודעה רשמית לחדש יחסיה עם חברת "של" וחברת בתי-הזיקוק³⁸. כן ייבאה ישראל באמצע יולי 9,000 טונה דלק במכלית, כנראה ממקסיקו. זה שיפר את מצב הדלק של המדינה³⁹.

תפיסת בתי-הזיקוק והפעלתם במלוא הקצב על-ידי ישראלים שינו את המצב. הבריטים שהזיקוק במשרות המפתח הניהוליות והמקצועיות סברו שהדבר לא ייעשה בנקל, אך הוא נעשה בהצלחה. הפעלת בתי-הזיקוק מיולי 1948 ואילך סיפקה לישראל דלק מזוקק לסוגיו, לחודשי הקיץ והסתיו של 1948 ואפשרה אורך נשימה למדינה הצעירה. באותה עת נעשו מאמצים לרכישת דלק במקסיקו וברומניה. ואכן הגיעו מטענים משני מקורות אלה, אם כי לא בכמות ובאיכות מספקות. באוקטובר שוב הגיעה מכלית נפט מרומניה. בסך הכל יובאו 30 אלף טונה דלק מחו"ל. היה ברור כי נפרץ אמברגו הדלק הבלתי-מוכרז שהפעילו הבריטים והאמריקנים על ישראל. הבריטים והאמריקנים למדו לדעת כי יכולת התמרון וההישרדות של ישראל גדולה מכפי שחשבו.

החשש שמא ישראל תלאים את בתי-הזיקוק ותפקיע את מלאי הדלק שבהם לא חדל להדאיג את הבריטים. במגעים דיפלומטיים של נציגי ישראל ומתווכים מטעמם (למשל, הלורד סיימון מרקס ובנו מרקוס זיו) עם הבריטים נרמז, כי באין לה ברירה, עלולה ישראל לפנות לגוש הסובייטי ולבקש דלק, ולוא במחיר פוליטי⁴⁰.

בספטמבר ואוקטובר 1948 חלה תפנית במדיניותן של חברות הנפט. המגעים לפתיחה רשמית של בתי-הזיקוק על-ידי החברה הבריטית נעשו תכליתיים וענייניים. בסוף 1948 חודשה הזרמת הדלק לישראל, על-ידי החברות הבריטיות

ממשלת עיראק לחצים על חברת-הנפט העיראקית שבניהול בריטי להפסיק את הזרמת הנפט לחיפה. הלחץ העיראקי הביא את צמצום הזרימה ואת העברת מתקני החברה לטריפולי שבלבנון³³.

ואולם השינוי המהפכני התחולל כאשר ב-17 באפריל 1948 הופסקה הזרמת נפט גולמי מכרכך לחיפה, בצינור הנפט של חברת הנפט העיראקית. עובדי קו צינור הנפט פתחו בשביתה, כתביעה להכניס את הצבא העיראקי למערכה פעילה נגד יהודי ארץ-ישראל. השביתה לבשה אופי של סכסוך לאומי וסכסוך מקצועי עם דרישות להעלאת שכר ניכרות. השביתה התפשטה והגיעה אל העובדים הערבים בבתי-הזיקוק, שפתחו אף הם בשביתה כללית. בזה היה גם ביטוי לתסכול העמוק של הציבור הערבי לנוכח כיבוש טבריה, כיבוש חיפה והקרבות הקשים על יפו וסביבותיה.

אם בעקבות השביתה הערבית ואם כחלק ממדיניות התווה ובוהו הכלכלי והמנהלי שהשאירו הבריטים בארץ, הוחלט בלונדון על השבתה כללית של בתי-הזיקוק, מאחד במאי 1948. כן הוחלט על פיטורי העובדים והשאת סגל קטן של בריטים ויהודים לאחזקת המתקנים בלבד. באותה עת שקדו הבריטים לרוקן למכליות את הדלק הגולמי שלא זוקק ולהעבירו לטריפולי שבלבנון³⁴.

זה היה שינוי משמעותי מאוד במצבה של ישראל. לראשונה היא נותקה ממקור אספקה קבוע ולא-יקר יחסית. יתר על כן, מאחר שיתרות המטבע של היישוב בסטרלינגים הוקפאו בלונדון, הייתה בעיה של תשלום לחברות אמריקניות. חברות אלה היו נתונות להשפעה ערבית ולא נטו לכונן יחסים כלכליים עם המדינה הצעירה. פלישת צבאות ערב גררה חודש של לחימה קשה, מה-15 במאי עד ה-12 ביוני 48. זה היה חודש של קרבות עזים, אבידות קשות ושחיקת משאבים חומריים רבים. בחודש זה הוצאו כמויות דלק שמעל לממוצע בחודשי הלחימה הקודמים. יתר על כן, סגירת בתי-הזיקוק ואי-הבהירות בדבר מועד פתיחתם החמירו מאד את בעיית הדלק. היה צורך להתארגן למקרה שבתי-הזיקוק יישארו סגורים והיו קשיים בחידוש הזרמת הדלק על-ידי חברת "של".

לנוכח מצב לא-ברור זה ולנוכח סכנות העתיד שאין בו כל ודאות, הציע ראש אג"א יוסף אבירד לבן-גוריון ב-22 במאי 1948 להפסיק השבתת דלק לאוכלוסייה האזרחית ולאסור על שימוש ברכב פרטי (חרץ במעלי מקצועות מסוימים, כגון רופאים, תעשיינים וכו')³⁵. ואכן קוצצו מכסות הדלק לאוכלוסייה האזרחית וצומצמו כמויות הדלק לצבא. קווי תעבורה לאוטובוסים בוטלו בתוך הערים ורכב ודלק הוחרמו לצרכי הצבא. הדאגה הלכה וגברה בהמשך חודש מאי, מאחר שהמגעים הדיפלומטיים לחידוש הזרמת הדלק על-ידי חברת-הנפט העיראקית לא נשאו פרי. המגעים עם

שיירות דלק.

אך הדרך נחסמה שוב והבעיה התעוררה מחדש. בן-גוריון כתב ביומנו, ב-28 באפריל 1948, שבוע לאחר שהשיירה האחרונה עלתה לירושלים והדרך נסגרה מאחוריה: "מצב הדלק בירושלים ברע. אנשי בטחון אמרו מקודם שיש 23 אלף גלון, עכשיו מתברר שטעו. יש להם רק 5,600 גלון ולסקטור האזרחי רק 5,000 גלון. לחלוקת מים בלבד ידרשו 2,000 גלון (הכוונה לרכב לחלוקת מים. — ז.ל.)"³¹.

בעיית הדלק הציקה לירושלים עד ההפוגה השנייה, כאשר דרך בורמה נפרצה באופן חלקי ונתאפשר להזרים דלק לעיר.

ערב הכרזת המדינה נאגרה כמות מסוימת של דלק, בעיקר בניין: 250,000 גלון בתי"א ו-100,000 גלון במקומות אחרים. בטונאז' הגיעה כמות זו ליותר מ-1,000 טונה, כרבע מהתצרוכת החודשית של היישוב בדלק. סגן ראש אג"א, אפרים בן-ארצי, השיב לשאלתו של בן-גוריון כי "אפשר לרכוש דלק מ'של' אבל אין מכלים"³². בתשובתו זו הבהיר כי לא נעשה כל מה שהיה יכול להיעשות על-ידי מוסדות היישוב — חרף המגבלות של גורמי חוץ.

עם קום המדינה החריפה הבעיה. עד האחד במאי 1948, הייתה תקופה של מחסור בדלק. עתה נפתחה תקופה, שנמשכה עד ספטמבר 1948, תקופה של מצוקת-דלק קשה. הספקת הדלק עמדה אז בעדיפות ראשונה על סדר היום בכל המגעים הדיפלומטיים של המדינה הצעירה, עם הבריטים, עם האמריקאים ועם מדינות אחרות. בחודשים פברואר עד מאי 1948 הפעילה

השיירות שהגיעו מבצעי נחשון והראל שיפרו את המצב לזמן מה

שקיבל דפוסים של צבא סדיר. הניסיון שצברו משרתי הצבא הבריטי יכול עתה לבוא לביטוי ממשי בצה"ל. היה אפשר לתת את הדעת על כללי-התנהגות יסודיים בשיגרה ולקבוע פקודות בנדון. ב-11 באוגוסט 1948 יצאה פקודת מטכ"ל ראשונה בעניין דלק, אשר קבעה את הנוהל לקבלת דלק צבאי. ובחזור מס' 18 של שירות התחבורה פורט העניין וצוינה רשת תחנות הדלק הצבאיות ברחבי הארץ⁴³.

הפקודה בעניין הדלק מלמדת על ההתקדמות הרבה שעשו כוחות ההגנה, כשעברו ממיליציה אזרחית, מחתרית-למחצה, לצבא סדיר המקיים נהלים סדירים ותקינים. זו הייתה מהפכה ארגונית ומנטלית. לא עוד רכישת רכב עצמאית על-ידי החטיבות וגופים שונים בצבא, לא עוד רכישת דלק באופן אוטומטי על-ידי כל יחידה אלא רכישת דלק מרוכזת לכלל הצבא וחלוקתו בהקצבה ליחידות, פריסת רשת תחנות דלק ובסיסי דלק, ותלושי דלק לשליטה מרכזית של שירות הדלק על הכמויות וניפוקן.

תחנות דלק הוקמו בצפון הארץ ובמרכזה אך עדיין לא בירושלים ולא בנגב הנצור. הובלת דלק למקומות אלה הייתה מבצע לוגיסטי; התובלה לנגב הנצור על-ידי המצרים הייתה בבחינת מבצע צבאי.

עוד סימן לשלב הגמילה של השירות החדש הייתה הצגתו בקורס לקציני תחבורה בראשית ספטמבר 1948. בקורס זה הרצו על "החסנת דלק וחלוקתו" ועל "שמנים והשימוש בהם" וכן על "פיקוח על השימוש בדלק".

ותל-אביב-נגב. יתר על כן, היה צורך להעביר דלק לישובים מרוחקים ומנותקים, בדרך-כלל בחביות. בחודשים פברואר עד מרס 1948 נהפך שירות התחבורה לגורם חשוב ברכישת דלק להגנה ובהובלתו. במחנה הראשי של שירות התחבורה — בסיס בן-עמי בתל-אביב (באזור רחוב הלסינקי כיום) הוקם בסיס-דלק גדול. בריכת אגירה למי השקאה, ששימשה את הפרדס שהיה שם בעבר, הוסבה למיכל דלק. הוכנסו לתוכה מכלי מתכת וניתן עליה כיסוי. כן נאספו בבסיס חביות שמולאו בדלק. בבסיס בן עמי בתל-אביב תודלקו המשאיות והמשוריינים שיצאו לירושלים הנצורה ולנגב המותקף.

עם התפתחות שירות התחבורה חלה בו הסתעפות לגופי-משנה בעלי אופי מקצועי. כך התפתחה מחלקת השריון שעסקה בשריונם של כלי רכב ובשיקומם של משוריינים שנפגעו, ונוצר הגרעין של שירות הדלק.

תחום הדלק הופקד בידי אברהם האוזמן-נוה, סוחר ויבואן מתכות תל-אביבי, שרכש כלי-רכב בשביל ההגנה (בין היתר רכש את הזחל"מים הראשונים לצה"ל). עוזרו היה יוסי פקר (לימים התעשיין, בעל חברת פקר-פלדה). האוזמן אסף סביבו קבוצת אנשים שעסקה בהובלה ובסחר בדלק ביישוב היהודי וכן אנשים שעבדו בחברות הדלק "של" הבריטית-הולנדית ו"מוביל אויל", ו"סקונוי ואקום" האמריקניות. בהנהלות החברות שימשו זרים אבל בדרגים-ביניים ובדרגים נמוכים הועסקו בהן יהודים. חלקם גויסו והועברו לשירות התחבורה. הם סייעו לא רק באחסנה ובהובלה אלא גם ברכישת הדלק מהחברות⁴⁴.

בתקופת ההפוגה הראשונה (21 ביוני-8 ביולי 1948) התפתח שירות התחבורה כמו השירותים הלוגיסטיים האחרים, בהתאמה לגידולו של צה"ל ולהתעצמותו בכלי-נשק וברכב. בתקופה זו כבר נפתח הקשר לירושלים וחדוש הקשר לחיפה ולגליל המערבי והמזרחי. שירות התחבורה קיבל מימד כלל-ארצי ולצורך היעילות והמקצועיות הוחלט להוציא מתוכו את תחום הדלק ולייחד לו שירות עצמאי. ב-14 ביולי 1948 הוציאה המחלקה לתפקידי מטה/מת"מ צו הקמה לשירות החדש ובו נאמר בין השאר:

1. "ניתן בזה צו הקמת יחידה — שירות דלק.

2. — — —

3. "על האגפים להוציא הוראות מתאימות לכל הגורמים המעוניינים בקשר הקמת השירות הנ"ל.

4. "השירות יהיה כפוף ישירות למטכ"ל/אג"א."

צו ההקמה לא השפיע על תפקידו המייד של השירות⁴² — מאחר שהימים ימי קרבות "עשרת הימים" והכל היו עסוקים בלחימה ובמילוי צרכי היחידות הלוחמות, בדחיפות ובמסירות.

בהפוגה השנייה, מ-19 ביולי 1948 עד 15 באוקטובר 1948 השתפר מאוד ארגונו של צה"ל

והאמריקניות, במכליות, ונציג בריטי חידש באופן רשמי את הפעילות בבתי-הזיקוק.

עדיין היו בעיות להשיג דלק בכמויות שיאפשרו אגירה לשעת חירום. היו בעיות בהשגת דלק למטוסים, היו בעיות מימון וכו'. מכל מקום, ישראל הצליחה לעבור את התקופה הקריטית של מלחמת העצמאות תוך מצוקת דלק, אך כנראה בלא שהמחסור ישבש את הפעילות המבצעית של צה"ל.

הספקת דלק להגנה ולצה"ל

הספקת הדלק לכוחות הלוחמים — בהתחלה במסגרת ההגנה ואחר-כך בצה"ל, עברה כמה גלגולים, המשקפים את התהליך של הפיכת כוחות מיליציה חצי-מחתרתיים לצבא סדיר ולוחם.

בחודשים הראשונים של המלחמה, מדצמבר 1947 עד מרס 1948 תחום הרכב היה בעיקרו באחריות החטיבות והיחידות המרחביות של ההגנה.

שירות התחבורה שהוקם עוד לפני כ"ט בנובמבר אמנם היה אחראי לדאגה לדלק לכוחות ההגנה אבל בפועל, השירות החזיק מעט מאוד רכב בשליטתו הישירה. בשונה ממערך ההובלה האדיר והמאורגן של צה"ל כיום, הנתון לשליטה מרכזית של אג"א — עיקר תפקידו של השירות היה לרכוש רכב, לשפצו ולשקמו, ולאחר-מכן לנפק ליחידות. היחידות לא הסתפקו ברכב שקיבלו משירות התחבורה — בדרג המטכ"לי. הן נקטו יוזמות לרכישת רכב באזורי פעולתן, בשיטות שונות ומשונות: גיוס, הפקעה, שכירה, שלל וכו'. החטיבות נהגו מעצמאות לוגיסטית מלאה כמעט — באין ברירה, מפני שהמטכ"ל המתארגן והולך לא הצליח בתנאים החצי-מחתרתיים של אז לספק באופן מרכזי את הצרכים התחזוקתיים של החטיבות; מה גם שהדרכים נמצאו בסכנה מתמדת של תקיפה וחסמימה מצד הערבים.

ביזמה מתמדת של המפקדים וקציני האפסנאות, תימרנו החטיבות והראו יזמה ותחכום לקיים את תחזוקתן. המטכ"ל היה מזריק "זריקות עידוד" של אמצעים לפרקים, אבל נתן תקציב לחטיבות לרכוש בו את האמצעים במקום חנייתה של כל חטיבה. בתקציב זה רכשו החטיבות כלי רכב, טיפלו בהם ותידלקו אותם.

ככל שגברו התקפות הערבים על התחבורה בכל הארץ וביחוד בדרך לנגב ובדרך לירושלים, נעשה תפקידו של שירות התחבורה בתל-אביב חשוב ומרכזי יותר. יחד עם מחלקת התנועה במטכ"ל/אג"א טיפל שירות התחבורה בארגון השיירות, שהיה דבר יום ביומו. לרכב שגויס לשיירות — הן רכב של שירות התחבורה עצמו, ובעיקר רכב אזרחי שגויס באורח קבע או באופן זמני מאנשים פרטיים, מחברות הובלה, קואופרטיבים לתחבורה וכו' — היה צורך לדלק. וכן היה צריך לדאוג למשורייני הליווי שפעלו בצירים תל-אביב-ירושלים

המשימה העיקרית של שירות הדלק בחודשים ספטמבר ואוקטובר 1948 הייתה להזרים דלק למרכז ומשם לנגב הנצור, לקראת חידוש המתקפה נגד האויב המצרי — במקביל לפיזור הדלק בתחנות הצבאיות במרכז הארץ ובצפונה. זו הייתה התקופה של מבצע אבק — מבצע גדול של תובלה אווירית, שבו הטיסו לנגב הנצור 2225 טונה אספקה מכל הסוגים. במסגרת זו נזקקו להובלת כמויות גדולות של דלק בחביות לנגב. בנוסף לכך, היה צורך לתדלק את הכוחות הגדולים שריכוז צה"ל בדרום, לקראת חידוש המתקפה. הפעם היו לכוחות כלי-רכב ורק"ם. הדלק הועבר מחיפה לבסיס בן-עמי בתל-אביב במכוניות-מיכל. אבל מספרן של מכוניות אלה היה מועט בכל הארץ, ובמקביל היה צורך להעביר דלק למקומות אחרים ולאפשר לתעשייה האזרחית לתדלק לצרכיה שלה. כאן הועילה יזמתו של קצין חדש בשירות הדלק, סרן זכריה גרינצוויג — לימים גדרון. מקס בן-ארצי (אחיו של אפרים בן-ארצי, סגן ראש אג"א) היה מפקד בסיס הדלק במחנה בן-עמי והוא הכיר את גדרון מימי שירותם המשותף ביחידת החי"מ של תל-אביב. הוא הזמינו לשירות הדלק, להיות קצין המבצעים של השירות. גדרון החליט לנצל את פתיחת קו הרכבת לתובלת צה"ל. הוא החליט להקים בסיס-ביניים בחדרה ואליו הגיעו קרונות-מיכל ברכבת — כ-10-15 קרונות בקיבולת של 3,000-4,000 ליטר בקרון. בחדרה נפרקו קרונות המיכל למכליות אזרחיות בשירות צה"ל. בקו צדדי של מסילת הברזל בחדרה הוקם מסוף פריקה והעמסה לדלק. לכאן הגיעו יום-יום קרונות-מיכל שיש להריקם ולהוביל את הדלק שבהם במכליות לתל-אביב.

מדי יום ביומו נתקבלה אספקה חדשה מבסיס הדלק במפרץ. בחדרה נפרקו הקרונות למשאיות-מיכל שגם קיבולתן כ-3,000-4,000 ליטר המכלית. כך קוצר זמן הנסיעה במכליות (הרכבת בקו חדרה-לוד עברה בסמוך למאחזי האויב בטול כרם ובקלקליה ולא היה אפשר לנצל את הקו במלואו). בבסיס בן-עמי בתל-אביב רוקנו המכלים לבריכת האגירה או לחביות דלק. החביות הועמסו ביד על משאיות של חברת שלב והובלו לבסיס קדמי בביל"ו. משם הועבר דלק ליחידות הדרום ולירושלים.

הקו המעניין היה הקו מביל"ו אל שדה-התעופה תל-נוף. מתל-נוף הובל הדלק במטוסי תובלה ובמטוסים אחרים בטיסות לילה מעל לקו ההיערכות המצרי — לשדה-התעופה ברוחמה. כאן הקים קצין הדלק של הנגב, יוחנן כץ, בסיס דלק מרכזי לנגב. תובלה אווירית זו בוצעה במשך שבועות. לפני מבצע יואב, לנוכח המחסור בדלק בנגב (גם הכמויות שהובלו בהיטס לא הספיקו) נקטו גדרון ויוחנן כץ, קצין הדלק מהפלמ"ח, יזמה בלתי שגרתית: כביש סוג ב' הוליך מפלוג'ה (היום

פלוגות, בסמוך לקרית גת) אל שטחנו בנגב; זה התוואי שעובר בו גם היום הכביש קרית-גת-באר-שבע. כעשרה קילומטרים מהכביש עברו בשטח שבידי המצרים. הכביש שימש לפרקים לתעבורה מצרית כלילות, באורות כבויים. "אם נתחבר לכביש זה באמצעות דרך עפר העוקפת את פלוג'ה וניסע בלילה באורות כבויים, אולי נוכל גם אנחנו לנצל את התוואי ולהבריח מכליות דלק לנגב", סבר גדרון.

כץ בדק במודיעין את הנתונים ואת הסיכויים להיתקלות במצרים בנסיבות כאלו. התנועה בכביש זה הייתה דרסטרית, מצפון דרומה ומדרום צפונה. שני אנשי הדלק החליטו לפעול. גדרון יזמן חמש מכליות אזרחיות מ"החברה להובלת דלק" בתל-אביב. המכליות היו נהוגות בידי נהגים אזרחיים שגדרון סמך על מימנותם ועל יציבותם הנפשית במצבי לחץ, יותר מאשר על נהגים צבאיים. (חלק מהנהגים הצבאיים לא עברו הכשרה בנהיגה בצה"ל, אלא טענו כי הם יודעים לנהוג. רובם היו עולים חדשים שהגיעו ללא תעודות כלשהן והודעתם נתקבלה כמסומכת. אבל בפועל, בעת נהיגה ברכב המשוקם של תש"ח, ובדרכים לא דרכים של תקופה זו, נתגלו לא פעם קשיים ותקלות בנהיגתם).

בראש השיירה נסע הגי"פ של כץ שהכיר היטב את דרכי הנגב. אחריו נסעו חמש המכליות, ובמאסף, הגי"פ של גדרון. כשעה לאחר חצות הלילה האפל החלה השיירה הקטנה לנוע בדרכי עפר, לעקוף את פלוג'ה, שישבה בה יחידה צבאית מצרית. הם נעו באיטיות ובוהירות, נמנעים מרעש מיותר בדרכי העפר היבשות של הנגב. לאחר שעה קלה, הצליחו לעלות על הכביש ונעו בו באורות קדמיים כבויים אבל באור אחורי. לפתע הופיעו ממול שני כלי-רכב מצריים — שתי משאיות טעונות אספקה. השיירה המשיכה בתנועתה באתו קצב. רק המאבטח שליד כץ הניח אצבעו על ההדק. הרכבים התקרבו זה לזה. בחושך החווירו כמה מהנהגים מרוב חרדה, אך המצרים המשיכו בנהיגתם ללא שינוי בקצב. הם הניחו שזו שיירת אספקה מצרית. לאחר כ-20 דקות של נסיעה זהירה ואיטית מהרגיל, בדרך בת עשרה הקילומטרים, התקרבו למחסום המצרי. השיירה החלה לרדת לדרך עפר שהרחיקה אותם מערבה. קו החזית לא היה רצוף ודרכי עפר רבות חצו אותו. השחר הפציע כאשר המכליות נכנסו לשטחנו — לנגב הנצור. בשעות הבוקר הגיעו לבסיס הדלק הקטן ברוחמה.

הבקעת החזית המצרית בציר בית-גוברין-מג'דל (אשקלון) ופריצת הדרך לנגב גררו עוד פעילות נמרצת של שירות הדלק. היה צורך להעביר כמויות גדולות של דלק לנגב, ליחידות שהתפרסו בו ועדיין ניהלו קרבות עם המצרים. יחידות אלה צוידו בזחל"מים, נושאי ברנים, משוריניים,

משאיות וטנדרים. ריכוז הכוחות בנגב היה גדול — חמש חטיבות ורכוז בו: גבעתי, יפתח, הנגב, חטיבה 7 וחטיבת עורד, ולרובן היו כוחות ממונעים. בנגב לא היו תחנות דלק אזרחיות מרובות שאפשר להפכן לתחנות דלק צבאיות. היה צורך ליצור מצבורי דלק בחביות בנקודות מסוימות, שישמשו את הכוחות בשטח. בבאר-שבע שנכבשה ב-30 באוקטובר 1948 מידי המצרים, נמצאה תחנת דלק. המכלים שלה נמצאו מלאים. דלק השלל נכנס מיד לשימוש. אז עדיין לא הייתה מעבדה לשירות הדלק ולאיש לא היה מושג כיצד בודקים דלק שלל. לפני נסיגתם שפכו המצרים נפט לבנוזין שבמכלי הדלק בבאר-שבע. דלק מהול זה לא נבדק ולנושאות הברזן של צה"ל היו בעיות תוך כדי נסיעתן.

בבאר-שבע אורגן מצבור של חביות דלק. בנובמבר 1948 ולקראת מבצע חורב הועבר בסיס הדלק מרוחמה לבאר-שבע. בתקופה זו גדל שירות הדלק מאוד בכוח-האדם ובבסיסים. היו בו כ-300 איש, ונוספו לזה תגבורות מגויסים מבית-ליד. שירות הדלק פעל בעיקר ידנית — כך נעשו מילוי חביות וג'ריקנים, העמסה ופריקה על משאיות וסידור החביות במצבורים. פעולה זו תבעה הרבה ניהול כוח-אדם, ארגון ומנהיגות. לקראת מבצע חורב (22 בדצמבר 1948) הוקם בסיס דלק ארעי באזור ריביים, בסיס קדמי לכוחות שנעו לכיוון שבטה-ניצנה. פריסה קדמית זו הוכחה כמוצדקת. הכוחות שפעלו במבצע חורב היו ממונעים ברובם, חלקם גם משוריניים, כדוגמת חטיבה 8, והם נעו בלי מגבלה של דלק.

1949 הייתה שנת הבשלות והבגרות של השירות. הפסקת-האש בחזית המצרית נכנסה לתוקפה באמצע ינואר 1949. במבצעים הייתה רגיעה מסוימת. ניתן לארגן יותר טוב את הבסיסים, לבדוק מילויים, לחשוב על הצד הטכנולוגי. לשירות הגיע טכנולוג, אלפרד בנימין שטרן (אלפי שביט) שלמד בטכניון, הפסיק את לימודיו במלחמה והגיע לשירות הדלק, לאחר כמה גלגולים. אלפי שביט החל לעסוק בצד המקצועי של שמנים, ובדיקות דלק בהתאם לסוגים השונים שנצרכו: לטנקים — בנוזן מס' 80 עם תכולת עופרת נמוכה; לחיל האוויר — בנוזן מטוסים באוקטן גבוה; לחיל הים — דלק באוקטן גבוה; למשאיות כבדות — דיזל. בנוזן רגיל — לכלי רכב ב'. בישיבות עם אנשי החימוש גיבשו גדרון (בעצמו מהנדס בעל ניסיון בצבא הבריטי) ואלפי שביט מפרטים ראשוניים. הם אספו ספרות מקצועית של חברות הנפט וחברות התחבורה, תרגמו לעברית וקבעו תקנים ראשוניים.

באביב 1949 החלו השחרורים מצה"ל — מצבא גדול של 12 חטיבות ו-100 אלף מגויסים החל צה"ל להתכוון לצבא סדיר קטן בן שתי חטיבות בלבד. ראש שירות הדלק, אברהם האוזמן ועוזרו

יוסי פקר פרשו לעסקיהם הפרטיים וקצינים וחילים רבים השתחררו. החלו לחשוב על ארגון מחודש של השירותים הלוגיסטיים. המשימות הצטמצמו. ביולי 1949 כבר נחתמו הסכמי שביתת

הערות

1. פרופ' אברהם נ. פולאק — בקום מדינת ישראל (ת"א תשט"ו) עמ' 98-99, 144-149, וכן מסמך מ-25 בינואר 1948: "עבודות הכנה של ועדות המשנה השונות של ועדת המצב", גנון המדינה 41/273.
2. תזכיר של ד"ר א. ברגמן מסניף בנק אנגלו-פלסטיין בלונדון לזאב שרף בירושלים, 19 במרס 1948, גנון המדינה 41/331.
3. הנתונים על צריכת הדלק וחלוקתו למגזרים השונים בארץ ישראל היו סודיים ולא נמסרו למסודות היישוב היהודי. ד"ר מרקוס הסתמך על סטטיסטיקה רשמית לתקופה של 1939-1944 ועל הערכות בהתאם לנתונים חלקיים לשנים שלאחר מכן. ראה: תחזית צריכת הדלק של א"י לשנת 1948 (באנגלית) 15 בדצמבר 1947, גנון המדינה 41/82.
4. דוד בן-גוריון — יומן המלחמה תש"ח-תש"ט (ההוצאה לאור/משהב"ט, תשמ"ג, בעריכת גרשון ריבלין וד"ר אלחנן אורן), כרך א' עמ' 92. כפרסומים רשמיים של הסוכנות היהודית נמסר תוך צריכת דלק בא"י בכמות של חצי מיליון טון לשנה. ראה: Israel Business Pamphlets, Economic, Facts and Figures, pp. 30-32. הוכן ע"י ד"ר אלפרד בונה ראש המחלקה הכלכלית של הסוכנות היהודית; ירושלים, אוגוסט 1949. The Israel Economist Annual, 1949-1950, pp. 207.
5. בן-גוריון, יומן א', עמ' 38.
6. ראיין עם חבר הוועדה מיכאל בר, 3 ביוני 1985.
7. סיכומי ישיבת הוועדה לענייני דלק מיום 12.11.47, גנון המדינה 41/81.
8. ישיבת ועדת הדלק 16.11.47, גנון המדינה 41/81.
9. ראה תכתובת שצולמה מתיקי המזכירות הראשית של ממשלת המנדט והועברה לראובן שלוח ב-12 בפברואר 1948, גנון המדינה 41/38.
10. מדינת ישראל; גנון המדינה — תעודות מדיניות ודיפלומטיות, דצמבר 1947-מאי 1948 (ירושלים 1979) עמ' 15-16 וכן יומן ב. ג. א. עמ' 13.

הנשק עם כל מדינות ערב שבגבולותינו — מצרים, ירדן, לבנון וסוריה. היה אפשר לחשוב על צמצום בשירותים התחזוקתיים. הוחלט לאחד את שירות הדלק עם שירות האספקה ולבטל את המטה

12. מ. שטנר לאליעזר קפלן בלונדון, 19.2.1947, גנון המדינה 41/82.
13. ישיבת הדלק והתחבורה, 24.12.47. שיחה עם מנהל חברת "סוקוני ואקום", 6.1.48, גנון המדינה 41/82.
14. שיחה עם רוס מ"סוקוני ואקום", שם.
15. סיכום פעולות הוועדה לדלק ותחבורה, 24 בפברואר 1948, גנון המדינה 41/331.
16. זכרון דברים עם מנהלי חברת "של", 24 בפברואר 1948, גנון המדינה 41/82. השיחה סוכמה באנגלית ונשלחה למר בלנד כתזכורת ב'1 במרס 1948, שם.
17. זכרון דברים (סודי) בין מר בלנד וליונינגסטון, מנהלי חברת "של", וד"ר א. בונה בירושלים, ב'1/4/48, גנון המדינה 41/82.
18. שם, שם.
19. ב. ג. יומן א', 38, 43.
20. מ. שטנר לאליעזר קפלן, 19/12/47, גנון המדינה 41/82.
21. ישיבת ועדת הדלק והתחבורה בלונדון, 24/12/47, גנון המדינה 41/81.
22. סיכום ישיבת הוועדה לדלק ותחבורה, 26/1/48, גנון המדינה 41/82.
23. ד"ר א. בונה לאליעזר קפלן, 22.3.48, גנון המדינה 41/82.
24. ש. שינבלום למחלקת העבודה בסוכנות היהודית, 9/2/48, גנון המדינה 41/82. אב. נ. פולאק — בקום מדינת ישראל, עמ' 148.
25. ב'30 בדצמבר 1947 הטילו לוחמי אצ"ל רימוני יד מרכז נוסע על ריכוז פועלים ערבים בכניסה לבתי-הויקוק. שישה פועלים נהרגו ורבים נפצעו. חבריהם תקפו את הפועלים היהודים בבתי-הויקוק, נטחו 42 יהודים ופצעו רבים. הבריטים לא התערבו. יומן ב. ג. א., עמ' 93, 29/1/48, גנון המדינה 41/331. מנסיעתו לחיפה בענייני דלק, 29/1/48, גנון המדינה 41/331. דו"ח של ש. שינבלום למח' העבודה של הסוכנות ב'9/2/48, גנון המדינה 41/82. סיכום מאוחר ומלא של האירוע: צדוק אשל — מערכות ההגנה בחיפה (ההוצאה לאור/משהב"ט, 1978, עמ' 318-321).
26. דו"ח מ. שטנר, 29/1/48, גנון המדינה 41/331.
27. ראה יומן ב. ג. א. עמ' 93, 99, 115-116, 156, 181, 230, 269-268, 307 ועוד.

הנפרד של השירות. ואכן באחד באוגוסט 1949 בוטל השירות כגוף עצמאי⁴⁴ והתפקיד לדאוג להספקת הדלק לצה"ל הועבר לשירות האספקה — צעד ראשון לבניית חיל האספקה הרב-נושאי.

28. יוסף אלמוגי — בעובי הקורה, ירושלים, 1980, עמ' 66-70.
29. נציגי הסוכנות בדקו אפשרות להכישת דלק בשוק החופשי באירופה והובילו לארץ במכלית. מכתב של ברל לאליעזר קפלן, 26/2/1948, גנון המדינה 41/82.
30. דוד שאלתיאל — ירושלים תש"ח (ההוצאה לאור/משהב"ט, 1981) עמ' 116.
31. ב. ג. יומן א', 28 באפריל 1948, עמ' 376.
32. ב. ג. יומן א', 11 במאי 1948, עמ' 410.
33. בראשית פברואר 1948 נודע לנציגי הסוכנות היהודית בארה"ב כי צומצמה הזרמת הדלק מעיראק ב'80 אלף חביות ליום. ראה גנון המדינה — תעודות מדיניות ודיפלומטיות, 1947-1948 (ירושלים, תשמ"ג) עמ' 290, וגם יומן ב. ג. א., עמ' 217.
34. גנון המדינה — תעודות ישראל, מאי-ספטמבר 1948, כרך 1, ירושלים, תשמ"א, עמ' 418-419.
- ד"ר אריאל ד"ר פריץ ברנשטיין, 2 במאי 1948, גנון המדינה 41/331.
- ש. שינבלום לד"ר אריאל, 12/5/48, גנון המדינה 41/328.
- ב. ג. יומן ב', 22 במאי 1948, עמ' 449.
- גנון המדינה — תעודות ישראל 1, עמ' 152-153.
- גנון המדינה — תעודות ישראל 1, שיחת שר החוץ משה שרת עם הרון ברנרט, 6 ביולי 1948, עמ' 280-287.
- שר החוץ משה שרת לאבא אבן, ניריורק, 7 ביולי 1948, עמ' 292.
- תעודות ישראל 1, הודעת שר החוץ לעתונות, 23 ביולי 1948, עמ' 392-393.
- תעודות ישראל 1, משה שרת לנחום גולדמן בלונדון, 23 ביולי 1948, עמ' 394.
- תודתי לסא"ל (מיל') אלחנן אורן על מידע זה.
- ראיין עם סא"ל (מיל') זכריה גרינצוויג-גדרון, אוקטובר 1984, רע"נ דלק בחיל האספקה עד 1954, מאנשי שירות הדלק בתש"ח.
- מטכ"ל/ממ"מ 25/51, 14 ביולי 1948, ארכיון צה"ל.
- חור מ"5 בספטמבר 1948, ארכיון צה"ל.
- אג"מ/מח"מ — צו חיסול יחידה — ביטול מטה שירות הדלק 172/52, 7 ביולי 1949, סודי ביותר. ארכיון צה"ל.

המשך מעמ' 15

עמנואל גלבר למפקד החיל. מטה החיל וכן הבסיסים ופולגות-ההובלה אוישו, בעיקר בדרג הפיקודי, ביוצאי הצבא הבריטי. עם ביטול שירות ההובלה הועברו מרכיביו הטכניים לשירות הנדסת חימוש, ואף הוא נהפך לחיל — חיל טכנאים, דוגמת REME ומפקדו היה דב שמר. החילות תואמו כמקודם על-ידי אג"א. הם שירתו את כל צה"ל, ובעניינים המשותפים — גם את חילות האוויר והים. זרועות האוויר והים עסקו בציוד הייעודי שלהן. פעילות לוגיסטית התנהלה גם בחיל הרפואה והקשר, ללא תיאומו של אג"א. לאחר הארגון המחודש, פעל המערך הלוגיסטי של צה"ל לפי הדגם של חיל משלוח בריטי. רק בשנים הבאות הייתה שהות לבחון את התאמתו של דגם זה לייעודו של צה"ל כצבא מילואים בעל גרעין גדול הנדרש לכוננות גבוהה. המערך הלוגיסטי היה צריך להתמודד עם בעיות כגיוס רכב וציוד אזרחי, החזקת מחסני חירום ושילוב שירותים אזרחיים. נעשו מסעות לימודים בצבאות זרים וקצינים שוגרו לבתי-ספר צבאיים זרים שעסקו בעניינים לוגיסטיים. לימודים אלה גררו עוד שינוי במבנה החילות, בראשית שנות החמישים. לחיל

הלוגיסטי לתחזק את כוחות צה"ל ולאחר-מכן להעביר במהירות לתחומי המדינה כמויות גדולות של שלל שריון, רכב ונשק.

במבט לאחור קשה היום להעלות על הדעת כיצד היה צה"ל יכול להקים מערך לוגיסטי ולקיימו בלא שיעמדו לרשותו יוצאי הצבא הבריטי. המערך הלוגיסטי שהוקם תיפקד כהלכה במלחמת העצמאות מראשיתה ועד סופה וידע להתאים עצמו לצבא המילואים.

כיצד הייתה מתנהלת מלחמת העצמאות ומה היה קצב הקמת צה"ל כצבא סדיר לו. ידעה ההגנה לנצל את הידע ואת הניסיון של משוחררי הצבא הבריטי מייד עם שובם לארץ ולא בסמוך מאוד לפרוץ המלחמה? זו שאלה היפותטית העשויה להעלות דהרורים שונים.

במשך השנים חלו שינויים רבים במבנה ובהרכב המערך הלוגיסטי של צה"ל, בכללם התפתחות במערך הכוחות, פיתוח אמצעי לחימה וציוד, וגידול המשאבים. עד היום ניכרים בו היסודות המקצועיים שהניחו יוצאי הצבא הבריטי.

אל"מ (מיל') עמנואל גלבר

האספקה וההובלה צורף ענף הציוד של חיל ציוד וחימוש והחיל דמה במבנהו ל-Quartermaster Corps בצבא היבשה של ארצות-הברית. לחיל הטכנאים הועברו החסותם וחלוקתם של כלי הרכב, הוא נקרא חיל חימוש ודמה במבנהו ל-Ordnance Corps האמריקני. אג"א כלל אפוא שני חילות לוגיסטיים ואת ההיבטים האפסנאיים של חילות הנדסה הרפואה והקשר.

עם הנהגת שירות הקבע בצה"ל התגייסו לשורותיו רבים מיוצאי הצבא הבריטי, ששירתו באג"א ובחילותיו והמשיכו לתרום את חלקם בקידומו של המערך הלוגיסטי. מערך זה הועמד במבחן כמבצע קדש (אוקטובר 1956). היה עליו לתחזק שש חטיבות חי"ר ושתי חטיבות שריון שלחמו בשלושה צירים בתנאי מדבר ובמגבלות עבירות. חיל-האוויר פעל בראשונה במטוסי סילון רבים וצרך כמויות דלק גדולות. המקור העיקרי להספקת הדלק בתקופה זו עדיין היה בחיפה, והיה צורך בהובלתו במקליות לבסיסים קדמיים בדרום. ההובלה נעשתה בעיקרה על רכב אזרחי מגויס שלא התאים עוד למשימות. את הצלחת מבצע קדש יש לזקוף לא כמעט ליכולתו של המערך

ארגונו של חיל-האוויר

נובמבר 1947 — ינואר 1949

ד"ר משה גת*

ב-10 בנובמבר 1947 כתב ראש המטה הכללי של ההגנה, יעקב דורי, ליהושע אשל, ראש המועצה הכללית לתעופה עברית בא"י: "מפקדת ההגנה מודיעה לך בזאת על החלטתה להקים כוח אווירי קבוע, החל מתאריך מכתב זה, אשר ייקרא 'שירות אוויר'. בזאת גם מתאשרת תכניתכם שהגשמתם להקמת השירות. עליך להגיש מיד את הצעותיך למינויים ותקציב ולביצוע המיידים של התכנית"¹. ההחלטה על הקמת כוח אוויר קבוע באה בתקופה של מתיחות הולכת וגוברת — דיוני האו"ם בשאלת א"י — ודריכות לקראת המאורעות הצפויים מצד האוכלוסייה הערבית. מדוע אפוא חיכו ראשי היישוב זמן כה רב עד לגיבושה של ההחלטה בדבר הקמת כוח אווירי? בניגוד להערכות הצבאית בתחומים הנוגעים לכוחות הקרקע, התעופה תפסה מקום שולי בתודעה של הנהגת היישוב. אמנם היו מחשבות בדבר פיתוח התחום האווירי והיו גופים שעסקו בנושאי תעופה, אולם רב היה המרחק בין המחשבה על פיתוח כוח אווירי שישתווה בחשיבותו לכוחות הקרקע לבין הגשמתה².

עד לתחילת ההקמה של "שירות אוויר" היו בארץ שלושה גופים שעסקו בתעופה: הקלוב לתעופה שהוקם ב-1935; חברת אווירון שהוקמה ב-1936; ומחלקת הטיס של הפלמ"ח שהוקמה בינואר 1944. לאחר מלחמת-העולם השנייה הוקמה "המועצה הכללית לתעופה העברית בארץ-ישראל", אשר כללה בתוכה את שלושת הגופים הללו מנהלה היה יהושע אשל. מגמת מועצה זו הייתה לתאם ולמצות את כל המשאבים התעופתיים הקיימים לצורכי היישוב בכלל ולענייני הביטחון בפרט³. אך פעילותה של המועצה הייתה מצומצמת מאוד. לא הוקצו לה הגופים שיפעלו להניעה לקראת המטרה שלשמה הוקמה. דברים ממשיים לא נעשו. הפער בין המחשבה על כוח אווירי לבין מימושה של מחשבה זו מקורו כמדומה ברקע הביורגרי של מנהיגי היישוב. רקע זה הקנה להם מושגים על חקלאות, התיישבות, מדיניות וכמידת מה הגנה — אבל לא תעופה⁴.

ב-1946 קיבל עליו בן-גוריון את תיק הביטחון בסוכנות היהודית. הוא הגיע למסקנה כי המלחמה תהיה נגד צבאות ערב הסדירים ולפיכך יש להקים ליישוב העברי צבא לכל דבר. הצעות לארגון צבא עברי הוגשו לבן-גוריון, אולם מקומו של הכוח האווירי במסגרת הצעות אלו היה שולי. למשל, ב-30 במאי 1947 חיים לסקוב ופריץ עשת הגישו הצעה לגיוס כוח צבא ואימונו. על-פי הצעה זו, הכוח האווירי נכלל במסגרת יחידות השירותים. הם הציעו הקמת טייסת דאונים, טייסת טייסים ויחידת קרקע בחיל התעופה⁵.

כאמור, ממנהיגי היישוב לא באה יזמה להקמת כוח אווירי בהיקף ובעצמה גדולים. יזמה זו באה דווקא מצעירים שהשתתפו בחילות-האוויר במלחמת-העולם השנייה. צעירים אלה היו אהרן רמז והיימן שמיר. הראשון שירת בחיל-האוויר הבריטי ואילו השני — בחיל-האוויר האמריקני. ביולי 1947 הם נפגשו עם ישראל

גלילי, שאך-זה מונה לראש המפקדה הארצית של ההגנה והגישו לו הצעה להקמת כוח אוויר. הצעתם התקבלה על דעתו. הם נתבקשו להכין תכנית מפורטת יותר על-פי הנחיות שקיבלו מפי בן-גוריון⁶. תכנית זו הוכנה והוגשה לרמ"א ב-23 באוקטובר 1947. התכנית כללה כמה פרקים⁷:

בפרק הראשון דובר על הקמת מחלקה מיוחדת לתכנון וביצוע, שתפקידה להקים את המסגרות. כפעולה ראשונה יש לערוך מפקד מדויק של כל הטייסים, אנשי צוות אוויר וצוות קרקע שהיו בארץ. כן נבחרו שדות-התעופה והבסיסים בארץ ודרכי הכנתם למשימות, הכנת מלאי דלק, ציוד להקמת רשת קשר, נשק ותחמושת, תכנון טקטי מוקדם להריסת דרכים, גשרים, מסילות ברזל ועוד. בפרק השני דובר על רכישת מטוסים, השגת רשימות ייבוא והעברתם לארץ. בשלב א' יקנו 12-20 מטוסים אורחיים, שיהיה אפשר להפכם בנקל למטוסי קרב. בשלב ב' יבוצעו רכישה והתקנה של 20-40 מטוסי-קרב חד-מנועיים, קניית חמישה עד עשרה מפציצים בינוניים; גיוס צוותי קרקע בחו"ל וניהול מו"מ עם חיל-האוויר הבריטי בארץ בדבר קניית מטוסים וציוד מהמלאי הישן שלהם.

בפרק השלישי ניתן תיאור הכוח האווירי ואפשרויות ניצולו בכל שלב. כן דן הפרק במספר אנשי החיל, החל בטייסים וכלה בשירותים, נספחים ושונות. המספר נע בין 700 ל-1,000.

הפרק הרביעי והחמישי עסקו בחלוקת הכוחות במרחבים, לכשתוגשם כל תכנית הרכישה, ובהתגוננות מפני התקפות מן האוויר.

על רקע התפיסה הצבאית של ראשי ההגנה באותם הימים זו תכנית מהפכנית. היא שימשה יסוד לדיונים בישיבה שהייתה ב-2 בנובמבר. בישיבה השתתפו יעקב דורי, יגאל סוקניק (ידין), יוחנן רטנר, יהודה ארזי, יהושע אשל (אייזיק), מגישי התכנית (רמז ושמיר), אלכס זילוני ויהושע גילוף. הוחלט בה להקים את שירות אוויר על בסיס תכניתם של רמז ושמיר. לא הייתה שום מחשבה להוציא לפועל את התכנית במלואה, אלא

* חוקר במילואים בענף תולדות חיל-האוויר. המאמר הוא חלק ממחקר מקיף על השורשים ההיסטוריים של חיל-האוויר.

להתחיל בצעדים ראשונים לקראת ארגונו של הכוח האווירי; כלומר: לפעול לביצוע הפרק הראשון שבתכנית⁸.

מכתבו של הרמטכ"ל, יעקב דורי, מ-10 בנובמבר נתן למעשה תוקף רשמי להחלטה שנתקבלה קודם-לכן. לראש השירות נתמנה יהושע אשל; ראש המטה — אלכס זילוני; קצין המבצעים — אהרן רמז. מינויו של אשל היה לפי-שעה מינוי פורמאלי בלבד. גם היה צריך להגדיר איזה מעמד יקבל הגוף החדש בתוך מסגרת הפיקוד העליון של ההגנה. יגאל ידין, ראש אגף המבצעים, הציע למנות באופן רשמי את אשל. לדעתו, אין זה הכרחי שיעמוד בראש החיל אדם מקצועי. הידע המקצועי של אשל בענייני כוח אווירי היה מצומצם. מינויו חפף את התפיסה של ראשי פיקוד ההגנה שיש למנות איש משלהם לאחראי על הנהלת שירות זה; כלומר: להדגיש את כפיפותו של הגוף החדש למטה הכללי של ההגנה.

במכתב מ-1 בדצמבר נקבע מעמדו של חיל זה, ולפיו, הקצין לניהול השירות (אשל) יהיה אחראי עליו לפני הפיקוד העליון. כן נקבע כי יתמנה קצין לשמש ממלא מקום ראש אגף שירות אוויר במטכ"ל. הוא יהיה כפוף בכל ענייני המנהלה של השירות לקצין מנהל השירות ובענייני תכנון ומבצעים של השירות יהיה כפוף לראש אגף המבצעים של המטכ"ל⁹.

כשהוקם שירות האוויר היה כוחו דל מאוד. עמדו לרשותו 11 מטוסים שטיבם ירוד (הם לא נועדו למבצעים קרביים) ו-40 טייסים, שרובם יכלו להטיס מטוסים קלים בלבד¹¹. פעילותו של השירות התרכזו בכמה מישורים בעת ובעונה אחת.

א. פעילות מבצעית: בעיקר סיוע לנקודות-יישוב מנותקות, העברת אספקה, תחמושת, דואר, צילום וליווי שיירות. פעילות התקפית הייתה מוגבלת בשל טיב המטוסים ומחמת הפיקוח של הצבא הבריטי על שדה-התעופה לוד, שבו הוחזקו מטוסי השירות¹².

ב. פעילות רכש: בעיקר רכישות מטוסים כדי להביאם לארץ עם צאת הבריטים. בפברואר 1948 נשלחו שלושה שליחים מטעם השירות לאירופה ולארה"ב לרכוש מטוסים וציוד טכני לאחזקתם¹³. למרות האמור, הצליח השירות לרכוש בינואר 1948 21 מטוסי אוסטר מעודפי חיל-האוויר הבריטי בארץ. מתוך 21 מטוסים אלה שופצו 19 והוכנסו לשירות¹⁴.

ג. גידול ופריסה: עם הקמת השירות, פעלו המטוסים משדה-התעופה לוד, שהיה נתון לפיקוח השלטונות הבריטיים, אך היה חשש שהערבים שבשדה-התעופה זה יפגעו במטוסים. לפיכך החליט השירות להעביר את המטוסים שעמדו לרשותו אל שדה רב, ב-13 בדצמבר 1947¹⁵. העברת המטוסים

מסמלת את תחילת פעילותו של השירות במסגרת עצמאית. אמנם ריכוז המטוסים בשדה רב העניק לשירות יכולת הפעלת

ישראל עמיר (זבלודובסקי), נתמנה ב-3 במאי 1948 למנהל ראשי של חיל-האוויר

אהרון רמז, מפקד חיל האוויר מ-1948 עד 1951.

המטוסים, אך הוא צימצם את האפשרויות להפעלתם בנגב ובגליל, מחמת המרחק. כדי לנצל היטב את הסיוע במטוסים היה צורך להעביר חלק מהם או כולם למרחבים אלה. הגידול בצוותי האוויר והקרקע ובמספר המטוסים איפשר לפצל את הטייסת בתל-אביב לשלושה גפים. ב-12 במרס הוחלט להעביר שני מטוסים לנגב. כך נוצר גף הנגב והוצמד למפקד חטיבת הנגב. ב-4

באפריל הוקם גף הגליל, גם הוא כלל שני מטוסים, והופעל על-ידי חטיבת גולני¹⁶.

נמצא שעל-אף המגבלות שעמדו בפני שירות אוויר — פיקוחו של הצבא הבריטי ומיעוט המטוסים — הוא הגיש סיוע ליישובים הנזקקים ואף גדל והתרחב. אבל, בעיניהם של אנשי מטה שירות האוויר מעמד השירות במסגרת הפיקוד העליון מנע ניצול מרבי של המטוסים למטלות השונות. שירות אוויר נתפס כזרוע מבצעית למשימות שהמטה הכללי של ההגנה מחליט עליהן. לדעתם, הפקודות שניתנו חסרו את הידע שנדרש בענייני חיל אוויר. מנקודת ראותם, אג"ם מבצעים צריך להסתפק בדרישות כלליות ומטה השירות צריך לתרגם דרישות אלה לפקודות מפורטות. יתר על כן, השירות, עקב המעמד שנקבע לו, לא שותף בתכנונים השונים של המבצעים, ואת הידיעה על מבצע כלשהו העביר לו קצין הקישור, שביקש מטוס זה או אחר לפעילות מסוימת.

אנשי המטה ראו עצמם כיחידה לוחמת ולא כשירות טכני המחזיק מטוסים ונותן מטוסים על-פי דרישת מטה ההגנה. לדעתם, צריך היה לתאם עמם את כל הפעולות המבצעיות כדי להפיק את המירב מן השירות¹⁷. ההתרחבות וההתפתחות של השירות אף דרשו מנגנון לענייני רכישה — ועדיין לא היה מנגנון כזה. למעשה, שירות אוויר דרש יתר עצמאות בפעילותו.

לפיכך הוחלט בסוף מרס 1948 לפנות אל בן-גוריון ולבקש להקים מפקדה שתפקד ישירות על השירות, תוך תיאום עם כוחות השטח וכן למנות מנהל לענייני משק של שירות האוויר¹⁸.

באותה עת היו קשיים בשירות. יהושע אשל עזב את שירות האוויר בתחילת אפריל, מסיבה שאינה ברורה דיה. יומנו של בן-גוריון מצביע על קשייו של השירות בחודש אפריל 1948¹⁹. ואולם השירות המשיך לתפקד, וניהלו אותו באופן מעשי אנשי המטה, אנשי המקצוע ולא אשל.

ב-3 במאי החליט בן-גוריון למנות את ישראל עמיר (זבלודובסקי) למנהל ראשי של חיל-האוויר²⁰. אין עוד שירות אוויר. זה היה מינוי זמני עד להסדר הסופי בדבר המינויים בחיל וארגון הצבא כולו. מינויו של עמיר, שלא התמצא בענייני אוויר, נגד את תפיסת אנשי המטה של שירות האוויר.

בן-גוריון קיבל את דרישת אנשי חיל-האוויר למינוי מנהל שיעסוק בכל התביעות התקציביות והמשקיות של החיל. הוא סבר שחי יששכרוב יתאים לעבוד יחד עם עמיר²¹. זו גם הייתה עמדת המטכ"ל של ההגנה, כפי שהוצגה בישיבה עם בן-גוריון ב-6 במאי 1948. המטה הכללי של ההגנה ראה השלמה הדדית בצירוף עמיר-יששכרוב. כן הוצע באותה ישיבה להשאיר את זילוני כראש מטה ואת אהרן רמז כראש אגף מבצעים²². בן-גוריון קיבל הצעות אלו לארגונו

בן-גוריון עם קציני חיל-האוויר

הגדרה מחודשת של מבנהו ומעמדו. התפתחות גדולה הייתה ברכש. ביולי עמדו לרשות ישראל 30 מטוסים קלים ותשעה מטוסי-קרב מדגם מסרשמייט³⁰. במקביל התחילו כל הקורסים של חיל-האוויר: קורס קצינים ראשון, התחלת בית-הספר הטכני והתחלת בית-ספר לטיסה. הדבר אמור גם בכוח-האדם שעבד בחיל. מ-900 אנשים ששירתו בחיל בסוף מאי הגיע המספר בסוף יולי ליותר מאלפיים³¹. ממאי ועד יולי נהפך חיל-האוויר מחיל דל לכוח אווירי בעל עוצמה גדולה ביחס לנסיבות התקופה.

בן-גוריון לא חיכה עד בואו של סטיל מרגו. ב-13 ביולי פנה אל מרכוס זיו ובן-ארצי וביקשם לבדוק את חיל-האוויר מבחינת המבנה, שיטת המנהלה, הנהוג והמשמעת וכיו"ב, ולהציע מסקנות והצעות³². עם בואו של סטיל מרגו, נתבקש אף הוא לבחון שאלות אלו. ואולם בניגוד לכתב הבקשה למרכוס זיו ובן-ארצי, ניתנה לסטיל מרגו הסמכות לפעול להשבחת ארגונו, אימונו ויעילותו של חיל-האוויר ולשיפור תיאומו עם הצבא, המטכ"ל והממשלה. וכן הוא הוסמך להגדיר את קו המדיניות של כוח האוויר בשעת מלחמה³³. עבודתו של סטיל מרגו נחשבה יותר מאשר עבודתם של זיו ובן-ארצי. שכן, בניגוד למרגו, המומחה מדרום-אפריקה, שהיה מפקד כנף בחיל-האוויר של ארצו, מרכוס זיו היה קולונל בחיל התובלה והאספקה בצבא הבריטי באיטליה.

הצעות זיו³⁴ לא היו שונות במהותן מהצעותיו של סטיל מרגו, אם כי הצעותיו של מרגו היו מפורטות יותר והבהירו את מעמדו של חיל-האוויר כלפי המטכ"ל וכלפי המערכת הצה"לית בכללה.

הטייסים בדבר ארגון חיל-האוויר ומערכת יחסיו עם הפיקוד העליון אי-אפשר ליישם — אלא אם כן אישיות בעלת משקל תוכל לשכנע את בן-גוריון בצדקת רעיונות אלה. הם חשבו להסתייע במרגו להחדרת השקפתם בדבר בנייתו וארגונו של חיל-האוויר שלמימושה פעלו באופן מעשי. העובדה שבן-גוריון קיבל את דעת הטייסים והסכים להזמין את המומחה מחו"ל מלמדת על החשיבות שראה בבניית חיל-האוויר חזק לנוכח ההתפתחויות הצפויות בעימות שהחל עתה עם ארצות ערב.

בנאומו במרכז מפא"י, ב-23 ביולי, מעלה בן-גוריון על נס את מורשת ההגנה ומציין: "קשה למצות החוב שהיישוב, מדינת ישראל, האומה העברית בימינו וכדורות הבאים חייבים להגנה מראשית ימיה ועד הקמת צבא הגנה לישראל. אולם עלי להוסיף: אילו היינו סומכים אך ורק על ירושה זו היינו אבודים..."²⁹. ללא ספק משתמע מדברים אלה כי בבניית צבא שנכוננו לו התמודדויות בעתיד, יש להתנתק ממורשת העבר, החשובה כשלעצמה, ולפעול על-פי מסגרות בעלות ניסיון מגובש. הזמנתו של מרגו, כמומחה מחו"ל, המכיר הלכות צבא בתחום האווירי, היא חלק מתפיסתו של בן-גוריון. היא גם הלמה את הצורך של פיקוד חיל-האוויר: רק מומחה יוכל להשפיע על בן-גוריון ולתת גושפנקא משכנעת לתפיסתם על מבנה החיל ומעמדו.

הזמנת מומחה מחו"ל נעשתה דחופה יותר ויותר לנוכח קצב התפתחותו של החיל. בין ה-15 במאי ל-22 ביולי, יום בואו של סטיל מרגו, הייתה התפתחות חסרת-תקדים בעוצמת החיל. זה דרש

החדש של חיל-האוויר: חי יששכרוב אחראי לענייני משק, שדות-תעופה, אווירונים, דלק ואחזקה; ישראל עמיר — מפקד; זילוני — ראש מטה; גילרוץ — מנהלה; רמז — מבצעים²³.

מינויו של עמיר למפקד חיל-האוויר נגד את תפיסת אנשי מטה חיל-האוויר. הם שאפו להפיכת החיל לעצמאי עם מטה משלו ולא כשירות טכני השייך למטה ההגנה ומקבל ממנו הוראות. הם קיבלו את מינוי יששכרוב בשביעות רצון, אולם הם עירערו על מינויו של ישראל עמיר²⁴. שכן, פירוש המינוי היה המשכת היחסים הקודמים בין שירות האוויר לבין מטכ"ל ההגנה. יתכן שבן-גוריון שקל להחליף את עמיר ולהעבירו לתפקיד אחר בחיל-האוויר, אך עמיר לא היה מוכן לקבל שום עבודה באוויריה, אלא כמפקד²⁵. אפשר ללמוד מן המקורות על נכונותו של בן-גוריון לבוא לקראת עמדת אנשי חיל-האוויר; זה יבוא לידי ביטוי לאחר-מכן.

ב-16 במאי 1948 כותב בן-גוריון ביומנו: "בהסכמת עמיר ורמז קבעתי סדרי מפקד חיל-האוויר. עמיר מפקד חיל-האוויר וקציץ המטה הכללי לענייני אוויר, חי יששכרוב מתמנה למנהל המשק, אהרן רמז — ראש המטה. מפקד חיל-האוויר מוסר הוראותיו לראש המטה. כל הפקודות לכוחות האוויר ניתנות על-ידי ראש המטה"²⁶. תאריך המינויים מציין את הקמת חיל-האוויר באופן רשמי. מינויו של חי יששכרוב היווה הכרה בצרכים המיוחדים של החיל. המינוי יצר קשר ישיר בין שר-הביטחון לפיקוד הבכיר של חיל-האוויר, במגמה לפתח את החיל.

העובדה שלעמיר לא הייתה הבנה בנושאי טיס הייתה ידועה. הוא עצמו הודה בכך ואמר כי כל שנדרש ממנו היה לתת יד לארגון החיל. הצד המקצועי הופקד בידי מטה בראשות רמז²⁷.

אנשי פיקוד חיל-האוויר סברו כי בנסיבות החדשות שנוצרו עם הפקודה להקמת החיל ב-16 במאי, ולנוכח ההתרחבות הצפויה, הרכש, הפריסה וכיו"ב — הארגון המוצע על-ידי בן-גוריון אינו מתאים לצרכים. על-פי תפיסתם, קידומו של החיל והגדלת עצמתו היו חייבים להיעשות בשינוי מערכת היחסים עם הפיקוד העליון של צה"ל ובהקמת חיל-אוויר שיהיה עצמאי בנוגע לצרכיו, כפוף, כמובן, להוראות הרמטכ"ל. על רקע זה באה משלחת של טייסים אל בן-גוריון כבר למחרת פרסום מכתבו מה-16 במאי. המשלחת התאוננה כי אין תיאום וארגון מתאים בחיל-האוויר. אחד הטייסים, בוריס סניור, הציע להזמין מומחה מחו"ל, סטיל מרגו²⁸, טייס יהודי לשעבר בצבא הדרום-אפריקאי, ששירת כמפקד כנף במלחמת-העולם השנייה.

הטייסים ידעו שבן-גוריון ובמיוחד המטכ"ל אינם רואים אותם כמסוגלים לקדם את חיל-האוויר על סמך כישוריהם ונסיגונם. את רעיונותיהם של

פקודות הביצוע יצאו לפי-שעה — בתקופת המלחמה — מאג"מ של המטכ"ל.

ברור אפוא שבן-גוריון וכנראה גם אנשי המטה הכללי קיבלו את התפיסה בדבר חיל-האוויר כחיל עצמאי בצבא. אבל לא היה ברור כיצד יתרגמו זאת למעשה לאחר-מכן. מן הכתוב ברור כי העניין נדחה מחמת הנסיבות שהמדינה נמצאת בהן. קשה להעלות על הדעת שהמטה הכללי ראה את עצמאות חיל-האוויר ראייה דומה לראיית אנשי החיל, כלומר, במבנה דומה לצבאות במדינות כבריטניה וארה"ב. בצבאות אלה חיל-האוויר הוא זרוע שוות-ערך מבחינת הארגון והמעמד, כמו חיל היבשה וחיל-הים, ואלו זרועות המטה המשולב שבראשו המפקד העליון. הרגישות לעניין עצמאות חיל-האוויר באה לביטוי במכתבו של בן-גוריון מה-29 ביולי, ובו במקום ענף עצמאי מצוין ענף מיוחד בכוחות הביטחון של ישראל.

חוץ מן השאלה המרכזית, הנוגעת למעמד חיל-האוויר, שלא באה לידי הכרעה ברורה, התקבלו רוב הצעותיו של מרגו: מינוי סגן-שר לשר-הביטחון אשר יהיה גם המפקח הכללי של חיל-האוויר, ואליו יוכל מפקד חיל-האוויר לפנות בכל שעת צורך בעניינים הנוגעים לחיל ושכלולו. בראש החיל יעמוד מפקד חיל-האוויר ולידו סגן. כינון מטה של חיל-האוויר הכולל את המפקד, סגנו ומנהלי ששת האגפים. למפקד מונה אהרן רמז. המינוי מלמד על ההכרה שיש להעמיד בראש החיל אדם המכיר מקרוב את צרכיו וידע להציעו לקראת המשימות שהוגדרו במכתב. לסגנו של רמז מונה היימן שמיר (שכטמן).

בהמשך המכתב, קובע בן-גוריון את קווי הפעולה של החיל: השמדת כוחות האוויר של האויב, עזרה טקטית לכוחות יבשה וצי, הריסת מטרות אסטרטגיות בשטחי או מימי אויב, במטרה לשחק ולרופף רוח מלחמה שלו. הוא קובע את תכנית האימונים והמשמעת. לאימונים צריכה להיות תכנית מעולה שתיתן לנוער החלוצי הארצישראלי בכל ענפי הפעולה של חיל-האוויר, וכן יש להשתמש בכל האפשרויות של האימון בארץ ובחו"ל.⁴²

מסמך בן-גוריון מה-29 ביולי קבע את המסגרת הארגונית, המעמדית והמבצעית לחיל. היה מובן כי לאחר תום המלחמה, יהיה על המטה הכללי ופיקוד חיל-האוויר לתרגם את ההנחיות הנוגעות למעמד החיל לדפוסים מפורטים יותר במערכת היחסים ביניהם.

מבחינת פיקוד חיל-האוויר, מכתבו של בן-גוריון מה-29 ביולי 1948 מביא הנחיות כלליות מאד על ארגונו ומבנהו של חיל-האוויר. לפיכך, החל הפיקוד לפעול להגדרה מדויקת לפונקציות של כל בעלי התפקידים שיהיו את הפיקוד הבכיר של החיל, ולהגדיר את מערכת היחסים עם המטכ"ל

הימן שמיר (ראשון מימין), סגן מפקד חיל האוויר

ז. הבאת מומחים שידריכו צוותי קרקע. במקרה הצורך, אנשי החיל יישלחו לאימון בחו"ל.

ח. בענייני מבצעים מפקד חיל-האוויר יהיה קשור למפקד הכללי. בענייני כספים וכו' יהיה קשור בסגן-השר לענייני אוויריה.

מרגו העלה גם לפני בן-גוריון הצעות בדבר התקן הדרוש לחיל-האוויר בכוח אווירי ובכוח אדם. הוא הציע לבטל את משרת ראש המטה הקיימת, להעביר מתפקידו את מפקד חיל-האוויר ולמנות סגן למפקד חיל-האוויר.³⁸

הצעותיו של מרגו עלו בקנה אחד עם התפיסה של פיקוד החיל. מרגו יצק בהצעותיו דפוסי עבודה שעל-פיהם יש לפעול כדי לקדם את התפתחותו של החיל. לא הייתה כוונה למלא את הצעותיו בתקופה קצרה, אלא בשלב אחר שלב, במשך תקופה ארוכה. הוא עצמו ציין לפני מטה החיל, כי "אי-אפשר לארגן חיל במשך שבועות. אם מבקשים לארגן את החיל, יש לעבוד שנה, שנתיים".³⁹

בן-גוריון הסכים עקרונית לתכניתו של מרגו אולם בנוגע להפרדה המצבאית עליו להיוועץ עם המטה הכללי. ב-26 ביולי נועץ בן-גוריון עם המטה הכללי ועל-פי הסיכום⁴⁰ הוא ניסח את המסקנות שלו והוציא ב-29 ביולי מכתב המיועד אל המטה הכללי ומפקד חיל-האוויר. ביחס למעמדו של החיל, קובע שר-הביטחון בימנו⁴¹, כי מכאן ולהבא בונים חיל-אוויר כענף עצמאי בתוך הצבאות, כפוף לראש המטה. ואולם במלחמה זו, עדיין יהיה החיל משולב בפועל; קצין גבוה של חיל-האוויר ישתתף בישיבות המטה, וכן, קצין מבצעים של החיל ישב באג"מ של המטכ"ל. מטה חיל-האוויר יתכנן פעולות, אבל

נראה כי בן-גוריון שמע את דעתו של זיו בדבר הבדיקה שנתבקש לעשות רק מחמת ההגינות כלפיו. בן-גוריון כותב בימנו: "אמרתי לו (למרגו) היות והטלתי על מרכוס זיו לבחון את המצב ועבודתו נגמרת, לא יהיה הוגן כלפיו אם נחליט משהו בלי לשמוע אותו תחילה".³⁵ כאשר בן-גוריון בא להחליט בדבר ההצעות שהוגשו לו, הוא מציין בימנו: "החתייעצנו על הצעת מרגו".³⁶ בישיבה עם מטה חיל-האוויר ב-22 ביולי 1948 הרצה מרגו את תכניתו.³⁷

א. חיל-אוויר עצמאי במידה רבה, אך נתון למרותו העליונה של המפקד על הכוחות הלוחמים.

ב. הצבא יחולק לשלושה ראשים, צבא הגנה, חיל-אוויר וחיל-ים. חיל-האוויר יהיה קשור לצבא בחלק מן האפסנטאות, בדלק, באוכל ובתחבורה. ציוד טכני יסופק באופן נפרד ועצמאי.

ג. מבנה החיל: מפקד, מטה הכולל את האגפים הבאים: מבצעים-מודיעין; מנהלה; אימונים והדרכה; הנדסה-החזקה; ציוד והספקה. לדעתו, הקמת מטה חיל-האוויר הוא צעד ראשון להקמת חיל מעולה מבחינה צבאית ואנושית.

ד. קשרי החיל עם הצבא ייפסקו. תוקם שיטת קשר חדשה.

ה. ימונה סגן-שר לענייני אוויריה. מבחינה פוליטית, החיל יהיה כפוף לו.

ו. חיל-האוויר יהיה חיל-אוויר לישראל. ישרתו בו אזרחי מדינת ישראל ואנשים שבאו להשתקע בארץ.

שדה התעופה, שדה רב 1948

בכל התחומים שאינם קשורים לפי-שעה לצרכים המבצעיים של המלחמה.

ישיבת מטה ב-12 בספטמבר⁴³ דנה בעניין מטה חיל-האוויר. סטיל מרגו הדגיש את החשיבות שבהקמת המטה, כצעד ראשון לפיתוח חיל-אוויר מעולה מבחינה צבאית ואנושית. הרכב המטה, כפי שנקבע במכתבו של בן-גוריון, כלל את מפקד החיל, סגנו ומנהלי ששת האגפים. ואולם במכתב זה לא הוגדרו תפקידי מפקד חיל-האוויר ולא תפקידי המטה. בהצעה שהוגשה בישיבה זו נקבע התפקיד העיקרי של המטה: לייצג למפקד החיל בקביעת דרכי הביצוע של המדיניות האווירית של חיל-האוויר בכל תחומי סמכויותיו המאושרות של מפקד החיל. כן יהיה תפקידו של המטה לייצג למפקד החיל בקביעת המדיניות האווירית של ישראל והאמצעים להגשמתה. הצעת-מדיניות זו יגיש מפקד החיל לפיקוד העליון של מדינת ישראל ולממשלתה, לאישור תקציבי ועקרוני.

נקבעו תפקידי של מפקד חיל-האוויר: ניסוח המדיניות האווירית של החיל לתקופת המלחמה, למען הציגה לאישור לפני הפיקוד העליון והממשלה. תכנון טקטי ואסטרטגי, תכנון מנהלי, תכנון תקציבי וכספי, תכנית אימונים, תכנון ההתפתחות הטכנית, קביעת זכויות קדימה ויחסים עם הצבא והצי וגופים אזרחיים.

מבנה ארגוני ופונקציונאלי זה, שהיה בגדר הצעה בלבד, עבר שינוי וקיבל תוקף בישיבה ב-18 באוקטובר⁴⁴. השינוי העיקרי הוא מינוי שני סגנים במקום סגן אחד. יש להסביר את מינויו של סגן נוסף למפקד החיל בכך שבתקופה זו נדרש חיל-האוויר, בראש וראשונה, להכין את עצמו לדרישות ההולכות וגדלות במהלך המלחמה. ב-15 באוקטובר החל מבצע יואב. ההנחה הייתה, כי העומס המוטל על מפקד החיל, הן מבחינת ארגון החיל והן מבחינת הדרישות המבצעיות, גדול כל-כך שיש להוריד מן הנטל שעליו על-ידי מינוי סגן נוסף.

תפקידי המטה ותפקידי מפקד חיל-האוויר הוגדרו שוב, בהתאם למה שנקבע בהצעה של ה-12 בספטמבר. הרכבו של המטה כלל עתה את שני הסגנים במקום סגן אחד. בישיבה זו הוגדר מעמדו של מפקד חיל-האוויר. המפקד יתמנה על-ידי הפיקוד העליון. בידי הסמכות הפיקודית העליונה והיחידה על חיל-האוויר. הוא יהיה אחראי לפני הפיקוד העליון והרמטכ"ל לביצוע המשימות המוטלות על חיל-האוויר, בהתאם להוראות שר-הביטחון, במכתבו מה-29 ביולי 1948, או הוראות נוספות של שר-הביטחון והפיקוד העליון אשר יפורסמו בעתיד.

הגדרת תפקידי המטה, אשר בראשו עומד מפקד חיל-האוויר, הסמכות הפיקודית העליונה על חיל-האוויר, נועדה להפוך את המטה למטה כללי של החיל. אכן, על המסמך מן ה-18 באוקטובר,

הנוגע למבנה ולארגון של חיל-האוויר, כתוב חיל-האוויר לישראל, המטה הראשי. המגמה הייתה לבנות את המטה כגוף עצמאי, הקובע את מדיניות החיל על-פי תפיסתו שלו. הראייה היא אזכור הפיקוד העליון והרמטכ"ל, שכלפיהם אחראי מפקד חיל-האוויר.

עוד ארגון מחודש נעשה בינואר 1949⁴⁵. עיקרה של ריאורגניזציה זו היה בהרכב המטה, כפי שנקבע קודם-לכן — ב-18 באוקטובר. שם המטה שונה ל"מטה ראשי, חיל-האוויר לישראל" ובקיצור, מטר"ש. מטה זה היה שונה מבחינה פונקציונאלית ומבחינת הרכבו מן המטה שנקבע קודם-לכן. עתה הוקם גוף חדש ושמו מועצת המטה (Air Council). הרכבה של מועצת המטה ותפקידיה היו כהרכבים והתפקידים של המטה הקודם: מועצת המטה כללה את מפקד חיל-האוויר, שני סגניו ומנהלי ששת האגפים. אולם כאן היה בסמכותו של מפקד החיל למנות עוד קצינים לחברי מועצה קבועים או זמניים, בהתאם לצורך.

המטר"ש היה גוף מורכב יותר במבנהו. הוא כלל את מפקד החיל, סגניו, את מועצת המטה וכן את מוסדות המטה. מוסדות אלה כללו את מנהלי האגפים, אנשי מחלקותיהם, מפקדי שירותי חו"ל, יועצים טכניים ועוד. תפקידי המטר"ש היו לעזור ולייעץ למפקד החיל בביצוע התפקידים שמטיל הפיקוד העליון. כן הוא יהווה מכשיר שבאמצעותו ובעזרתו מפקד החיל יפקד ויפקח על:

א. ביצוע המשימות המבצעיות של החיל והעסקת הכוחות האוויריים.
ב. הנהלת החיל, על כוח האדם המשרת בו, על

ציודו ועל רכושו.

בניגוד למועצת המטה שתפקידיה לקבוע מדיניות, לקבוע דרכי-ביצוע וכן לדון ולייעץ בכל הבעיות הפנימיות האחרות של החיל — המטר"ש הוא מכשיר שבאמצעותו ובעזרתו מפקד חיל-האוויר יפקד ויפקח על ביצוע המשימות והנהלת החיל — תפקיד כללי מאד. בהקמת גוף זה יש לראות ארגון מבנהו של החיל, כמתחייב מן המעמד העצמאי שפיקוד החיל חותר אליו.

לסיכום, השינויים במבנה הארגוני מלמדים כי צורכי המלחמה, בעיקר, מכתיבים את הדרישות לשינויים. וכן הם מצביעים על הדינאמיות של החיל. החיפוש אחר מסגרות מתאימות שבהן יפעל החיל לאחר תום המלחמה. הכנתו כפיקוד אחראי, או זרוע עצמאית ביחסיו עם הפיקוד העליון. זה לא היה סוף פסוק בארגונו ובמבנהו של החיל.

הבעיה המרכזית הייתה להסדיר את מערכת היחסים עם המטה הכללי של צה"ל. מכתבו של בן-גוריון מה-29 ביולי 1948 קבע כי תלותו של חיל-האוויר באגפי המטכ"ל הכרחית בתקופת המלחמה והוגדרה זמנית עד לארגונו המחודש של כוחות הביטחון. אבל חיל-האוויר לא שקט על שמרו והיה מעוניין בהסדרת מערכת היחסים, אולי כשלב-מעבר וראשוני עד להגדרה הסופית. חיל-האוויר רצה כנראה לבנות רפוסים ראשוניים במערכת היחסים, שיהיו לאחר-מכן בסיס להרחבה, עד לעצמאות. מבחינת חיל-האוויר זה היה כיוון-התפתחות טבעי וברור. על רקע תפיסה זו, הועברה ב-6 בנובמבר 1948⁴⁶ הצעה של חיל-האוויר אל הרמטכ"ל ונושאה "יחסים בין

מטכ"ל/אכ"א וחיל-האוויר". הצעה זו התקבלה על-ידי רב-אלוף יעקב דורי בשניוניים קלים והוצאה כמסמך ב-17 בנובמבר 1948⁴⁷ תחת הכותרת "הגדרות סמכויות ותפקידים בין אגפי המטכ"ל ושירותיו וחיל-האוויר".

המסמך כולו עוסק בענייני כוח-אדם, תנאי שירות וכספים. בנוגע לכוח-האדם נקבע, כי בהתאם למשימה המוטלת על חיל-האוויר, על-ידי הפיקוד העליון, יגיש מפקד החיל לאישור את הדרישות לכוח-אדם, אך הרמטכ"ל הוא הקובע את המכסה של כוח-האדם לחיל במסגרת התכניות הכלליות של כוחות צה"ל. כן קובע מסמך הרמטכ"ל — וזה אינו מופיע בהצעת מפקד חיל-האוויר — שחיל-האוויר ימנה קצין קשר ליד אכ"א אשר ייצג את חיל-האוויר בענייני כוח-אדם. ממסמך זה עולה בבירור כי ההכרעה נתונה לרמטכ"ל בכל הנוגע לכוח-אדם בחיל-האוויר. עצמאות ניתנת לחיל בארגון, במיון,

בהעלאה בדרגה וכיו"ב.

בנוגע לשירותים — רפואיים, משטרתיים, משפטיים ושירותי תרבות — נקבע כי כל אנשי השירותים ימצאו במצבת החיל ויבואו תחת פיקודו. מבחינה מקצועית, אלה יהיו מחלקות מיוחדות בשירות, הנמצאות תחת פיקוד חיל-האוויר ועובדות לפי המדיניות המקצועית של השירות, בהתאמה הדרושה לצורכי החיל. מפקדי שירותים אלה ימונו על-ידי מפקד השירות הכללי, בתיאום עם מפקד החיל. לא הייתה שום כוונה לסטות מהקו שיקבע הרמטכ"ל ויחייב את הצבא. למשל, השירות המשפטי. אמנם, חיל-האוויר הוא מחוז שיפוט לצורכי חוקת הצבא, אך התובע הצבאי בחיל-האוויר כפוף למפקד חיל-האוויר, לפי הקו המנחה הכללי של התביעה הצבאית. הדברים אמורים גם בתחום המשטרה הצבאית ושירות התרבות. בענייני כספים, יגיש מפקד חיל-האוויר אחת לשנה תקציב שנתי, לאישור

תת-שר לענייני אוויריה. כן נקבע כי אחת לחודש יוגש תקציב חודשי לאישורו של תת-השר האמור. התקציב יכלול משכורות, השקעות, אחזקה והחזקת אנשים. כל הכספים להוצאות אחרות מתקבלים ממשרד הביטחון באמצעות מזכיר שר-הביטחון לענייני אוויריה. מפסקה זו עולה כי ענייני כספים אינם בתחום אחריותו של הרמטכ"ל. פרסום מסמך זה על הגדרת סמכויותו של החיל בנושאים האמורים, מלמד בבירור על צעד לקראת הגדרת היחסים בין אגפי המטכ"ל לבין חיל-האוויר. אולם ככל שיראה הדבר מזור, הרמטכ"ל דורי לא ראה הוראה זו כשלב ראשוני לקראת עצמאות חיל-האוויר כתפיסת אנשי החיל. הוא ראה בכך הוראה זמנית עד להסדר הסופי. ההסדר הסופי לא חפף את נקודת-הראות של בן-גוריון המתבטאת במכתבו מה-29 ביולי 1948 ולא את נקודת-הראות של פיקוד חיל-האוויר.

הערות

1. תיק מס' 50, שירות האוויר (ארכיון ח"א).
2. זאב צחור, "התפתחות רעיון התעופה הבטחונית ביישוב בתקופת המנדט" (ארכיון ח"א), עמ' 19-11.
3. שם, עמ' 19.
4. שם, עמ' 20.
5. ארכיון תולדות ההגנה (להלן: את"ה), תיק 73/101.
6. עדות אהרן רמז, את"ה, תיק 4405.
7. על התכנית במלואה ראה צבי דרונין, הימן, האיש והתקופה (ת"א, 1980), נספחים. ראה גם עמ' 36-39.
8. עדות אהרן רמז, את"ה, תיק 4405.
9. מסמך שנמסר לזילוני ע"י אהרן רמז (ארכיון ח"א), תיק 345, ארגונו ומעמדו של חיל-האוויר (להלן: תיק 345).
10. ירון לרורי, 13.11.47, ארכיון ח"א, תיק 345.
11. תיק מס' 50, שירות האוויר (ארכיון ח"א).
12. אדם שתקאי, חיל-האוויר — צה"ל במלחמת העצמאות (פרטומי הרכה ח"א, פברואר 1968), עמ' 13.
13. שם, עמ' 132.
14. ביטאון חיל-האוויר, 16: 63 (נוב-דצמ', 1963), עמ' 12-13. נושא קניית האוטטריה העסיק את הממשל הבריטי בדרגים הבכירים. ראה: PREM 8/8666, F.O. 371/68646. המסמכים מצויים בארכיון ח"א.
15. שתקאי, עמ' 16.

34. על הצעותיו ראה בן-גוריון, יומן מלחמה, כרך ב', עמ' 615-616.
35. שם, עמ' 615.
36. שם, עמ' 622.
37. פרטיכל משיבת מטה ביום 22.7.48, ארכיון ח"א, תיק 345.
38. בן-גוריון, יומן מלחמה, כרך ב', עמ' 616-617, 621-622.
39. פרטיכל משיבת מטה מיום 22.7.48, ארכיון ח"א, תיק 345.
40. בן-גוריון, יומן מלחמה, כרך ב', עמ' 622.
41. שם, עמ' 622.
42. בן-גוריון אל המטה הכללי ואל מפקד חיל-האוויר, בטח"א/199, 29.7.48, ארכיון ח"א, תיק 345.
43. ישיבת מטה ח"א, 12.9.48, מ/47/אוויר 8, ארכיון ח"א, תיק 345.
44. המבנה הארגוני והפיקודי של ח"א, 18 באוקטובר 1948, מ/25/אוויר 32, ארכיון ח"א, תיק 345.
45. פקודת הרכב, מס' 18. מח"א/305/מת"מ, 7 בינואר 1949, ארכיון ח"א, תיק 345.
46. אהרן רמז לרמטכ"ל, מ/2/74, 6 בנובמבר 1948, ארכיון ח"א, תיק 345.
47. רא"ל יעקב דורי אל אגפים, חיל-האוויר ואחרים. 1/1, 226/17, 17 בנובמבר 1948, ארכיון ח"א, תיק 345.
16. שם, עמ' 31-30.
17. ראיון עם אהרן רמז, 24 בנובמבר 1985.
18. שתקאי, עמ' 30.
19. דוד בן-גוריון, יומן המלחמה, גרשון ריבלין ואלחנן אורן, ערכו (ת"א, 1982), כרך א', עמ' 386 וכן הערה 2.
20. בן-גוריון, יומן המלחמה, עמ' 386.
21. שם, עמ' 386, 392.
22. שם, עמ' 392.
23. שם, עמ' 394.
24. שם, עמ' 386.
25. שם, עמ' 413.
26. שם, כרך ב', עמ' 430.
- מכתב בן-גוריון בנושא המינויים, 16.5.48, ארכיון ח"א, תיק 345.
27. ראיון ישראל עמיר (זבלודובסקי), (כלי תאריך).
28. בן-גוריון, יומן מלחמה, כרך ב', עמ' 435.
29. שם, עמ' 619-620.
30. שתקאי, עמ' 58.
31. שם, עמ' 53.
32. בן-גוריון אל מרכוס זיו וא. בן ארצי. 13 ביולי 1948, ארכיון ח"א, תיק 345.
33. בן-גוריון אל מפקד ח"א, 22.7.48, ארכיון ח"א, תיק 345.

תיקון טעות

בגיליון 302-303 נפלה טעות בכותרת מאמרו של יגאל שפי (עמ' 56) הכותרת הנכונה: "הפתעה הונאה וקונספציה במתקפת עזה השלישית".

חידוש או רציפות?

הקמת אגף פוח האדם (1948) כדגם לשינוי ולחידוש

חלק ב' *

ד"ר זהבה אוסטפלד

משטר ונוהג צבאי

עם התארגנותו של אגף כוח האדם והנחת היסודות לבניינו של הצבא הסדיר הוטל עליו תפקיד לא פחות חשוב: לכוון חוקות צבאיות לשיפוט צבאי ומשטר ונוהג צבאי שעל פיהן ינהג הצבא. גם בתחום זה היה צורך ליצור יש מאין כי המשטר במחנת היה שונה בעיקרו מהמשטר בצבא סדיר. המשמעת במחנת התבססה על ההכרה הפנימית של איש הארגון ועל יחסי חברות בין המפקד לפקדו. המפקד לא לבש מדים ולא נשא סימני דרגה, הפעילות האופרטיביות בוצעה על-ידי יחידות קטנות, וכל לוחם הכיר את חברו. דפוסי התנהגות אלה לא התאימו משהופעלו גיוסי החובה. עתה היה הכרח להשליט משמעת צבאית ודפוסי משטר קדנניים המבוססים על קבלת סמכות ומרות. אך מעבר זה לא בוצע בקלות.

בקרוב רבים מאנשי ההגנה ובמיוחד בפלמ"ח הייתה רתיעה מהעתקת דפוסי התנהגות של צבאות זרים, כפי שתיאר זאת מונטי גרין מבכירי קציני מת"ם: "קשיים רבים נערמו על דרך הנהגת משטר ונוהג צבאי תקין. אנשי המחנת לא הבינו, כי צבא פועל בשונה ממחנת. בצבא יש לקלוט אלפי אנשים, שאינם מכירים איש את רעהו כמו במחנת ולארגנם במהירות לפעילות מלחמתית ממושכת ובתנאי שדה".¹

גישה זו של אנשי המחנת נבעה מחוסר הכרת מבנהו, ארגונו ודרכי פעולתו של צבא סדיר המפעיל כוח אדם בהרכב מגוון אך יחד עם זאת מקפיד על קיום מערכת של בלמים ואיזונים ושל התייעצות מסודרת המעוגנת בפקודות ונהלים. ואכן בחדשי המלחמה הראשונים, בהעדר חוקת משטר ונוהג צבאי, פעל כל מפקד לפי הבנו. נסיונו וגישתו לנושא. הפעלת משטר ונוהג צבאי היה אתגרו של בן-גוריון, אשר כבר בראשית 1948 גרס כי, אין לקיים צבא בלי משטר צבאי, ולחץ על אכ"א לזרו את התהליכים.

אחריות מטה להפעלת משטר צבאי הוטלה על אכ"א. בפברואר 1948, בהתאם להצעת ראש אכ"א

אוכל משותף ומזון אחיד לכל המגויסים. חלק התנגד להצעה להקים יחידה מיוחדת של משטרה צבאית לאכיפת החוק בטענה, כי ניתן לבצע תפקיד זה בתורנות על-ידי יחידות שונות. אך חרף הוויכוחים גובשה ופורסמה חוקת משטר ונוהג צבאי, שכללה: מדי צבא אחידים לרבות חבישת כובע בתפקיד; ענידת סימני דרגה, שיונהגו בהדרגה בצבא "במידה שהזוויות המקובלות תאפשר זאת". (על ועדה מצומצמת הוטל לקבוע סימני דרגה); הצדעה בתחום המחנה לפי השיטה המקובלת בצבא האמריקני; מטבח אחד לכל הדרגות, חדר אוכל משותף עם שולחנות נפרדים לקצינים; סדרי מגורים שווים (אם כי לקצינים ניתנה העדפה בגודל המגורים), בילוי וסעד משותפים לכל הדרגות. הוועדה לא הגיעה להחלטה סופית בדבר קביעת הסטאטוס של קצינים וסמלים. הרוב גרס שיש לעשות אבחנה ביניהם אך לא להפלות בזכויות. הוועדה הדגישה את החשיבות של "מניעת השתרשות נוהג ומשטר זרים", וכן את הצורך להימנע משימוש בשפות ובכישויות לעזיזים.

אגף כוח האדם קיבל אחריות מטה להפעלת החוקה ביחידות הצבא. חוקה זו אשר פורסמה באפריל ועדיין ניכרה בה השפעת התפיסה המחנתית, טרם הקיפה את כל שטחי פעולות הצבא. רק לאחר שחלו בה שינויים ותיקונים נכנסה ב-1.11.48 לתוקפה חוקת משטר ונוהג מתוקנת, אשר הקיפה את מרבית שטחי הפעולה של הצבא.⁴ היה זה אוסף הוראות אוטוריטטיבי ששקבע את כללי ההתנהגות בצבא. מעין שולחן ערוך, אם כי לצדו לא היו כל סנקציות. בפתח הפקודה הודגשה חובת המשמעת, שהיא יסוד קיומו של כל צבא סדיר: "המטרה הסופית של כל אימון צבאי היא — יעילות בקרב. במלחמה מודרנית עתידים לנצח רק חיילים ממושמעים היטב, המפגינים מאמץ משותף ומתואם... ללא משמעת אין ציבור אנשים מסוגל לשום מאמץ מאורגן ובר קיימא. משמעת צבאית אפשר להשיג על-ידי הדרכה וחינוך זהירים ושיטתיים. כל סוגי

לקבוע "נוהג ומשטר אחיד בחטיבות", מונחה ועדה בראשותו, ועליה הוטל להגיש לפיקוד העליון הצעת חוקת משטר ונוהג צבאי שתכלול: "הצעות להוראות מפורטות בכל הנוגע למשטר, משמעת, נוהג וסגנון בכל החטיבות, במחנות, בקורסים, בחופשה, במטות, בפק. העל. (פיקוד עליון), ביחסי טוראים ומפקדים, בחדרי אוכל, במסיבות חג וכיו"ב" (13.2.48). בדיוני הוועדה שנערכו בהשתתפות ראשי האגפים במטכ"ל, סגן הרמטכ"ל, שלמה שמיר, מונטי גרין וחברי המפקדה הארצית בראשות ישראל גלילי, התגלעו ויכוחים חריפים, אשר מקורם בשתי תפיסות שיוצגו בוועדה — של אנשי המחנת מזה ויוצאי צבאות סדירים מזה. יוצאי הצבא הסדיר גרסו שיש להפעיל משטר ונוהג צבאי, כמקובל בצבאות סדירים כולל מדים, סימני דרגה, הצדעה וכו'. "ניסינו לשכנע אותם שבלי סימני דרגה, הצבא אינו יכול לפעול בחיי יום יום, בעיקר בשדה, כי הצבא פועל לפי פקודות" אמר זאב מליון.

לגישה זו התנגדו הקיצוניים שבין אנשי המחנת. התנהל ויכוח חריף אם בכלל יש צורך להנהיג מדים אחידים וסימני דרגה. אליהו בן חור טען לפי עדות א' דשא שהמלה "קצין" לא תופיע במילון העברי. יהיו חיילים ויהיו מפקדים אבל לא קצינים. לדעה זו הצטרף גם יגאל אלון שסבר שאין צורך בסימני דרגה וניתן להסתפק בסרט שרוול שעליו יכתב "מפקד פלוגה", "מפקד גדוד", לפי המונחים שהיו נהוגים בהגנה.²

על הוויכוחים שהתנהלו כבר בישיבה הראשונה כתב חבר המפקדה הארצית יוסף יזרעאלי: "הובעה התנגדות נמרצת לציון הדרגה. בעלי הדעה הזאת טענו, כי סימני הדרגות יפגעו בעממיותו של הצבא הדמוקרטי, ואין גם צורך בהם, שכן החיילים יודעים ממילא מי ומי הם מפקדי היחידה שהם משתייכים אליה. הוויכוח בעניין זה היה חריף".³

עמדתם של אנשי ההגנה נגד משטר ונוהג צבאי נוקשה הייתה נחרצת. הם התנגדו להצדעה ודרשו לקיים מגורים שווים לקצינים ולטוראים, חדר

* חלק א' התפרסם במערכות 302-303. המאמר מתבסס על עבודה לתואר דוקטור לפילוסופיה, שאושרה בשנת 1978 ע"י סנט אוניברסיטת ת"א.

התרגול וההדרכה המפתחים את התכונות החיוביות של הכרת ערך עצמי, כבוד עצמי, נאמנות, ביטחון, יוזמה ורוח של עבודה בצוותא — הם הכרחיים". ואכן החוקה עסקה בנושא משמעת בהקשרה הרחב והתנהגות הפרט במסגרת הצבאית, כולל השתתפות בפעילות פוליטית. בחוקה נקבעו כללי התנהגות של הצבא והלכות משמעת ונימוס צבאי; סדר היום ושגרת חיים במחנה, כולל פקודות קבע; צורת ההצדעה; חובות בקשר למגורים; בהשפעת יוצאי צבאות סדירים נקבע, כי יתקיימו חדרי אוכל נפרדים לקצינים, לסמלים ולבד"א, ומטבח אחד בשדה; נקבעו סדרי אכילה ובישול בשדה; הוגדרו תפקידי המפקד ונקבעו תפקידים תורניים וכן סדרי משפט וענישה משמעתיים; הופעת החייל (מדים, גילוח, תספורת); אבטחת ידיעות ומידע; סדרי הווי דתי במחנות ופירוט טכסי השבעה למגויסים.

מעצבי החוקה השתדלו להבליט את החיוב שבחוקה, במיוחד לגבי אותם מרכיבים, שעדיין עוררו התנגדות אצל חלק מאנשי הצבא. כך למשל הודגש כי ההצדעה "היא הברכה המקובלת בצבאות העולם. היא גילוי מובהק של נימוס צבאי... אין היא סימן הכנעה, אלא אות נימוס בין חברים לנשק ואדיבות". או "הקסרקטין הוא ביתו של החייל, יש להחזיקו נקי ומסודר, כפי שמוחזק בית פרטי".

פרסום החוקה והפעלתה בצבא עוררו ביקורת בחוגים פוליטיים, במיוחד במפ"ם. מפלגה זו, שדגלה בקיום צבא סוציאליסטי עממי, ראתה בהנהגת החוקה, ניסיון להקים צבא מקצועי, המחקה את נוהגי הצבא הבריטי. הם טענו נגד גילויי מיליטריזם שבה ונגד סולם דרגות המנציח סולם מעמדות. קו זה יוצג גם בוועד הביטחון שבו נדונה החוקה. חבר הוועד, "ריפטין", ביקר את חובת ההצדעה ("בחודשים הראשונים התגוננו בלי הצדעה") ועמידת דום; הוא שלל הנהגת חדרי אוכל נפרדים לקצינים ולחיילים, וכן הענקת תארים בטענה כי העיקר הוא התפקיד⁵. גם בציבור הרחב היו הדעות חלוקות. בעיתונות החוקה הוצגה

בין היתר, כחוקה בריטית והיו שדימוה לחוקה פרוסית. בן-גוריון יצא חוצץ נגד דברים אלה וטען: "זוהי עלייה על חוקה זו ועלייה על חוקת הצבא. כי אין חוקה כזאת בצבא הבריטי".

גם בצבא התקבלה החוקה בקשיים. נעשו אמנם ההכנות הדרושות ועוכרו הפרטים, אך נקפו שבועות עד שחוקות ונהלים אלה חדרו בהדרגה לשורותיו. קשים במיוחד היו הנהגת סולם הדרגות בצבא וסימני הדרגה. כאן קיבל הצורך ליצור יש מאין ביטוי בולט במיוחד. אנשי ההגנה העלו חשש מפני השימוש בסימני הדרגות הבריטיים ושמותיהם. הוחלט לפיכך לקבוע סימני דרגה ושמות חדשים להם. העוסקים במלאכה זו מטעם אכ"א השקיעו מאמצים בלימוד הנושא. הם בחנו את השיטה הקונטיננטלית והשיטה האנגלו-סכסית, ואף בדקו בתנ"ך ובשאר מקורות היהדות. גם סופרים נתבקשו להגיש הצעותיהם. ואכן הצעות שונות הועלו לשמות הדרגות. המשורר אברהם שלונסקי הציע להנהיג את השמות: סגן שר גדוד (לוטננט קולונל), שר גדוד (קולונל), שר דגל (בריגדיר), תת מצביא (מיג'ור ג'נרל), מצביא (גנרל) ומצביא עליון (פילדמרשל). גם ראש אכ"א הגיש הצעה לשמות דרגות: שר דגל (רמטכ"ל), שר (ראש אגף), תת שר (מפקד חטיבה, שירות, חיל). בחטיבות הציע דרגות של רבן (סגן מח"ט, קציני מנהלה ומבצעים), רב סגן (לשאר התפקידים). אולם משהוחלט לכנות את חברי הממשלה "שרים", נולד הרעיון של אלוף וכו'.

ביוני 1948 נקבעו הדרגות ובן-גוריון כתב על כך ביומנו (15.6): "במעמד לרר, צבי (איילון) ופריץ (עשת), החלטנו על דרגות וסמלים בצבא" ופירט: טוראי, טוראי ראשון, רב טוראי, סמל, רב סמל, רב סמל פלוגתי, גדודאי וכו'. קצינים — סגן ראשון — מ"מ, סגן — סגן מ"פ, סרן — מ"פ, רב-סרן — מג"ד, סגן-אלוף — ראשי שירותים, אלוף — מפקד חטיבה, ראשי אגפים (מפקד חזית — אלוף חזית), רמטכ"ל — רב אלוף⁶.

אישור הדרגות נכנס לתוקפו ב-1.8.48, עם פירסומן בפקודות מטכ"ל והבאתן לידיעת

המפקדים. במקביל הוחלט על דרגות ייצוג לממלאי תפקידים הבאים בקשר עם הצבא, או גורמי חוץ. הרחבה נוספת חלה בחודשים אוקטובר-נובמבר. נקבעו אז דרגות וסימני דרגות בחיל-האוויר (באוקטובר) ובחיל-הים (בנובמבר); תגי כובע וצבעי הרקע להם בחילות היבשה; סימני שרוול לחטיבות וחילות ויותר מאוחר דגלי החטיבות. כן נקבעו צורת ההצדעה וסדרי העלאה בדרגה. בסוף אוקטובר נבחנו גם הצעות ליריג מחודש בצה"ל. הועלתה הצעה להוסיף דרגה מעל לרמטכ"ל ושניה — בדרג הוטר. הפשרה בעניין זה הושגה עם הנהגת דרגת אל"מ שנכנסה לתוקפה בראשית 1950.

הנחת היסודות לחוקת משטר ונוהג צבאי בראשית 1948 וגיבוש דפוסיה במחציתה השניה, העניקו לצבא צביון צבאי סדיר. אך הפעלת החוקה הלכה למעשה נתאפשרה רק כאשר אכ"א כונן חוקת שיפוט צבאית, ולצדה מערכת ענישה ואכיפה.

חוקת שיפוט צבאית

כבר בחדשי המלחמה הראשונים בלט הצורך בהקמת שתי מערכות אשר תסייענה לאכ"א להשליט חוק ומשמעת בצבא: הפעלת חוקת שיפוט לניהול המשפט בצבא; והקמת משטרה צבאית ומערכת בתי סוהר ומעצר לאכיפת החוק, ולענישת עבריינים. אחריות מטה להקמת שתי מערכות אלה ולהפעלתן הוטלה על אכ"א. אך האיש שדירבן את אכ"א להשליט משמעת צבאית היה בן-גוריון, אשר גרס כי "משמעת צבאית היא יסוד הצבא... כשנוטלים זאת מהצבא הרי הוא נעשה אספסוף מסוכן ללא כוח עמידה". נושא המשמעת הועמד על-ידי בן-גוריון בעדיפות ראשונה שכן הוא חשש מקיום צבא גדול וחמוש ללא הרגלי משמעת, ואת הערובה לקיום הדמוקרטיה הישראלית ראה לפיכך בהשלטת משמעת ברזל "יום יום ושעה שעה" באשר היא לוח הצבא.

ואכן בחדשי המלחמה הראשונים רבו גילויים

של חוסר משמעת בכל תחומי חיי הצבא. את הרקע והסיבות הסביר בן-גוריון: "מפני שהיינו ארבעים שנה במשטר הגנה" והוסיף "בהגנה לא שלטה משמעת צבאית, ואין משמעת נקנית ביום שטוראי מתקבל לצבא. משמעת זקוקה למסורת, לדוגמא, לחוק ולשלטון. חברי ההגנה היו מתנדרים חפשיים... ולא ייתכן צבא בלי משמעת, כשם שלא תיתכן מדינה בלי ממשלה וחוק". הוא דרש להפעיל בצבא משמעת — לא "רק בעניינים גדולים — בפעולה קרבית, אלא גם בענייני יום יום, בשמירת פכים קטנים ובקפידה על דיקנות וניקיון וסדר בשעת האימונים ומחוצה להם", כי כושרו של צבא "נמדד לא רק בנכונות הקרבית... אלא בסידור מעולה... ובשמירה על אלף פרטים קטנים שבהם תלויה יכולתו של הצבא לא פחות מאשר בנכונות קרבית... אין מנצחים בחירוף נפש... ארגון טוב ומדוקדק בפרטי פרטים מהווה, אולי, שלושה רבעים של סוד הנצחון".⁷

העדר משמעת צבאית ביחידות הצבא הביא לגל עבריינות על כל צורותיה, אשר הפכו למקור דאגה להנהגה המדינית והצבאית כאחת. קליטת רכבות מגויסים בפרק זמן קצר, תוך כדי ניהול מלחמת קיום, והפיכתם לגוף צבאי סדיר, נילוו בתופעות קשות בהן מעשי פשיעה, שוד וביזה בשטחי כיבוש, לצד תאונות נשק, נפקדות משירות ועריקה, שנגרמו בעיקר מאי סדר בתמיכה במשפחת המגויס. ואכן כבר בראשית פברואר 1948 העביר מפקד הש"י, דוד שאלתיאל, לבן-גוריון תלונות והאשמות כבדות על עבריינות, מעשי רצח ומעשים פליליים שבוצעו בצבא ואשר פגמו באשיות המוסר. בן-גוריון זועזע קשות ולימים אף אמר: "הליקויים הפנימיים שנתגלו דורשים תיקון דחוף. לא הייתי רוצה שיהיו מגינים לחברינו ששדדו מכל מיני מקומות. לא אסכול השוד ביפו ולא בשום מקום אחר. נחרדתי כשמעתי על מעשים אלה, לא יכולתי להאמין, והטלתי על י ריפטין לבדוק אותם. בדיקתו הדהימה אותי; זה ערער בטחוני בניצחון... אני יודע מה זה כוח מוסר במלחמה".⁸ ואכן, ב-10 בפברואר 1948, הטיל בן-גוריון על יעקב ריפטין לחקור את התלונות וההאשמות הקשות שהגיעו לאזניו על התפרעויות והפקרות בקרב כמה מאנשי ההגנה והפלמ"ח.⁹

יעקב ריפטין חקר את העובדות והמליץ לנקוט שורת אמצעים כדי לתקן את המצב, ובכלל זה — קיום פרוצדורה משפטית המבוססת על חקירת עובדות: יצירת משרת תובע כללי, אשר יישא באחריות להפעלת מנגנון חקירה והבאת האשמים למשפט; הקמת מנגנון משפטי קבוע הפועל לפי כללים אחידים; הבאת עקרונות התחיקה המשפטית ובמיוחד שאלת פסק דין מוות לדיון עקרוני בוועד הביטחון. המלצות ברוח דומה להקמת מוסדות שיפוט וענישה הביא גם דוד שאלתיאל. עליהם נימנו: (א) מוסד מוסמך הדן

בענייני נפשות; (ב) משטרה צבאית; (ג) בתי סוהר צבאיים. המלצות אלה היוו בסיס להקמת שירות משפטי ומשטרה צבאית. אך קדם להקמתם הצורך בכינון חוקה צבאית על פיה יתקיים המשפט בצבא. בתחום זה היה צורך ליצור יש מאין, כי במערכת המשפטית שמדינת ישראל קיבלה בירושה מממשלת המנדט נפקד מקומה של חוקה צבאית, שכן לארץ-ישראל כארץ מנדט לא היה צבא משלה. ההגנה נהגה לפיכך לבסס את המשפט על פקודת

עוזר אברהם גורלי: נתמנה כחודש מרס לתובע הכללי.

החברות תש"א (1941) סעיף 26, שחייב את חברי ההגנה להישפט בפני בתי דין לדרגותיהם, כאשר לכל משפט נקבע בית-דין ותובע. מערכת זו לא התאימה לצבא ההולך ומוקם. בראשית 1948, עם פרוץ המלחמה והפעלת גיוסי החובה ההמוניים, הוחלט לכונן חוקת שיפוט צבאית, אשר הכנתה, בניגוד לשאר נושאי הטיפול של אכ"א, הוטלה על אנשי המחותרת. אלה, מתוך התנגדות לכל הקשור בשלטון הבריטי, החליטו שלא לאמץ את החוק האנגלי (המחייב את משטרת ישראל) ואף לא את חוקת הקורפוס העבר-ירדני, שכן שאפו לכונן חוקה שתהלוס את התפיסה כפי שהייתה רווחת במחותרת. בפועל הכין את החוקה היועץ המשפטי של ההגנה — עוזר נחום חת, כשהוא נעזר על-ידי חברי המפקדה הארצית — יוסף יזרעאלי ויוסף יעקבסון ובשלב הסופי יעקב דורי (במקום יעקבסון).¹⁰ החוקה אשר נודעה בשם "חוקת השיפוט תש"ח", עברה את שלבי האישור של המוסדות העליונים — המ"א וועדת הביטחון — בחדשים מרס-אפריל 1948 וב-2 במאי קיבלה תוקף חוקי לפי צו הרמ"א — ישראל גלילי.

החוקה החדשה קבעה הוראות בדבר הרכב המנגנון השיפוטי; מערכת בתי המשפט; עבירות ועונשין ומהלך הדיון בבתי המשפט ובפני מפקד מוסמך כשופט.

בהתאם לחוקה כללה המערכת השיפוטית את המוסדות הבאים: מפקד מוסמך כשופט (רשאי לדון את פקודיו בעבירות של: הפרת סדר ומשמעת; הפרת משטר; אי מילוי פקודה; השתמטות משירות; רשלנות בשמירת ציוד אישי; פגיעה בכבודו או ברכושו של אחד הפקודים); בית-דין מחוזי; בית-דין מיוחד (דן בעבירות שהנאשם בהן צפוי לעונש מקסימלי); בית-דין עליון (מכהן כבית דין לערעורים); התביעה הכללית; סנגורים (החוק קבע, כי לכל נאשם זכות לבקש סנגור). בהתאם לחוקת השיפוט נמסר הפיקוח על המנגנון המשפטי של הצבא לנשיא בית-הדין העליון והנהלת החקירה נמסרה לידי התובע הכללי הצבאי הראשי. במנגנון המשפטי הבכיר לקחו חלק: עוזר נחום חת — יועץ משפטי; פון פרידמן (האלוף אבישר) — נשיא בית-הדין העליון, אשר טיפל בערעורים ובהכנת תקנות לדיון בבתי-הדין הצבאיים. את ראשות התביעה הכללית קיבל (בחודש מרס) עוזר מקצועי אברהם גורלי ולעזרתו מונו תובעים כלליים (תוכ"לים) למחוזות השיפוטיים, בהתאם לחטיבות שהיו קיימות אז (תוכ"לים חטיבתיים). אלה קיבלו סמכויות של נשיאי בתי-דין מחוזיים והופקדו למעשה על ביצוע החוקה. לפלמ"ח, שתבע ייחוד, נקבע תוכ"ל משלו. סמכות התוכ"ל חלה על כל המרחב הגיאוגרפי של החטיבה כולל חילות ושירותים שחננו במרחב.

אולם תוך זמן קצר התברר כי החוקה החדשה אינה הולמת את צרכיו של הצבא הסדיר. מעצבי החוקה, מתוך התנגדות להעתקת חוקותיהם של צבאות זרים, גיבשו חוקה שנשענה על דפוסי המחותרת, מבלי שהתייחסו למציאות החדשה, שהחלה לקרום עור וגידים. על-מנת להבין את תפיסתם מן הראוי לעמוד על המבוא לחוקה בה נאמר:

"הואיל ובהכנסו ל-אר (ארגון ההגנה) כל חבר מקבל על עצמו... לשמור אמונים ל-אר, לחוקתו ולתפקידיו, כפי שהוגדרו באשיותיו של ה-אר, לקבל על עצמו... עול משמעתו של ה-אר, לציית לכל פקודותיו...

"הואיל ובאשיות ה-אר נקבע בין השאר כי ה-אר מהווה חטיבה ארצית אחידה המתנהלת ע"י פיקוד צבאי אחיד מרוכז... ולו המרות היחידה על חבריו במסגרת תפקידיו.

"והואיל ולפי ההסכם והנוהג ובאישור הממונים מטעם המוסדות הלאומיים נתמנתה ל-אר מפקדה ארצית אשר לה נמסר הפיקוד העליון על ה-אר ושתיקרא להלן המ"א.

"והואיל והסעיף 26 של פקודת החברות תש"א'

קובע: 'האר מקיים בתי דין דדרגותיהם. החבר העובר על תקנות ה-אר או על הוראות מפקדיו יועמד למשפט לפני בתי דין בהתאם לחוקת השיפוט'.

"והואיל — ולפי אשיות ה-אר המשמעת ב-אר הנה מושתתת — בין השאר — על הכרתו הפנימית של החבר ועל משטר יחסי רעות... לכן לשם קיום משפט וצדק ב-אר ולשם קיום משטר המשמעת המתאים לאשיות ה-אר ובתוקף סמכויותיה, מאשרת בזה המ"א ונותנת תוקף לתקנות השיפוט והדיון ב-אר בהתאם לחוקת השיפוט. חוקת השיפוט תש"ח תחייב את ה-אר על כל מוסדותיו ויחידותיו ואת חברי ה-אר על כל דרגותיהם הן בארץ ישראל והן מחוץ לגבולותיה".

מדברי מבוא אלה ניתן ללמוד, כי מעצבי החוקה, אנשי מחתרת ביסודם, ראו את הצבא, שהחל לקום ולהתגבש, כהמשך של ארגון המחתרת, ולכן עיגנו את יסודותיה בפקודות היסוד של ההגנה — "אשיות ההגנה" ו"פקודת החברות". מונחיה הם עדיין מונחי מחתרת והיא שואבת סמכותה ממוסדות הביטחון הישביים הישנים — המ"א בראשות הרמ"א כמוסד הפיקוד העליון של ההגנה. תפיסה זו באה לביטוי גם בדברי הפרשנות שבחוקה ותקנותיה: "המ"א — פירושו המוסד אשר לו הפיקוד העליון על ה-אר". הרמ"א — פירושו חבר ה-אר המכהן בתפקיד של ראש מ"א או ממלא את מקומו. בתוקף תפקידו הרמ"א הוא ראש הרשות המשפטית בארגון. חבר ה-אר: פירושו כל איש או אשה שנתקבל(ה) ל-אר והושבע(ה) לפי תקנות ה-אר מזמן לזמן וכולל גם כל מי שפועל(ת) במסגרת ה-אר, או בשליחותו, גם אם לא נתקבל או נשבע כנ"ל".

עבירה "פירושה כל מעשה, ניסיון או השתמטות מעשיית מעשה שלא בהתאם לשבועת החבר ל-אר, לאשיות ה-אר או לפקודת החברות, או לכל חוק אחר ב-אר כפי שהם בתוקף כיום או יהיו בתוקף מזמן לזמן, וכולל כל עבירה מהמפורטות בחלק ג' של החוקה הזו"; עוין "פירושו כל איש, ציבור או שלטון זה, שהוכרז כעוין ע"י מ"א". בשירות שע"ח "פירושו כאשר חבר ה-אר הנהו קשור או מהוה חלק של כח ה-אר העסוק בפעולות נגד אויב או עוין או נמצא בשירות אשר הוכרז ע"י מ"א באופן כללי או ביחס לחוק שהוא ב-אר, או ביחס לחלק מחבריו כשרות שעת חרום". בתקנה מס' 2 הוגדר האויב "אדם שהוא אויב הישוב". בתקנה 99 — הוזכרו עונשים כגון — גירוש לנקודת יישוב אחרת לתקופה שלא תעלה על שנה; גירוש מהארגון, הטלת חרם וכו'.

מדברים אלה ניכר כי מחברי החוקה המשיכו לחשוב כמושגים ובמונחים של מחתרת מבלי שהבחינו כי הצבא החדש שבהקמתו הוחל, שוב אינו ארגון מחתרת ערכי וקטן בהקפו, המושתת

על משמעת פנימית של חבריו, שאף נשבעו לו אמונים, לכן גם מערכת הענישה לא תאמה את הצרכים החדשים. ואכן כבר בתקופה הראשונה לקיומה התעוררו סימני שאלה רבים בדבר תקפותה של החוקה ואפשרויות יישומה. מבוכה זו באה לידי ביטוי בשורת שאלות שהופנו על-ידי התוכ"ל לרמ"א: האם ניתן על-פי החוקה להעמיד לדין אנשים שאינם חברי ההגנה? האם יכולים לשפוט על-פי החוקה שבויים זרים? האם לא הגיע הזמן לשנות את ההגדרה לגבי המונח "עוין" ולהכריז על האויב הערבי ככוח עוין? גם אנשי משפט נוספים העלו טענות נגד החוקה, אשר שאבה סמכותה מהמפקדה הארצית בעוד הסמכות העליונה הייתה בידי מחלקת הביטחון. יתרה מזאת — עם הקמת מנהלת העם ועם העברת הסמכויות לניהול נושאי הביטחון לאחריותה פסקה המ"א להתקיים. יצא אפוא שהחוקה שאבה סמכותה מגוף שלמעשה חדל להתקיים בחדשים אפריל-מאי 1948 ומראש רשות שיפוטית שמשרתו בטלה ב-2 במאי — המועד שבו קיבלה החוקה תוקף חוקי על-פי צו הרמ"א. התפתחות זו נבעה כאמור מן העובדה שמעצבי החוקה לא הבינו עדיין את הסיטואציה החדשה שנוצרה, ומאשריה אף הם לא היו ערים בעת אישור החוקה לצורך בהתאמתה לתנאים החדשים. רק עם פרסום פקודת הקמת צה"ל נכללה החוקה בין התקנות המחייבות את צה"ל מ-31.5.48. ולכן הבסיס החוקי של החוקה בחודש מאי היה רעוע, והיו אף שטענו, כי אין היא חלה על כלל מגויסי הצבא.

אך חרף מגבלות החוקה השקיע השירות המשפטי מאמצים, כדי שהצבא יאמץ אותה. בחוזרים ששלח ליחידות הורה לחיילים למלא אחר סעיפי החוקה "בין שהם חברי ארגון ובין שאינם". אך הביקורת שנמתחה על החוקה, החלישה את הבסיס לאימוצה. ואכן במשך כל שנת 1948 לא פסקו אנשי חוק לבקר את החוקה ולהעלות נגדה טענות שונות שעיקריהן היו:

— החוקה אינה תואמת את צרכי צבא סדיר בתקופת מדינה ריבונית ובסיסה המשפטי עד לפרסומה הוא רופף. אמר על כך התוכ"ל גורלי: "ששה חודשים לאחר הכרזת המדינה, לא פירסמו בסיכומו של דבר, אלא חוקת שיפוט, שלכל הדעות אינה מספקת את צרכי הצבא (וגם הפרסום עצמו נעשה בלי ידיעת השירות המשפטי של הצבא) ובצורה לא מתאימה, כי ניתן לחוקת השיפוט תוקף רק מיום פרסומה, והבסיס המשפטי של פעולת הצבא עד תאריך זה, ולגבי העבירות עד תאריך זה, נשאר רופף על-ידי כך".

— החוקה לא קיבלה תוקף ממוסד מחוקק, לכן אינה מהווה חלק מחוקי המדינה. ספק אם פעולת מערכת בתי הדין לפי חוקת השיפוט תוכל לעמוד במבחן בפני מוסדות המשפט העליונים של המדינה.

— חוקת השיפוט לא התייחסה לכל מנגנון הענישה, כולל בתי סוהר ומעצר.

נראה אפוא כי חוקת השיפוט הוותה דוגמה אפיינית לקשיים שגילו אנשי מחתרת, כאשר הוטל עליהם לצקת דפוסים ותכנים למסגרות הצבאיות החדשות. תופעה זו הייתה מהגורמים העיקריים להחלטתו של שר הביטחון להטיל על חוטר-ישי — איש ההגנה והבריגדה היהודית ועו"ד במקצועו, לכוון חוקת שיפוט צבאית, שתהלוס את צרכי הצבא במדינה הריבונית. לדרישה זו הצטרפו גם המשפטנים הבכירים של הצבא, וביניהם התוכ"ל גורלי שהסביר בתוכו: "כל זמן שההגנה הייתה ארגון צבאי חשאי

תפקידו של כל איש הוא שקבע את סמכותו, ואולם עם הקמת צבא הגנה לישראל, כצבא סדיר ועם הענקת דרגות צבאיות לקציניו, לא התפקיד בלבד, אלא גם ואולי בעיקר הדרגה הצבאית היא שתהיה הגורם הקובע לגבי סמכותו של כל קצין".

בשלב זה נכנס גם בן-גוריון לעובי הקורה, אם כי עוד קודם לכן טען נגד החוקה. יש לזכור, כי בתקופה בה החל עו"ד חת להכין את החוקה (שלהי 1947), הייתה עדיין סמכותו של בן-גוריון רופפת. רק לאחר שחל רה-ארגון במבנה מערכת הביטחון (פורקה המ"א ובוטלה משרת הרמ"א, והאחריות לנושאי צבא וביטחון עברה לממשלה בראשותו) החל בן-גוריון לטפל בנושא. ביולי הוא פנה לחוטר-ישי והטיל עליו להכין "הצעת יסודות של חוק צבאי ושיפוט צבאי" שיענו לצרכי הצבא במדינה. גם המטכ"ל לחץ על חקיקת חוק ברוח החוקה האנגלית. בהתאם לכך הוטל על קבוצת משפטנים ובהם חוטר-ישי — כמייצג האסכולה הצבאית-בריטית, עו"ד נחום חת — היועץ המשפטי ואיש הגנה לשעבר, התוכ"ל הראשי אברהם גורלי, איש מקצועי שלא השתייך לאחד משני המחנות ומומחים נוספים, "לערוך ולהציע חוקת צבא וחוקת דיון", וכן תכנית על "סידור המנגנון המשפטי והחוק הצבאי במשרד הביטחון והצבא". לוועדה הוגשו שתי הצעות עיקריות: הצעת חוטר-ישי שהושפעה מהחוק הצבאי הבריטי והחוק האמריקני הרואים את נקודת הכובד במפקד, שאינו איש מקצוע, והצעתו של גורלי המבוססת על התפיסה הקונטיננטלית הדוגלת במערכת משפטית מקצועית. בישיבת מטכ"ל בהשתתפות שר הביטחון והיועץ המשפטי נדונה הבעיה באריכות ובסופו של דבר הוחלט לקבל את הצעת החוקה שנוסחה על-ידי חוטר-ישי, ואשר התבססה על מסירת הפיקוח על המשפט הצבאי לידי הפרקליטות. הצעה זו עלתה בקנה אחד עם הנוהג הקיים בצבא הבריטי והאמריקני שעל פיו חייבים פסקי הדין לעבור ביקורת של מנגנון הפרקליטות הצבאית הראשית, שהוא מעל לתביעה ולסניגוריה.

עד לקבלת החוק החדש וכדי להסיר את

הספקות שהתעוררו ביחס לאשרור החוקה, פורסמו ב-8.9.48 תקנות שעת חירום (חוקת שיפוט תש"ח), שלא היו אלא מהדורה מחודשת של חוקת השיפוט תש"ח. בתקנות החדשות נמחקו מונחי המחותר והוחלפו למונחי מדינה וצבא (במקום "יישוב" נאמר "המדינה", במקום "מטה ההגנה" — "המטה הכללי של הצבא", במקום רמ"א — "ראש המטה הכללי", במקום "חבר הארגון" — "חייל"). כן הוגדלו סמכויות הענישה של המפקדים.

בשלהי 1948 מונה חוטר-ישי לפרקליט צבאי ראשי והוא החל לנסח חוקה חדשה, שפורסמה כחוק בכנסת רק ב-1955. עד לפרסום החוק הוכנסו תיקונים שבאו לשמור על המסגרת הקיימת ועם זאת לצקת בה תוכן חדש, כמתחייב מהתנאים המשתנים. חוטר-ישי החל לכונן את הפרקליטות הצבאית על בסיס חדש, כשזו מאגדת תחתה את מערכת התביעה בראשות התוכ"ל ואת מערכת הסניגוריה.

אך חרף הביקורת שהושמעה נגד החוקה על כל מגרעותיה, אין ספק שחלקה רב היה בהשלטת חוק בצבא, כפי שכתב הרמטכ"ל לנחום חת: "לא שיניתי את דעתי בעיקרון, כי חוקת תש"ח, גם אילו היינו מתקנים בה תיקונים שונים, אינה מתאימה לצרכי הצבא, כפי שנתגלו תוך קיומו. מן ההכרח בחוקה חדשה... דעתי הנ"ל לא עומדת בסתירה להערכתי החיובית... לחוקת תש"ח, אשר שימשה גשר מעבר מתקופת המחותר לתקופה של חיים סדירים במדינה וצבא גלוי". לדברים אלה של הרמטכ"ל יש להוסיף ולציין: ההנהגה המחותרת עליה הוטל לערוך חוקת שיפוט עבור הצבא, התמודדה עם הנושא בעזרת כלים, שלא עמדו במבחן המציאות, לכן מאוחר יותר נוצר צורך בשינוי. ייתכן ואילו נמסר הטיפול בנושא מלכתחילה לאנשי מקצוע בתחום החוק הצבאי, כפי שהדבר נעשה במחציתה השנייה של השנה — היה שלב זה נחסף.

מינויים וקידום קצינים

נושא רגיש נוסף, אשר נכלל בתחום אחריותו של אכ"א היה נושא המינויים וקידום קצינים. גם בתחום זה הורגש צורך לכונן משטר מינויים חדש שיחליף את המשטר כפי שרווח במחותרת. בתקופה זו נטה פיקוד ההגנה לבסס את מערכת המינויים מבפנים, והתוצאה הייתה עלית סגורה שניכרו בה השפעות של מנהיגים פוליטיים.

מצב זה העמיד את אכ"א, שעליו הוטלה אחריות המטה לנושא, בפני בעיות סבוכות. ואכן העוסק בבדיקת תחומי האחריות והסמכות של אכ"א בנושא המינויים, עד למיסודו במחציתה השנייה של השנה, אינו יכול שלא להבחין ברבדיו השונים: ● ברובד הפוליטי התנהל ויכוח על מידת מעורבות המפלגות במשטר המינויים בצבא. עיקר

הוויכוח התנהל בין בן-גוריון לבין מנהיגי מפ"ם שדגלו בצבא עממי וסוציאליסטי ושאלו להעמיק את מעורבות מפלגתם בצבא על-ידי הרחבת שורת ממלאי תפקידים בכירים מקרבה.

● ברובד שבין הפוליטי לצבאי נתגלו חילוקי דעות והבדלי גישות בין בן-גוריון לבין צמרת פיקוד הצבא בשאלות: מי ראוי למנות מפקדים בצבא ומהי מערכת היחסים שצריכה להתקיים בין בן-גוריון כמייצג הרשות האזרחית העליונה בנושאי צבא וביטחון לבין פיקוד הצבא.

● ברובד הצבאי עלו שני נושאים נוספים: העדר משטר מינויים ממוסד וקריטריונים אחידים למינוי קצינים וקיום משטר מינויים נפרד למטה הפלמ"ח שלא באמצעות צינור פיקוד אחד.

מכלול נושאים זה עלה בפני בן-גוריון שעה שהחל להקים את הצבא, אך דרכו לשינוי משטר המינויים לזוהה במאבקים קשים, שמקורם בסמכויות היתר שהיו בידי מוסדות הביטחון היישוביים טרם קום המדינה כלפי הצבא. ואכן מתוך עיון בחומר אנו למדים, כי בחדשי המלחמה הראשונים נקבע משטר המינויים על-ידי המפקדה הארצית בראשות ישראל גלילי, באמצעות המחלקה האופרטיבית שלה (מחלקה ב'), שנשאה באחריות לנושאים כלליים ולמינויים. כאן נקבעו המינויים של הדרג הבכיר בעוד המינויים של הדרג הזוטר נקבעו על-ידי המפקדים המקומיים, לא תמיד בהתאם לקריטריונים אחידים. על שיטת המינויים העיד מאוחר יותר י' גלילי בפני ועדת החמישה:

"ביחס לפרוצדורה של המינויים... כל מפקדי החטיבות, כמעט כולם... אושרו בישיבה מלאה של המפקדה הארצית, לאחר שאושרו על-ידי ראש המטה למחלקה ב'... מפקדי גדודים אושרו בישיבה של מחלקה ב', מפקדי נפות גם הם אושרו בישיבה של מחלקה ב' של המפקדה הארצית"¹¹. דהיינו, הרכב פיקוד הצבא נקבע על-ידי המפקדה הארצית בעלת המבנה הפריסטי ובראשות עסקני מפלגות. ואכן כאשר נשאל ראש אכ"א — האם נשאל האיש על שייכותו הפוליטית ענה "אני מניח שבמחלקה ב' ידעו. במטה לא נשאל, ויש להבחין בין המטה לבין מחלקה ב'... במטה לא היו שואלים את האיש על השתייכותו המפלגתית. היו מקרים שהמטה לא קיבל מינוי מסוים, לא הבינו מדוע"¹². המינויים ברובם היו מתואמים עם הרמטכ"ל דורי, אך יש לזכור, כי מפאת מחלתו הוא נעדר מספר חדשים ואת התפקיד הדומיננטי בתחום זה מילא הרמ"א — ישראל גלילי.

שיטת מינויים זו, כפי שנקבעה על-ידי הממסד הפוליטי לא הלמה צבא סדיר, ועל כן, כבר בראשית תהליך הקמת הצבא, החליט בן-גוריון להנהיג משטר מינויים חדש המבוסס על העקרונות הבאים: ● העברת האחריות לקביעת מדיניות המינויים בצבא מהמפקדה הארצית, שהייתה גוף פוליטי למנהל מחלקת הביטחון ויותר מאוחר לשר-

הביטחון, כרשות אזרחית עליונה בנושאי צבא וביטחון, הפועל באמצעות הדרג ההיררכי הבכיר של הצבא — הרמטכ"ל וראש אכ"א ובתיאום עם.

● כינון פיקוד הצבא כגוף אפוליטי, כדי למנוע ביסוסו על זרם פוליטי אחד, כפי שקרה בשנים הראשונות, כאשר חלק גדול של צמרת פיקוד הצבא נמנה על מפלגה אחת (מפ"ם).

● שילוב מפקדים וקצינים יוצאי צבאות סדירים בפיקוד הצבא, כדי שינוצל הידע והנסיון הצבאי שרכשו בתקופת שירותם במלחמת העולם השנייה. ● כינון מערכת המינויים במתכונת צבאית, המבוססת על סמכות, היררכיה ומרות ובהתאם לקריטריונים אחידים של כישורים, ידע ונסיון צבאי, כפי שיקבעו על-ידי שלטונות הצבא.

אולם מדיניות זו לא בוצעה כמתוכנן. כבר צויין, כי בשלהי 1947 וראשית 1948, הייתה סמכותו של בן-גוריון במערכת הצבאית עדיין רופפת. הוא נזהר מלהיכנס בעימות עם צמרת הפיקוד הקיימת, שכן ביכר להתמקד בנקודת הכובד — הקמת הצבא וניהול המלחמה. בשלב זה הסתפק בפירסום שלושה מינויים בכירים בלבד: ישראל גלילי כראש המפקדה הארצית, יעקב דורי כרמטכ"ל ויוחנן רטנר כיועץ צבאי של הנהלת הסוכנות לענייני ביטחון (יוני 1947).

את המינויים של הרמה ההיררכית השנייה — ראשי האגפים במטכ"ל — פירסם יעקב דורי בשיתוף עם י' גלילי, עליו סמך בן-גוריון באותה תקופה. לימים יטען בן-גוריון נגד שיטת מינויים זו ונגד ביסוס צמרת הפיקוד על מגוון פוליטי מסוים, ואם כי לא עמד על מינוי מפקדים ממפלגתו שלו (מפא"י), טען "היה לי חשש שהם בכוונה מינו איש חלש ממפלגתי" (שאלתיאל)¹³.

ואכן מעורבותו של גלילי בתחום המינויים עולה היטב מתוך המקורות: מרבית המפקדים הוצעו על ידו ומונו על-ידי דורי. אמנם ראש אכ"א, בהעידו בפני ועדת החמישה ייחס את סמכות המינויים לרמטכ"ל לפי המלצתו¹⁴, אולם עדותו אינה עולה בקנה אחד עם המציאות: האיש שעסק בפועל במלאכת מרכבה זו באותה עת היה הרמ"א. הוא שהעביר לראש אכ"א הוראות ונהלים בתחום המינויים, והאחרון פירסמם כהוראות המחייבות את הצבא. כן הציע מועמדים לתפקידים, והיווה חוליה מקשרת בין המפקדה הארצית למטה-הכללי בראשות הרמטכ"ל¹⁵. משטר מינויים זה קומם את בן-גוריון. מאבקו הראשון לכינון משטר מינויים חדש היה קשור אפוא בשאיפתו להפקיע את המינויים מידי הממסד הפוליטי והוא התמקד בשתי תופעות:

● קביעת הרכב פיקוד הצבא על-ידי המפקדה הארצית בראשות גלילי, שפתחה פתח להשפעת מנהיגים פוליטיים על מערכת המינויים והרכב צמרת הפיקוד.

בן-גוריון סוקר מסדר סיום קורס חובשים

שהתפתחו מאז בין בן-גוריון לבין צמרת הפיקוד ושהסלימו על רקע החרפת היחסים בין בן-גוריון לבין הרמ"א — גלילי מזה והחשדנות שגילו מפקדי ההגנה נגד פעילותו של בן-גוריון לשילוב יוצאי צבאות סדירים מזה הביאו לכלל משבר בניהול ענייני הביטחון בחודשים מאי-יולי. בתקופה זו ארעו שני משברי אי-אמון בין בן-גוריון לבין צמרת הפיקוד הצבא על רקע ביטול משרת הרמ"א (2 במאי) שהביא למשבר הראשון והסמכות למנות את הפיקוד הבכיר שהביאה למשבר השני. ואכן בן-גוריון, שהתקשה במחצית הראשונה של השנה להשליט את סמכותו, לא פעל בתקופה זו בתקיפות. מצב זה נוצל על-ידי המטה אשר עירער על סמכותו בתחום המינויים. בעיצומם של קרבות חודש מאי הגישו ראשי האגפים במטכ"ל אולטימטום על רקע החלטתו לבטל את משרת הרמ"א עם ביטול המפקדה הארצית והעברת האחריות לנושא הביטחון למנהלת העם. צעד זה החרף נוכח קעדרות הרמטכ"ל מפאת מחלתו. אולם עד שלא קמה המדינה ועד שלא פורסמה פקודת הקמת צה"ל, לא מיצה בן-גוריון את מלוא סמכויותיו, כי לא רצה להחרף את יחסיו עם צמרת הפיקוד בעיצומם של הקרבות. ב-22 במאי רשם ביומנו: "הודעתי למטה שמחר אציע חוק על קיום הצבא והמינויים יעשו באופן חוקי". ב-26 במאי רשם: "אחרי 4 ישיבות הממשלה קיבלו חוק הצבא". מתקופה זו החל בן-גוריון להקדיש זמנו לבדיקת נושא המינויים — לקיים שיחות והתייעצויות ולגבש את מדיניות המינויים — את מי למנות ולאיוזה תפקיד. בחודש מאי בלבד מינה שלושה מפקדי חטיבות: שלמה רבינוביץ (שמיר) — מפקד חטיבה 7; מרדכי מקלף —

ובהנהגת משטר כוחני, שבו המינויים נקבעים על-פי דעת יחיד. בן-גוריון עמד על דעתו ואכן נושא זה הגיע לכלל פתרון רק במחציתה השנייה של השנה, עם פירוק מטה הפלמ"ח וביטול ייחודו גם בתחום המינויים. אך את עיקר מאבקו מיקד בן-גוריון בשאיפתו לכוונן את פיקוד הצבא כגוף אפוליתי, המקיים קשרי זיקה ישירים וליואליים לעומד בראש ההנהגה הבטחונית ללא מעורבות של גורם נוסף מחוץ לצינור הפיקוד. צעד זה ניכר כבר בראשית דרכו. גם בשלב זה, עת סמכותו הייתה עדיין רופפת ומדיניותו לא בוצעה במלואה, נאבק על עקרונות שהיו עבורו בבחינת ייחג ובכל יעבור. עמדתו זו באה לידי ביטוי כבר בשלהי 1947, עם ראשית הקמת החטיבות, כאשר התנגד בתוקף למינויו של יצחק שדה למפקד חטיבת חי"ש תל-אביב (לימים חטיבת גבעתי). בן-גוריון זכר את התבטאויותו מתקופת המאבק המזוין נגד הבריטים (1946), כאשר תקף את ההנהלה הציונית על השתתפותה בוועידת לונדון ועל דרך התפשרותה עם השלטון. הוא טען שאין לחייב את חברי ההגנה לציית לפקודות ההנהגה, אם זו מורה על אי פעולה¹⁷. בן-גוריון ראה בדברים הטפה נגד מרותה של ההנהגה המדינית והוא תבע, כי מעתה יפעל פיקוד הצבא לפי הוראות יו"ר הנהלת הסוכנות ומנהל מחלקת הביטחון ומתוך ליואליות. בכך עמד בן-גוריון על קיום שני עקרונות: מיצוי סמכותו כמנהל מחלקת הביטחון, והקפדה על ליואליות של הדרג הצבאי לעומד בראש ההנהגה המדינית והבטחונית. רק לאחר שיצחק שדה חזר בו מדבריו מינהו בן-גוריון ליועץ צבאי (ינואר 1948) ויותר מאוחר למפקד חטיבה 8 (מאי 1948). אך יחסי אי-האמון

● השפעת מפ"ם על שכבת מפקדים במטה הכללי ובפלמ"ח, שמרבית מפקדיו נמנו על שורותיה. מפלגה זו השתדלה לטפח את הפלמ"ח ולשמור על ייצוגה במפקדה הארצית באמצעות משרת הרמ"א. מאבק זה לא עלה בנקל. רק באפריל וראשית מאי משהוקמה מנהלת העם והאחריות לנושאי צבא וביטחון עברה לתחום אחריותה בטלו מוסדות הביטחון היישוביים (המ"א בראשות הרמ"א) והחל ראשיתו של תהליך ההינתקות של הצבא מהממסד הפוליטי.

התחום האחר, שבו ניהל בן-גוריון מאבק היה רצונו לשלב בפיקוד הצבאי יוצאי צבאות סדירים, כדי שאלה יסייעו בידו להקים את הצבא על בסיס מקצועי לאור מיומנותם ונסיונם הצבאי. בנוסף לשכבת מפקדים זו שכבר הייתה בארץ שאף להביא כוחות מקצועיים מחו"ל. כבר בשלהי 1947 החל לחפש קצינים ששירתו בצבאות סדירים במלחמת העולם השנייה ומומחים ששירתו בתפקידי פיקוד בצבא הבריטי והאמריקני. כך החלו לפעול לוטננט קולונל מונטי גרין בוועדה לתפקידי מטה וקולונל דוד מרכוס כיועץ צבאי לבן-גוריון. גם בהמשך הזמן המשיך בן-גוריון להורות לאנשי המשלחות בחו"ל לגייס בכל המהירות מומחים בכל המקצועות ובכל התחומים (ראה הוראותיו לש' שמיר, מ' שרתוק, ג' מאירסון וטדי קולק) ולשגרם לארץ. צעדו זה של בן-גוריון נתקבל על-ידי צמרת פיקוד ההגנה כהבעת אי אמון. אך לא כך ראה את הדברים בן-גוריון.

הוויכוח שהוא ניהל איתם לא נסב אפוא על איכות כוח אדם במחתרת, אלא על ידע וניסיון צבאי. לבן-גוריון היה ברור כבר בראשית דרכו, כי צמרת הפיקוד של המחתרת, חרף היותה מנותקת מההתפתחות הצבאית והטכנולוגית שהושגה במהלך המלחמה אינה נוטה לקלוט יוצאי צבאות סדירים, והוא נאבק במגמה זו.

מאבק נוסף אותו ניהל בן-גוריון נגע בקיום משטר מינויים נפרד על-ידי מטה הפלמ"ח אותו תיאר מפקדו יגאל אלון:

"במידה שאנשים נופלים בקרבות, או נפצעים, מפקד הגדוד או החטיבה במקום ממנה ממלא מקום; אם הוא חושב שהמינוי יהיה טוב, הוא מודיע לי להשאיר את פלוני כמפקד קבוע. אם האיש מוכר לי אישית אנחנו מתייעצים 5-6 חברים ונשלח מכתב שאיש פלוני מתמנה להיות מפקד גדוד או פלוגה. אם יש ערעור מבררים. זו היא הפרוצדורה... כמעט שאין מינוי שלא נדון דיון רגיל במטה הפלמ"ח"¹⁸.

על שיטה זו השיג בן-גוריון. הוא תבע שהמינויים יבוצעו דרך צינור פיקוד אחד ועל-פי קריטריונים אחידים. דרישתו לא עלתה בידו בנקל כי מטה פלמ"ח דרש ייחוד. לנושא זה שקשור היה בהבטים צבאיים בלבד, נילוו בעיות פוליטיות. אנשי מפ"ם האשימו את בן-גוריון בהשלטת פוליטיזציה בצבא

חטיבת כרמלי; יצחק שדה — מפקד חטיבה 8. בנוסף לאלה — משאל שכטר — ממלא מקום מפקד חטיבת גולני ודוד מרכוס למפקד חזית ירושלים.

בהעדר רמטכ"ל כסמכות מנחה ומתאמת (אם כי בן-גוריון נועץ בו גם בעת מחלתו), פורסמו המינויים על-ידי סגן הרמטכ"ל צבי אילון. אך גם בתקופה זו היה ערעור על סמכותו והוראותיו בתחום המינויים שונו (לגבי מינויים של מ' מקלף ומשאל שכטר). בן-גוריון החליט לפעול בתקיפות. ב-21.6.48 הורה לראש אכ"א: "מינויים, החלפות והעברות של מפקדים בחי"ש, חי"ם ופלמ"ח בדרגת קצין צריכים להיות מוגשים לאישורי". הוראה זו עוררה תרעומת בקרב צמרת הפיקוד, כפי שהעיד גלילי: "זהו צנטרליזם שאין לו שום תקדים בימי קרבות ובימי מלחמה". צעדו זה של בן-גוריון לא היה נטול יסוד, כפי שהוכיח משבר אי-האמון השני שפרץ לקראת סוף יוני. בתקופה זו החליט בן-גוריון לערוך רה-ארגון במבנה הצבאי ולהקים חזיתות כדרג ביניים בין המטכ"ל לעוצבות השדה. שינוי ארגוני זה היה קשור גם בשינויים פרסונליים בצמרת הפיקוד. בן-גוריון החל לבדוק את הנושא ולהיוועץ בקצונה הבכירה. לאחר שגיבש את עמדתו פירסם ב-30.6 צו מינויים שכלל שינויים פרסונליים בהרכב הפיקוד, שעשויים היו לדעתו לקדם השגת היעדים האופרטיביים.

ראשי האגפים במטכ"ל (למעט ראש אכ"א וראש אג"א), הגישו הצעות נגדיות ללא שיתופו של ראש אכ"א. משלא נתקבלה הצעתם הגישו את התפטרותם. במשבר אי-האמון, שפרץ בעקבות האולטימטום, בין שר-הביטחון לראשי האגפים, מוקדו הבעיות שבהן חלוקים היו בן-גוריון וצמרת הפיקוד, ובכלל זה, נושאי סמכות ומרות שבין הדרג המדיני לצבאי. לאחר שוועדת אד-הוק מטעם הממשלה חקרה את הפרשה והסתיים משבר אי-האמון, הוכרה סמכותו של שר-הביטחון והמטכ"ל שמר מעתה על לויאליות לשר המייצג את הממשלה בנושאי צבא וביטחון.

בתקופה זו קבע שר-הביטחון שני עיקרים: המטה הכללי חייב להיות לויאלי לשר-הביטחון; סמכות המינויים של הפיקוד הבכיר היא פרוגרטיבה של השר, והמטכ"ל אינו ראוי לכפות על השר את הרכב הפיקוד הבכיר של הצבא. לאחר שחלף המשבר, הוכרו העקרונות שקבע בן-גוריון ומוסד גם משטר המינויים בצה"ל, שהתנהל מעתה בכפיפות לשר-הביטחון הפועל באמצעות סגן הרמטכ"ל (עד לשונו של הרמטכ"ל) וראש אכ"א. בעוד המאבק בתחום המינויים מתנהל בדרג המדיני והצבאי הבכיר, השקיע אכ"א מאמצים כדי לקבוע את הדפוסים והנהלים למינוי מפקדים וקידומם בכל דרגי הפיקוד. ב-3 בפברואר פירסם אכ"א נוהל למינוי הפיקוד הוטר, ועל פיו הוסמכו מפקדי החטיבות למנות סמלים וקצינים עד לדרגת

סגן מפקד פלוגה וכן ממלאי מקום למפקדי פלוגה ומעלה, אם צרכים דחופים שאינם סובלים דיחוי מחיכים זאת. המינויים פורסמו על-ידי אכ"א. יעקב דורי לחץ אף הוא על ראש אכ"א להכין בדחיפות הצעה לשיטה זמנית של העלאה לדרגות קצונה כדי להבטיח זרם מתמיד של קצינים. ב-17.3.48 פורסם נוהל למינוי הקצונה הבכירה:

סגני ראשי אגפים; קצינים בכירים באגפים וכן ראשי השירותים וסגניהם. בהתאם לנוהל הוטל על ראשי האגפים והשירותים להמציא לרמטכ"ל נתונים על הכישרים והניסיון של הקצינים המוצעים לתפקיד. המינויים קיבלו תוקף לאחר ראיון אישי עם הרמטכ"ל או סגנו ולאחר פרסומם על-ידי הרמטכ"ל. ראשי האגפים והשירותים הוסמכו למנות קציני מטה בדרגות נמוכות מאלה שנזכרו. על משטר מינויים חדש זה העיד ראש אכ"א בוועדת החמישה: "לסדר המינויים יש הוראה מפורשת. עד דרגת מפקד פלוגה, ראשי למנות אותו מפקד החטיבה, ..., וזה נתפרסם אצלנו לאישור סופי. למעלה מזה מחליטים במטה כולו ואגף כוח האדם נותן את הגושפנקה". יחד עם זאת הבליט גם את הקשיים שנערמו בדרך להפעלת המשטר החדש: "ישנם היום הרבה ממלאי מקום... יש עניינים... קשים עם הפלמ"ח, בשטח זה היו עניינים קשים עם אלכסנדרוני, התגברנו על זאת" אך "הסדר הוא אחיד כשביל כל החילות. יכול להיות שפה ושם סטו מהכלל"¹⁸. בתקופה זו הוכרה כבר סמכותו של בן-גוריון כשר-הביטחון, והוראותיו בתחום המינויים נתקבלו כפקודה.

בהתאם למשטר המינויים החדש הוסמך ראש אכ"א להציע מינויי מפקדים, רק בהסכמת שר-הביטחון, למעט מספר מקרים "שבהם שר-הביטחון, מינה אנשים שלא הוצעו על-ידי אכ"א". (הרמטכ"ל נעדר אז מפאת מחלה). שיטה זו אפשרה לשר-הביטחון לקבל מידע על פיקוד הצבא ולקיים שליטה על דרגי הפיקוד השונים.

על ביצוע משטר המינויים החדש הופקד ראש אכ"א וסייע לו א' דשא, שנתמנה קצין מטה לענייני קצינים. ראש אכ"א טיפל בקצינים מדרגת רס"ן ומעלה ועד לדרגת סרן טיפל א' דשא. בחדשי המלחמה הראשונים נקבעו הקריטריונים לקבלת קצונה (בוגרי קורס מ"מ; מי ששימשו כקצינים בצבא אחר; מפקדים שמילאו בפועל תפקידי קצינות והיו בידם המלצות — כל אלה קיבלו באופן אוטומטי דרגות קצונה). היה זה תפקיד קשה ומורכב, כי בתקופה הראשונה מונג בכת אחת מאות מפקדים לתפקידי קצונה, אולם עד שאושרו הדרגות התחילו לענווד למי שפעל בתפקיד קצין, אך טרם נקבעה דרגתו — סרט כחול (דרגות אלה כונו "בלו בנד" על שם המרגרינה). היה זה צעד חיוני בתקופת מלחמה שאיפשר להבחין בין המפקד לפקודיו (עדות דשא). ביולי 1948 פורסמה פקודת המטכ"ל שבה

נקבע נוהל העלאות בדרגה של קצינים ובר"א¹⁹. העלאות בדרגה של קצינים נקבעו על-פי המלצות מפקד חטיבה/חיל/שירות, או בהמלצת ראש אה"ד לאחר גמר קורס קצינים. ההמלצות הופנו לראש אכ"א וקיבלו תוקף לאחר שאושרו על-ידי הרמטכ"ל ופורסמו בפקודות מטכ"ל. הנושא מוסד סופית בסוף 1948 עם הקמת מחלקת הסגל במטכ"ל (24.11.48) שעליה הוטל להביא בפני הרמטכ"ל המלצות למינויים לתפקידים ולדרגות בשלושת זרועות הצבא: יבשה, אוויר וים. לאחר אישור הרמטכ"ל הועבר הביצוע לאכ"א/מרכז רישום/מחלקת קצינים. אולם עד לשלב זה נעזר שר-הביטחון בראש אכ"א, אשר היה נאמן עליו.

ואכן, הודות לדבקתו במטרות אותן הציב לעצמו בראשית דרכו, השיג בן-גוריון את עיקרי תביעותיו: ביטול המעורבות המפלגתית בתחום המינויים; הנהגת משטר מינויים מסודר; שילוב קצינים יוצאי צבאות סדירים בכל דרגי הפיקוד ובהם קצינים א-פוליטיים, כפי שיאמר לימים ראש אכ"א בוועדת החמישה: "אני רוצה לתת קצת מספרים על האנשים מדרגות קפטן ומעלה: 25% אנשי צבא; באגפים וכו' — 50% אנשי צבא; בחילות השונים: בתותחנים ובמהנדסים — 93% הם אנשי צבא; בשירותים השונים — 59% אנשי צבא; ארבעה מפקדי חטיבות: מרדכי מקלף, דן אבן, שלמה שמיר וגיימס (בן גל). ב-30 גדודים 13 מפקדי גדודים היו חיילים — מפקד חיל התותחנים — חייל, מפקד חיל המהנדסים — חייל, מפקד המשטרה הצבאית — חייל, מפקד השירות הרפואי — חייל, מפקד שירות האספקה — חייל, מפקד שירות תחבורה — חייל, מפקד הדואר הצבאי — חייל. אני רוצה להדגיש ולציין, שבתפקידים הראשיים באגף כוח האדם נמצאים חיילים"²⁰. יחד עם זאת יש לציין כי גם בתקופה זו לא הצליח בן-גוריון לשנות את הרכב צמרת הפיקוד: הרמטכ"ל, ושלושת ראשי האגפים — ידין ראש אג"מ, לרר ראש אכ"א ואבידור ראש אג"א — ותיקי ההגנה, המשיכו בתפקידיהם, אך ברמה השנייה של ראשי מחלקות במטכ"ל וראשי שירותים החלו לפעול יוצאי צבאות סדירים, והם שסייעו בפועל במלאכת בניין הצבא.

ניתן אפוא לומר, כי מאבקו של בן-גוריון לביטול משטר המינויים הישן היה מסימני השינוי שחל עם הקמת הצבא. משטר המינויים החדש התבסס על עקרונות של סמכות, מרות והיררכיה כשהאחריות נחלקת בין שלוש הרמות ההיררכיות: שר-הביטחון, רמטכ"ל וראש אכ"א, ללא מעורבות הממסד הפוליטי. היה זה צעד חשוב בדרך להקמת צבא ממלכתי הפועל בכפיפות לצינור פיקוד צבאי אחד בראשות שר-הביטחון כמייצג את הדרג האזרחי העליון.

הקמת שירותי פרט

בד בבד עם הקמתו של אכ"א וראשית הפעלתו

ד"ר שיבר (שיבא) ניהל מאבק עם קופת החולים הכללית כמגמה להקים חיל רפואה

כמטה מתאם, נדרש למלא גם את תפקידו כמטה המקצועי. ואכן ההתפתחות בכוח הצבאי עם גיוסי החובה, חייבה את המטכ"ל להקים שירותים וחילות, שהיו דרושים להפעלתו בחזית ובעורף, ושלא יידרש להשען יותר על שירותים של מוסדות יישוביים, כפי שהיה נהוג במחצית מטעמי קונצפציה, קונספירציה ותקציב. אחריות מטה להקמת השירותים האכ"איים והפעלתם הוטלה על אגף כוח האדם, אשר נסתייע בוועדה לתפקידי מטה. זו החלה כבר בחדשי המלחמה הראשונים לשבת על המדוכה ולדון בקביעת הקונצפציה המבנית, הארגונית והתפקודית של הצבא, ובכלל זה שירותי הפרט המתואמים על-ידי אכ"א, לפי תכנון קבוע ותוך תיאום עם הגורמים הנוגעים בצבא. במסגרת עבודתה קבעה הוועדה את המודל של הקמת גופים ופורמציית שכללו: גיבוש תפיסה והחלטה על הקמת יחידה או פורמציה; עיבוד התקן; קביעת סכמת המבנה והגדרת התפקידים; מעקב אחר שינויים ארגוניים ותפקודיים ועדכון. במסגרת דגם זה הוחל בחדשים ינואר-מאי 1948 בהקמת שירותי הפרט המתואמים על-ידי אכ"א: שירות רפואה צבאי, שירות דתי, שירות משפטי, שירות משטרה צבאית, שירות תרבות, שירות סעד, שירות תשלומים וחיל עזר לנשים.

שירות רפואה

השירות האכ"א הצבאי הראשון שהצבא נדרש להקים עם פרוץ המלחמה היה שירות רפואה צבאי. עד להקמתו קיימה ההגנה שירות רפואה בגלילות ובנפות. תפקידיו העיקריים היו: הדרכת חובשים ביחידות וביישובים לקראת אפשרות של פרוץ מאורעות; הגשת עזרה ראשונה במבצעי עליה על הקרקע ופעילות אחרת; קיום שירות רפואה ביחידות הפלמ"ח ובדיקת חברים חדשים. הטיפול הרפואי באנשי ההגנה נעשה במסגרת קופות החולים בעוד אשפוז חולים נעשה בבתי חולים אזרחיים. שירות רפואי זה, כפי שהיה בשלהי 1947, הלם צרכי מחתרת שנשענה על העורף האזרחי, אך לא התאים לצבא השרוי במלחמה. היה אפוא צורך דחוף להקים מערכת אשפוז צבאית וכן צוותי רפואה מקצועיים, אמצעי הובלה לפינוי נפגעים, מחסני ציוד רפואי, ומערכת הדרכה להכשרת הסגל ולאמון כוח אדם מקצועי. הקמת השירות לוותה במאבק שנבע מפער בתפיסה לגבי דרך הקמתו, ארגונו והפעלתו, כפי שמסר בעדותו מונטי גרין: היה חוסר הבנה כיצד להקים צבא, כי כל מי שלא היה בצבא סדיר לא הבין את העקרונות של ארגון צבאי, וקשה היה לשנות את דרך החשיבה של אנשי המחצית. בהמשך סיפר על המאבק שניהל ד"ר שיבר עם קופת-חולים הכללית אשר התנגדה להקמת חיל עצמאי בטענה, כי קיימות מרפאות בארץ שתוכלנה להושיט עזרה רפואית לפצועים²¹. ויכוח זה בצד מחסור כבד

בכל הדרוש להקמת השירות הביאו לעיכוב בהקמתו. כפתרון ביניים הוקמה על-ידי ההגנה בשיתוף עם המוסדות הלאומיים והועד הפועל של ההסתדרות — מועצה רפואית לשעת חירום, עליה הוטל לתכנן את שירותי הרפואה לקראת המלחמה, אולם זו התקשתה למלא תפקידה: השירותים האזרחיים לא היו ערוכים למלחמה; היה מחסור כבד במרכיבים הבסיסיים: מתקני אשפוז, ציוד רפואי, רזרבה של מלאים במחסנים, רכב לפינוי נפגעים ואמבולנסים ובעיקר צוותי רפואה צבאיים לטיפול בנפגעי הצבא שמספרם עלה. ואכן למוסדות האזרחיים ובמיוחד לקופת חולים הוברר במהרה, שצוותי הרפואה העומדים לרשותם לא יוכלו לענות על צרכי היישובים המנותקים ולא כל שכן על צרכי צבא במלחמה. מצב זה עורר חששות כבדים וביקורת. בפתק ששלח בינואר אותה שנה פנחס ספיר ליוסף אבידר שאל: "מי מכין ומתכנן את השירות הרפואי לכנסת ('הגנה')? קיימת אנדרלמוסיה". אך הביקורת הנוקבת ביותר הובאה על-ידי הרופאים ד"ר הלר וד"ר שיבר שלחצו על הקמת שירות רפואה צבאי ועצמאי. "מצב שירות הרפואה של הארגון אינו משביע רצון... שירות האשפוז... קיים רק על הנייר". ובהמשך מנו הם את הסיבות: "חוסר העצמאות של שירות הרפואה... ותלות במוסדות

הרפואה בארץ. יש הרבה רשויות... קופ"ח, יש 'הדסה', מד"א, בתי חולים עירוניים". הם התלוננו על העדר רופאים בעלי הכשרה ברפואה צבאית ועל הוועדה לשעת חירום²² שהיא גוף בלתי מקצועי ואינטרסנטי הלוקה בצרות ראייה בקביעת הצרכים. ד"ר שיבר הציע לערוך גיוס חובה של רופאים במיוחד יוצאי צבאות סדירים. את השירות הציע להקים בשלבים: בשלב הראשון: ארגון שירותי עזרה ראשונה ורפואה מונעת בצבא; אחריו — הקמת חדרי חולים ביחידות וחדרי ניתוח ובתי חולים בשדה ולבסוף הקמת שירותי החלמה ושיקום. ואכן בתקופה זו, בעקבות המאבק שניהל ד"ר שיבר להקמת שירות עצמאי ולאור החלטות הוועדה לתפקידי מטה, פסק בן-גוריון שיש להקים אגף רפואי במטה הכללי לשם טיפול בצרכי הצבא, להבדיל מצרכי הרפואה של היישוב, שבהם יעסקו גופים אזרחיים²³. אחריות מטה להפעלת שירות רפואה צבאי הוטלה על אכ"א (מחלקת שירותים). בחדשים ינואר-פברואר החלו התכנונים להקמת השירות ולהפעלת מערכת האשפוז שהוקמה בשלבים; בשלב הראשון הוקמו יחידות רפואה ויחידות כירורגיות במרחבים מנותקים (ניר-עם, גבולות, בן-שמון, גוש-עציון, ים המלח, כפר-גלעדי, כפר סולד וכו') ובנוסף גרעין לציוד רפואי. בשלב השני — עם הפעלת מערך עוצבות השדה הוחל בהקמת בתי חולים כירורגיים קטנים בנגב

ובגליל העליון והמערבי: ניר עם — ביי"ח מס' 1; אילת השחר — ביי"ח מס' 2; נהריה — ביי"ח מס' 3 וחדרי חולים ארעיים בירושלים. נוסף לאלה הוחל בהקמת מחלקה להיגיינה. התפתחות זו הביאה לראשיתו של תהליך הנתקות מהמערכת האזרחית, אם כי בפברואר אנו מוצאים עדיין הסכם שנחתם בין ארגון הביטחון היישובי לבין קופ"ח של ההסתדרות הכללית בדבר הגשת עזרה רפואית למגויס ולמשפחתו. הפרדה בין השירות הרפואי הצבאי לבין המגזר האזרחי החלה להיות מורגשת רק כאשר מערכת האשפוז של הצבא החלה לקלוט את הפצועים והחולים שעד אז טופלו בבתי חולים אזרחיים. בתחום המבני חל שינוי באפריל עם פרסום התקן הראשון של השירות על-ידי מת"ם, ובו נקבע לראשונה מבנה צבאי של השירות שכלל: מערכת אשפוז צבאית ובה בתי חולים צבאיים בשדה עם תחנות לפינוי נפגעים; יחידות ניתוח ניידות; יחידות לרפואה מונעת; יחידות רפואיות בחטיבות ובגודדים ומרכז שיקום (1246 אנשי צוות, מהם 542 נשים). מבנה זה, שנבע מתפיסת צבא סדיר, הובא על-ידי מת"ם ובראש וראשונה על-ידי ד"ר שיבר שהיה ממקימי השירות. על השירות הוטל להפעיל שירותי רפואה מונעת ופעילה בעורף וביחידות השדה. בהתאם לתפיסה זו החל בחדשים אפריל-מאי השלב השלישי בהקמת השירות.

בתקופה זו, לאחר כיבוש הערים (טבריה, חיפה, צפת, יפו) ומחנות תל ליטווינסקי וסרפנד, החל השירות להקים מערך אשפוז עצמאי שכלל בתי חולים צבאיים במקומות הכבושים: ביפו (בתי"ח מס' 4 ו-9); בתל-ליטווינסקי (ביי"ח מס' 5); בטבריה (ביי"ח מס' 6); בצפת (ביי"ח מס' 7); ברחובות (ביי"ח מס' 8); בסרפנד (ביי"ח מס' 12); בחיפה (ביי"ח מס' 10) ובירושלים (בתי"ח מס' 11 ו-13). נוספו לאלה מרכז שיקום לנכי מלחמה, בתי הבראה, יחידות אנטימלריות, מרפאות שניים ומרפאות כלליות. להעמקת המיומנות המקצועית החל השירות להניח את היסודות למערכת הדרכה לאימון הסגל הרפואי ולפרסום חומר הדרכה והסברה בנושאי רפואה, היגיינה וסניטציה ליחידות הצבא. נעשו גם מאמצים להכנת מלאי של ציוד רפואי ותרופות באמצעות פעולת רכש בארץ ובחול. פעולה חשובה בתחום זה בוצעה בארה"ב על-ידי ד"ר הלר. מבנהו של השירות הלך והסתעף ובמחצית השנייה של השנה. הוא הקיף מערכת בתי חולים במרחבי החזיתות, חדרי חולים, יחידות ניתוח ניידות, תחנות לאיסוף ופינוי נפגעים וכן בתי החלמה והבראה, בסיס אימונים מרכזי (ביי"ח לחובשים, לאחיות, לסניטרים וביי"ח להיגיינה); מרכז שיקום, מכון לריפוי בעיסוק וראשיתו של מחקר צבאי. בשלהי 1948 עמד לרשות הצבא, שמנה למעלה מ-100,000 מגויסים, שירות רפואי שכלל 5736 אנשי צוות רפואי

ור-3500 מיטות (בעוד במגזר האזרחי היה רק 1/2 ממספר זה). הקמת השירות והתפרסותו אפשרה לצה"ל להסתייע במבצעיו בשירותי רפואה צבאיים, בכלל זה פינוי מהיר של נפגעים מאזורי הקרבות.

מערך צבאי זה הוקם על-ידי ד"ר שיבר, שנעזר בצוותי רפואה ששירתו עמו בצבא הבריטי וכן רופאים ששירתו בהגנה ורופאים יוצאי מזרח אירופה (פרטיזנים וחיילי צבא אנדרס), אך בעיקר נסתייע ד"ר שיבר באנשי מח"ל ששירתו בבתי חולים צבאיים בתפקידים בכירים ובתפקידי שדה. אלה הביאו את תפיסת המבנה של שירות רפואי צבאי הפועל בשיטות צבאיות כמתחייב מצרכי צבא במלחמה.

שירות משפטי

בדומה לשירות הרפואה הוקם גם השירות המשפטי כהענות לצרכים הדחופים של הצבא, שנבעו ממצב המלחמה. עד פרוץ המלחמה קיימה ההגנה בתי דין לדרגותיהם (שמונו אד הוק),

כמתחייב מפקודת החברות תש"א (סעיף 26). מערכת זו לא ענתה על צרכיו של צבא המונים המגויס חובה, שהוקם תוך כדי המלחמה, ללא מסורת צבאית ותוך גילוי תופעות של עבריינות ופשיעה. אלה הצריכו הקמת מערכת משפטית קבועה הפועלת במתכונת צבאית. בינואר החליטה הוועדה לתפקידי מטה להשליט בצבא נושאי חוק ומשפט באמצעות שתי רמות היררכיות: מטכ"ל/אכ"א, עליו הוטלה אחריות מטה לנושא, ותחת פיקודו שירות משפטי כגוף מבצע. תנאי מוקדם להפעלת השירות המשפטי היה עריכת חוקת שיפוט צבאית על פיה יתנהל המשפט בצבא. ואכן, עם גיבושה של החוקה (עוד לפני אישורה), הוחל בהקמת השירות והמנגנון בראשות אברהם גורלי שמונה לתובע כללי, תחת פיקוד אכ"א/מחלקת שירותים. פעולת השירות קיבלה תנופה רק עם פרסום החוקה ועם הנחת היסודות למוסדות

השיפוטיים — בתי הדין לסוגיהם (בי"ד עליון, מחוזי, מיוחד ובי"ד שדה) וכן מערכת תביעה וסניגורים. הדגש בתקופה זו הושם על תפקידי התביעה בראשות התוכ"ל (וזאת בעיקר לפי הדגם של הצבא האדום המקיים שירות תביעה עצמאי). עם פרסום החוקה מונו תובעים כלליים — עו"ד במקצועם — במחוזות השיפוטיים, ברמת החטיבה. אולם רק ביוני, עם פרסום תקן התביעה הכללית, נקבע מבנהו והוגדרו תפקידי: חקירת פשעים והבאת עבריינים לבתי-דין צבאיים והופעה בפניהם; ארגון המשפט והמשמעת ופיקוח עליו; עזרה משפטית לחייל ולמשפחתו; פיקוח על בתי סוהר וייעוץ משפטי לצבא ולמוסדותיו וכן הדרכה משפטית. מבנהו של השירות כלל — מטה, תוכ"לים חטיבתיים ותוכ"ל של המטה הכללי (החילות והשירותים נכללו בתקופה הראשונה בתחום שיפוט התוכ"לים החטיבתיים, אשר במרחבם חנו). אך רק בספטמבר הושלם מבנהו, עם הקמת מחלקת הסניגוריה, שחסרונה הורגש במחצית השנה הראשונה. גם אז טרם נוצר האיזון המתאים בין שתי המערכות, שכן הסניגור הוכפף מנהלתית לתוכ"ל, שנחשב לראש יחידת השירות המשפטי של החטיבה.

על-מנת לשפר את נהלי העבודה שקד השירות על קביעת נהלים, הוראות והלכות בנושא חוק ומשפט, והכנסת מערכת טפסים ודיווח סטנדרטיים להקניית דפוסי עבודה אחידים. השירות החל לקיים גם פיקוח על מערכת בתי הסוהר והמעצר שהוקמו בהדרגה בתקופה זו. אולם רק לקראת סוף 1948, עם קבלת ההחלטה לערוך חוקה צבאית חדשה ולכונן את השירות המשפטי על בסיס צבאי חדש, חל מפנה משמעותי במבנה השירות ותפקידי. בדצמבר מונה חוטר-ישי לפרקליט צבאי ראשי והוטל עליו לארגן את הפרקליטות על בסיס חדש כשהיא מאגדת תחתיה את התביעה הכללית בראשות התוכ"ל ואת מחלקת הסניגוריה בראשות סניגור צבאי ראשי. שינוי מהותי נוסף חל עם הקמת משרד הביטחון וחלוקת סמכויות ותפקידים בענייני חוק ומשפט בין הרשות האזרחית לצבאית. אך חרף התארגנות השירות המשפטי התנהלה פעולתו באיטיות, וזאת במידה רבה בשל מגרעותיה של החוקה.

בתקופה זו החלו משפטנים בכירים להעלות ביקורת נגד השירות והמנגנון שלו ועיקריה היו: ● המנגנון המשפטי בראשות התוכ"ל, חסר ניסיון צבאי סדיר, והדבר פגם ביעילות עבודת השירות. ● עורכי דין אזרחיים, אשר לא שירתו בהגנה ובצבא מונו לתוכ"לים וחוסר ניסיונם ובקיאותם בהלכות החוק הפלילי הביאו להטלת עונשים כבדים מדי בהנחה שאלה תורמים לתיקון המשמעת הלקויה בצבא. ● העדר חוקה בענייני בתי סוהר, היקשה על ביצוע פסקי-דין ונטל מהעונש את ערכו המלא. כן טענו

המשטרה הצבאית. עם תפקידיה נמנה ליווי יחידות לחזית

שקיום משטרה צבאית שאין לצדה מערכת חוקים פוגם ביכולת האכיפה של החוק. המשפטנים גם מתחו ביקורת על המפקדים בצבא, הנושאים באחריות לקיום החוקה ביחידותיהם, אך אינם מכירים את החוקה ואף מזלזלים בחובתם להשליט משמעת ביחידותיהם²⁴. יחד עם זאת הדגישו את סמכותם המוגבלת של מפקדים לשפוט עבריינים. לבד מליקויים בתחום המקצועי נוספו קשיים אובייקטיביים בהשלטת חוק ומשפט בצבא:

● גלי פשיעה ועבריינות שנבעו מתנאי המלחמה והכיבוש פקדו את הצבא והעמיסו עומס רב על המערכת השיפוטית.

● קליטה מהירה של רכבות מגויסים מכל שכבות העם בארץ ובחול, כמו טיפול איטי במשפחת המגויס, הביאו לתופעות של עריקה והעדר משמעת. ● מחסור קשה במשאבי כוח אדם, תקציבים וציוד הביאו אף מפקדים לעבור על חוקים ואיסורים. סיבות אלה ואחרות הקשו על השירות להתגבר במהירות על גלי העבריינות בהיקף גדול ובתקופת לחימה. אך יחד עם זאת יצוין, כי פעילות התביעה הביאה לשיפור במצב העבריינות ולבלימת גלי הפשיעה²⁵. גם נושא המשמעת, משמעותה ודרכי הסדרתה זכו לטיפול אנשי השירות, כי החינוך למשמעת היווה חוליית יסוד בחיווקה. תחילה טיפל השירות בנושא באמצעות מערכת הדרכה בראשות קציני השירות, שמרביתם חסרו ניסיון צבאי בעבר. המצב שופר, כאשר אגף ההדרכה במטכ"ל החל לכלול נושא זה במסגרת תכנית ההדרכה, בשיתוף עם השירות המשפטי. לפעולת השירות המשפטי הייתה גם השלכה על עבודת המגזר האזרחי, כטרם הוקם בו מנגנון משפטי אזרחי. גם בתחום זה סייעה המערכת הצבאית לבלימת תופעות של התפרעות ושווד. פעולה זו התרחבה עם הקמת צה"ל ופרסום הוראות בדבר בתי-דין צבאיים, אשר איפשרו לשפוט עבריינים שאינם נמנים עם כוחות הביטחון בנושאים של הפרת חוקי חירום בצבא, מעשי חבלה ועבירות אחרות. אך פעולת השירות המשפטי קיבלה תנופה עם הקמת מערכת הענישה, המשטרה הצבאית ומערכת בתי סוהר ומעצר שסייעו באכיפת החוק.

משטרה צבאית

הצורך לאכוף את החוק ולהשליט משמעת היה מגורמי היסוד להקמת שירות משטרה צבאית. בינואר 1948, בהתאם להחלטת הוועדה לתפקידי מטה, הוחל בתכנון הקמת השירות, אך התארגנותו בפועל חלה בחדשים מרס-מאי 1948, משנתקבלו מסקנות ועדת ריפטיין ואושרו הצעות הוועדה לקביעת משטר ונוהג צבאי. השירות הוקם בפיקודו של דניאל מגן (ליפשיץ), מפקד פלוגת המשטרה הצבאית בבריגדה, ולצדו השלד הפיקודי

ההדרכה קיבלה תאוצה עם פתיחת בסיס ההדרכה המרכזי ב-3.6.48. בתקופה הראשונה לאחר הקמתה, ועד שאומנו ואוישו היחידות והמתקנים בכוח אדם מקצועי, עסקה המשטרה הצבאית בביקורת הגיוס, השתמטות ועריקה רק במחציתה השנייה של השנה החלו חיילי המשטרה הצבאית לקחת חלק במבצעי הצבא בנגב ובגליל ("חירם", "יואב", "לוט", "חורב" ו"עובדה") ובתפקידים מגוונים, החל מהנעת יחידות אל קווי החזית, הובלת שירות והבטחתן, סימון דרכים וחסמתן; הצבת שלטים; בדיקת תנועה וביקורת כלי רכב; העברת שבויים, החזרת חיילים תועים, עזרה בהעברת נפגעים וכלה בסיוע להשתלטות על מקומות כבושים. בשלהי השנה התרחב השירות והוא כלל יחידות משטרה צבאית בחטיבות, בחזיתות ובבתי הכלא הצבאיים. בתקופה זו פורסמו גם תקנות שעת חירום – בתי סוהר צבאיים תש"ט-1948, שהניחו את היסודות החוקיים והמקצועיים לפעולת השירות.

בדומה לשירות המשפטי התקשתה גם המשטרה הצבאית בתקופה הראשונה לקיומה להתגבר על גלי עבריינות וחוסר משמעת בצבא. בחלקו נבע הדבר מהעדר משאבי כוח אדם וציוד טכני, שכן

של השירות, שאף הוא היה מיוצאי הצבא הבריטי. במבנה הארגוני והתפקודי הושפעה המשטרה הצבאית מהתפיסה הבריטית שמקימה הכירו עוד מתקופת שירותם במלחמת העולם השנייה (לאחר שנדרתה ההצעה להעתיק את המבנה הרוסי).

בהתאם לתקן שנכנס לתקפו ב-1 באפריל 1948, נקבע מבנה המשטרה הצבאית והוטלו עליה התפקידים הבאים: תכנון פעולות משמעת בצבא, השלטת סדר וחוק צבאי ואכיפתם; הקמתם והפעלתם של בתי סוהר צבאיים; ניהול חקירות על עבירות בצבא; פיקוח על תנועה ומקומות חנייה של כלי רכב צבאיים; איתור עריקים ומאסרם; ליווי יחידות לחזית; אימון והכשרה של שוטרים צבאיים.

המבנה על-פי התקן היה כלהלן: משטרה צבאית לנושאי משמעת; משטרה צבאית לפיקוח; מחלקת חקירות (מ"ח); מחלקת בתי סוהר וכן יחידות משטרה צבאית ששולבו במערך הצבאי בחטיבות הלוחמות ובמחוזות. את הבסיס להקמת שירות המשטרה הצבאית היווה הקאדר הראשון של כוגרי הקורסים הראשונים (אפריל-מאי) אשר הכשירו שוטרים צבאיים למילוי תפקידם. אלה שובצו בחטיבות ובבתי הכלא הארצי (אך פעולת

באחריות מערכת ההסברה היה לקיים מערכת השכלה, ולטפח פעולות תרבות, הווי, בידור וספורט.

ולאור הקשיים, שגילה שירות התרבות בטיפול במכלול בעיות הסעד, החליט המטה הכללי להקים את שירות הסעד כשירות עצמאי הכפוף לאכ"א. עם הקמתו נקבע מבנהו: מטה ושש מחלקות: לסעד אישי, סעד משפטי, שמירת רכוש החייל, נופש, סעד לחייל הדתי, הבטחת עתיד החייל, סעד לבתי כלא²⁶. ליד המטה נקבעו קציני סעד אזוריים, קציני סעד וסמלים ביחידות וחוליות סעד ליד קציני הערים. הקמת השירות, אם כי באיחור, הייתה תוצאה של הלקחים שהופקו ושהצביעו על הקשר הישיר בין מצב החייל ומשפחתו לבין מוראל החייל, לחימתו ומאוחר יותר שיקומו.

הקמת השירות חרף הקשיים היוותה נדבך נוסף בגיבוש התפיסה הצבאית — קיום שירות רווחה צבאי עצמאי, בלא להישען על העורף האזרחי, אם כי תוך שיתוף-פעולה עמו.

שירות תרבות

להקמת שירות זה קדמה מחלקת הסברה אשר הוקמה במרס 1948, לאחר שהנושא הופקע מהמפקדה הארצית, שהייתה מבוססת על פריטט, והועבר לדרג המטה הכללי. המחלקה נשאה באחריות לנושאי הסברה, השכלה, הווי, בידור וספורט בצבא. קציני הסברה שמונו בעוצבות השדה, בגדודים ובמחוזות, ביצעו את מדיניות המחלקה. בראשית אפריל שונה השם למחלקת תרבות (מחת"ר) וחודש לאחר מכן, לאחר שגובש כשירות עצמאי, נקרא שמו — שירות תרבות.

השירות שבראשו הועמד יוסף קרקובי הוכפף למטכ"ל/אכ"א. במבנהו החדש הוטל עליו לטפח רוח צבאית באמצעות מערכת הסברה, לקיים מערכת השכלה, לטפח פעולות הווי ובידור ולקיים פעולות ספורט. במאי 1948, עם פירוק שירות הסעד, הועברו לשירות התרבות חלק מתפקידי הסעד. בשל שינוי מהותי זה פעל ראש השירות באמצעות שני קציני מטה בכירים. קצין הסברה ראשי, המופקד על נושאי הסברה והשכלה, וקצין סעד ראשי המופקד על נושאי סעד, נופש, בידור, ספורט וקנטינות. לצידו פעלו קציני תרבות וסעד בכל הפורמציות של הצבא, החל בחילות, שירותים, עוצבות, וגדודים וכלה במחנות הקבע.

ניתן אפוא לומר, כי גם בתחום זה חל שינוי מהותי — במקום הסברה רעיונית לגוף מחתרתי בנוסף לספרות מחתרתית, החל השירות לקיים מערכת הסברה והשכלה לצבא הצעיר, בכלל זה לעולים חדשים שזה מקרוב באו ללא ידיעת השפה והכרת הארץ. פעולה זו תרמה לגיבושו של הצבא והפיכתו לכור היתוך. נוספו לאלה — הנחת היסודות לספרות מקצועית בנושאי צבא וביטחון ופיתוח רוח היחידה באמצעות קציני התרבות.

בהעדר תקציבים וכוח אדם מקצועי, לא היה ביד שלטונות הצבא להעמיק את שירותי הרווחה. הם נאלצו להעזר לפיכך בגורמים אזרחיים כגון — הוועד היישובי למען המגויס (שהגיש סיוע כספי וכלכלי למגויס ולמשפחתו), הוועד למען החייל, ארגוני נשים וכו'. אולם חרף הקשיים המשיך שירות הסעד להתפתח ולגבש דפוס פעולה. אולם דווקא בשלב זה הוחלט לצרפו לשירות תרבות, ומחודש מאי החל קצין הסעד עשהאל בן דוד לפעול במסגרת שירות התרבות בנושאי סעד אישי, נופש, בידור, ספורט וקנטינות. שינוי ארגוני זה הכביד על פיתוח נושא הרווחה בצבא, שכן שירות התרבות, שאף הוא היה בשלבי הקמה וגיבוש, התקשה להיענות לצרכים ולדרישות המרובים שהתעוררו בחדשי המלחמה הקשים — מאי-יוני.

הקלה מסוימת הורגשה משהוקמה המערכת של קציני הערים, לפי המתכונת של ה-Town Major הבריטי, לשם טיפול בחיילים השוהים בחופשה ולתיאום פעולות הוועדים לעזרת החייל ומשפחתו. החל מיוני החלו לקום משרדי קציני העיר בערים הגדולות ויותר מאוחר גם במושבות והם טיפלו בבעיות האישיות של החייל בעת שהותו מחוץ למחנה. אולם ככל שנקף הזמן החמירו בעיות הסעד בצבא ובמטכ"ל החלו לבדוק את הנושא, כדי לגבש דרכים לפתרון. בדיון שהתקיים בהפוגה הראשונה הועלו בעיות הסעד בכל חומרתן. המפקדים התריעו על ירידת המוראל בשל חוסר דאגה מספקת לחייל ולמשפחתו, ועל מצבן הקשה של המשפחות. אך עדיין חלפו חדשים עד שנמצא הפתרון התקני. רק בשלהי השנה, כשמספר מגויסי צה"ל הגיע למאה אלף ובכללם עולים חדשים

לשירות זה לא הוקצה כוח אדם באיכות מתאימה. נוספו לאלה העדר מוטיווציה לשרת בשירות שחסר כוח משיכה, אך בעיקר הקשו על פעולתו — מעמדה וסמכותה הרופפת של משטרה צבאית חוקרת (מצ"ח) שעל-פי חוקת השיפוט לא ניתנה לה סמכות לפתוח בחקירה עצמאית, ללא אישור התובע הכללי. כן היה חסר קשר סדיר בין מוסדות השיפוט לבין מצ"ח וקשר תקין עם המשטרה האזרחית. אך חרף מגבלות אלה שהלכו ופחתו במשך הזמן, יצרו שני השירותים החדשים — השירות המשפטי ושירות המשטרה הצבאית — מערכת כוללת שתרמה רבות להשלטת הסדר, המשמעת והחוק בצבא הצעיר.

שירות הסעד

עם הפעלת גיוסי החובה ועם הגידול בהיקף הצבא הורגש צורך להקים שירות סעד, שיטפל בבעיות האישיות של המגויסים. השירות הוקם בחדשי המלחמה הראשונים על-ידי עשהאל בן דוד, קצין הסעד בכריגדה (שגויס לתפקיד זה על-ידי ראש אכ"א), כמתחייב מהחלטת הוועדה לתפקידי מטה שנתקבלה עוד בינואר של אותה שנה. להקמת שירות זה נודעה חשיבות רבה: הצבא של ראשית 1948 כלל מגויסים מכל שכבות הציבור וחלקם מבוגרים המטופלים בבעיות כלכליות ואחרות. אלה השפיעו על המוראל בצבא ואף הביאו לתופעות של נפקדות ועריקה, שבחלקן נבעו מהדאגה למשפחות שנשארו ללא מפרנסים. ואכן משאל שנערך בראשית 1948 הצביע על מצב רוחם של החיילים שאינו עומד ברמה המקסימלית הדרושה ביחידות קרביות. תופעות אלה היוו מקור לדאגה במטה הכללי, אך

קיומו של צבא מגויס ולוחם חייב את שלטונות הצבא להקים גם — שירות תשלומים. ואכן כבר בינואר התגבשה בדיוני הוועדה לתפקידי מטה ההחלטה על הקמת שירות תשלומים שיעסוק בתשלומי שכר למגויסים. בכך בוטל עוד עיקרון שהיה נהוג במחתרת — שירות ללא תשלום, תגמול או פיצוי (למעט מנגנון הקבע של ההגנה). עם גיוס שנתוני החובה החל הצבא להתקיים בתנאי שדה ולתקופה ממושכת. היה צורך להבטיח תנאים הוגנים למגויס ולמשפחתו על-ידי הפעלת מערכת תשלומים. ואכן ב-1.2.48 הופעלה חוקת תשלומים זמנית, שהתבססה על סולם שכר אחד למגויסים. אך עדיין דרוש היה להקים שירות אוטונומי שיעסוק בתשלומי שכר למגויסים. מת"ם, אשר עסקה בנושא מאז ינואר, השלימה לקראת מרס את תכנוניה והגדירה את תפקידי השירות החדש, עליו הוטל לקיים קשרי כפיפות פיקודית לאכ"א וקשרי זיקה מקצועיים לאגף הכספים. אולם הרמ"א — ישראל גלילי, החליט לקיים את השירות במסגרת אגף הכספים בראשות ברוך רבינוב (גזבר ההגנה לשעבר), בתיאום עם אכ"א אך לא בכפיפות אליו. ב-2 במאי הורה גלילי להקים את שירות התשלומים במסגרת אגף הכספים, בכפיפות לתנאים הבאים: ראש השירות ימונה על-ידי ראש אכ"ס (אגף הכספים) בהתייעצות עם ראש אכ"א. השיטה לביצוע התשלומים תהיה בסמכות אכ"א ופקודות ב' המוצאות מטעם אכ"א תחייבנה את אכ"ס. בהתאם להחלטה זו נכלל השירות החל מחדש מאי במסגרת אכ"ס. מבנה ארגוני זה הושפע במידה מסוימת מתפיסת המבנה הבריטי לפיה התקיימו הפונקציות של הנהלת הכספים ותשלומי שכר עבור כוחות הצבא במסגרת ארגונית אחת, כאשר אכ"ס מהווה את הדרג המתכנן ושירות התשלומים את הגוף המבצע. קביעת שיטת התשלומים והרישומת הנלווית אליה, כולל תכנון ופיקוח על נושא התשלומים, הייתה בתחום אחריותו של יהודה רוזן, יוצא הצבא הבריטי, אשר שימש קצין מטה לתשלומים במחלקת ארגון של אכ"א.

מבנה זה התקיים עד לריאורגניזציה במבנה המערך הצבאי. במחצית השנייה של 1948, עם הקמת אגף הכספים במשרד הביטחון, הוצאו צוותי חיסול לאגף הכספים במטכ"ל ולשירות התשלומים. במקומם הוקמו שני מוסדות חדשים: היועץ הכספי לרמטכ"ל כגוף מתכנן, ומחלקת תשלומים כגוף מבצע. על מחלקה זו הוטל לבצע את כל תשלומי הצבא במסגרת התקציב המאושר, התקן או החוקה וכן ביקורת ופיקוח על ביצוע התשלומים וההוצאות. הבסיס לעבודת מת"ם היה חוקת התשלומים, אשר פורסמה בספטמבר לאחר שהושלם ניסוחה ונקבע סופית דירוג התשלומים בצבא. ניתן אפוא לומר, כי שירות התשלומים ומחלקת

עם הפעלת גיוסי החובה היה צורך בהקמת גוף שיעסוק בנושאי דת בצבא

התשלומים שירשה אותו, היו גופים חדשים שקמו כמתחייב מהקמת הצבא, כדי לבצע תשלומי שכר למגויס ולמשפחתו. תפיסת המבנה באה בהשפעת הדרג הבריטי לפיו נתקיימו פונקציות התכנון והביצוע במסגרת ארגונית אחת אך בהבדל אחד: בעוד שבדרג הבריטי התקיימו פונקציות הרישום והתשלום במסגרת ארגונית אחת, הרי שבצה"ל פוצל הנושא: פונקציית הרישום נכללה בסמכות אכ"א ואילו פונקציית התשלומים הועברה לאכ"ס.

השירות הדתי

עם הנחת היסודות לשירותים צבאיים עצמאיים הדרושים להפעלת הצבא, עלתה גם בעיית מעמדם של חיילים דתיים, ואכן עם הפעלת גיוסי החובה, וחיילים דתיים בכללם, הוכר הצורך בהקמת גוף בדרג מטכ"לי, שיעסוק בנושאי דת בצבא, כמקובל בצבאות סדירים. בתקופה זו שוב לא יכלו להשאיר את קביעת המדיניות והטיפול בנושאי דת בצבא בידי מפקדים מקומיים או יחידות. דרוש היה לקבוע מדיניות כוללת ועקרונות אחידים. ההחלטה על הקמת השירות נתקבלה על-ידי הוועדה לתפקידי מטה עוד בינואר 1948, אולם עד לביצוע ההחלטה נקפו מספר שבועות. האיחור בהקמה נבע ככל הנראה מהוויכוח שהתפתח באותה עת לגבי מעמדו של החייל הדתי בצבא הצעיר, שמרבית חייליו היו חילוניים. עיקרו של הוויכוח שניטש בין ההנהגה הצבאית בראשות כ"ן גוריון, לבין המפלגות הדתיות והמנהיגות התורנית, נסב סביב השאלה — האם יש לשלב את החיילים הדתיים ביחידות הצבא הקיימות, או שיש להקים יחידות נפרדות לחיילים הדתיים. עד לקבלת הכרעה הוחלט להקים שירות דתי.

השירות הוקם במאי 1948 בראשות נתן גרדי ובתקן שפורסם באותו חודש הוטלו עליו התפקידים הבאים: אחריות להקמה והחזקה של בתי כנסת; אחריות לנושאי הווי דתי והדרכה בנושאי דת; פיקוח על שמירת השבת תוך התחשבות בצרכי שעת חירום; פיקוח על כשרות המטבחים הצבאיים; דאגה להקמת יחידות דתיות בחטיבות וסיפוק צרכיהן הדתיים. האחריות לנושאי קבורה ולזיהוי חללים לא נכללה במסגרת תפקידיו. אלה הוטלו יותר מאוחר על הרבנות הצבאית.

משקמה המדינה פעל שר הדתות להרחבת המערך הדתי בצבא ולקביעת שתי רמות היררכיות: רבנות צבאית ראשית בראשות רב צבאי ראשי כגוף קובע מדיניות ושירות דתי תחת פיקוד הרבנות הצבאית כגוף מבצע. בהתאם לתפיסה זו הוקמה באוקטובר הרבנות הצבאית הראשית שהפכה לרשות עליונה לכל ענייני הדת בצבא. הוטל עליה לקבוע הלכות והוראות בענייני דת בצבא; נושאי אישות; פיקוח על סדרי תפילה ופיקוח על זיהוי חללים וקבורתם, פונקציה שעליה החליטה הוועדה לתפקידי מטה עוד בינואר 1948. לרב צבאי ראשי מונה הרב גורונצ'יק (גורן), אשר במרוצת הזמן הקים מנגנון דתי ביחידות הצבא. אך גם מסגרות אלה לא פתרו את הבעיות המיוחדות של החיילים הדתיים בצבא, אם כי נקבעו הסדרים לשמירת השבת וכשרות המזון. מרבית החיילים נשארו לפעול במסגרות הצבאיות הקיימות ורק חלק קטן אורגן ביחידות נפרדות בחטיבות, בנח"ל ובגדנ"ע — 11 במספר. בסוף המלחמה עלה מספר החיילים הדתיים בצה"ל לכ-11-15 אלף, שהיוו כ-11%-15% מכלל חיילי צה"ל. מיסוד נושא הדת בצבא היה אף הוא

חיל נשים

מעמד האשה במסגרת הצבא ההולך ומתגבש היה נושא שעלה כבר בחדשי המלחמה הראשונים. ואכן, בהתאם להחלטות הוועדה לתפקידי מטה (מרס 1948) להקים "חיל עזר לנשים" (חע"ן) לפי הדגם הבריטי (A.T.S.) החלו התכנונים להקמתו.

אולם שאלת שירותן של הנשים בצבא ותפקידן במערך הצבאי עוררה חילוקי דעות, והדבר עיכב את הקמת החיל. הגוש הדתי גילה התנגדות לחובת הגיוס ודרש שירות נשים בהתנדבות (בעקבות זאת פוטרו נשים דתיות מגיוס). ארגוני נשים, לעומת זאת, דרשו להנהיג גיוס חובה. רק לקראת אפריל, כאשר גבר הצורך בגיוס מואץ של כוח אדם במטרה לשחרר את מירב הגברים לתפקידים קרביים, החל אכ"א ללחוץ על הקמת החיל. נקבע, כי חיל נשים הכפוף לאכ"א יהווה חיל נפרד עם מטה נפרד, וירוכזו בו כל המגויסות ואלה שתגויסנה בעתיד על-פי צו. בשלב הראשון החלה הקמת השלד הפיקודי. על כן הוצאה הוראה לכל הפורמציית לשחרר את הקצינות והסמלות ששירתו בצבא הבריטי וכן את אלה שהיו מפקדות בהגנה, כדי שתוכלנה למלא תפקידים פיקודיים.

מעמדה ותפקידה של החיילת בצבא עדיין לא היה ברור. היו שסברו שיש לשתף אחוז מסוים של חיילות גם בתפקידים קרביים (דעתו של קולונל דוד מרכוס) והיו שגרסו שיש להטיל עליהן תפקידי עזר בלבד. רק לקראת פרסום התקן הראשון של החיל (24 במאי 1948) הוכרע הוויכוח ונקבע: החיילות תשובצנה בתפקידי לחימה סטטיים בהגנת יישובים, ובתפקידים מקצועיים, מנהליים ותפקידי עזר (קשריות, אחיות, נהגות, טבחיות, פקידות, שוטרות, עובדות קרקע בחילות אוויר וים ותפקידי אפסנאות). מבנה החיל כלל מטה ובו שלישות, הדרכה אפסנאות, עם בסיס הדרכה ואימון. כן נקבעה זיקת החיל לאכ"א לשם קביעת מדיניות הגיוס והשיכון של המגויסות לאחר אימונן הראשוני והזיקה לשירותים לקראת קליטתן בתפקידים המקצועיים להם יועדו.

הפעלת החיל החלה משנפתח קורס המפקדות הראשון, שהיווה את שלד החיל (4 במאי), ומשהוקם בסיס אימונים (16 במאי). רק ביוני, כאשר מספר החיילות הגיע ל-5,000 והתרחב מעגל התפקידים אותם מילאו, הוחלט להקים מסגרת מרחבית לחיל נשים. נקבע, כי מספר פלוגות הנמצאות במרחב מסוים יהוו גודל. במסגרת החלטה זו הוקמו, החל מחודש יוני, 13 גדודים מרחביים בפיקודן של קצינות. בראש החיל הועמדה מינה רוגז'יק בן צבי, ששחררה לצורך זה מעבודתה במועצת פועלי חיפה לפי בקשת בן-גוריון. לצדה שירתו קצינות שמילאו תפקידים פיקודיים בצבא הבריטי. החיל נבנה

על-פי תפיסת המבנה הבריטי שנשאר על כנו עד אמצע 1949. בתקופה זו, במסגרת הרה-ארגון שנערך באפריל במבנה הצבא, בוטלו מטה ח"ן ומרבית המסגרות המבניות הקיימות ובמקומם הוקמה הפונקציה של מפקחת ראשית - ח"ן.

שק"ם

אכ"א תיאם גם את נושא הקנטינות והמזנונים, אשר הפך באוגוסט לשירות קנטינות ומזנונים (שק"ם) ואת קצין הנוער הארצי. ניתן אפוא לומר, כי הקמת שירותי הפרט בכפופות למחלקת השירותים באכ"א (אכ"א/3) היוותה נקודת מפנה: לראשונה נתאפשר לצבא להסתייע בשירותים צבאיים אוטונומיים המספקים את צרכיו של צבא לוחם, ללא תלות במוסדות וארגונים אזרחיים. זאת ועוד - מבנה זה של אכ"א סייע בידו

נהגת בתפקיד. תפקידי החיילות נקבעו במאי 1948

להשלים את תפקודו ולפעול לראשונה כמטה מתאם וכמטה מקצועי כאחד.

סיכום

לסיכום הדיון על הקמת אכ"א ושירותיו בחדשי המלחמה הראשונים ראוי להדגיש את הנושאים הבאים:

● אגף כוח האדם, אשר הוקם בשלהי 1947 והחל לפעול בראשית 1948 עם הפעלת גיוסי החובה, היה ביסודו גוף חדש במסגרת המטה הכללי, ולא היה המשכו של גוף קיים במחתרת, גם אם נקלטו בו מספר מרכיבים שהיו במחתרת.

● בן-גוריון, בתוקף תפקידו כמנהל מחלקת הביטחון ולאחר מכן כשר-הביטחון, הפעיל את מלוא כובד משקלו להקמת המסגרת המבנית החדשה וליציקת דפוסיה ותכניה במיוחד בכל הקשור להפעלת משטר גיוס חדש; משטר ונוהג

צבאי, משמעת צבאית, שיפוט צבאי, מערכת ענישה לאכיפת החוק ומשטר מינויים מסודר, כי בלעדיהם לא יכול צבא סדיר להתקיים.

● את המדיניות שהתווה בן-גוריון ביצע אגף כוח האדם.

● אכ"א על שירותיו נבנה לפי תפיסת המבנה הבריטי של ענף השליש הכללי (A). המבנה המורכב אמנם לא הועתק בשלמותו, אך התפיסה הייתה בריטית ביסודה. בשלב הראשון ההשפעה הבריטית הייתה גדולה. בלחץ הזמן ודינמיות האירועים, הועתקו בשלמותם דפוסי מבנה וארגון, נהלים ושיטות, תקנים וטפסים וכו'. גם לאחר שיישמו והתאימו את המבנה לתנאי הצבא בארץ, עדיין האימפקט הבריטי היה גדול. ההשפעות ניכרו במיוחד בתחום המבנה, ארגון ומנהל שסייעו לצבא הצעיר לא רק להתארגן, אלא אף לנהל את המערכות.

● אכ"א על מסגרותיו הארגוניות החדשות, תכניו ומשטרו הוקם בעזרת יוצאי צבאות סדירים בעיקר יוצאי הצבא הבריטי, אשר רכשו את נסיונם במהלך מלחמת העולם השנייה. לאנשי המחתרת חסרו תשתית מקצועית צבאית הדרושה להקמת האגף במתכונת צבאית סדירה ולגיבוש התכנים. גם לאחר שהוחל בהקמת האגף גילה חלק מהם קשיי הסתגלות, שכן התנאים היו שונים מאלה שהורגלו אליהם בתקופת המחתרת ולא קל היה להם להינתק במהירות מאורח החיים הישן והמוכר. יתרה מזאת, המסורות והנוהגים ששרדו מתקופת המחתרת היקשו על גיבוש הדפוסים והתכנים החדשים.

● הקמת האגף ויציקת דפוסיו לוותה במאבקים שנבעו מפערים קונספטואליים של יוצאי צבאות סדירים מזה ואנשי המחתרת מזה, באשר לדרך הקמתו של הצבא, דמותו ודפוסי התנהגותו. חלק מצמרת ההגנה והפלמ"ח דגלו בהקמת צבא עממי וסוציאליסטי, מכאן רתיעתם מ"צבאיות", על כל מרכיביה. הם המשיכו בתקופה הראשונה להדגיש את חשיבותם של יחסים בלתי פורמליים והסברה במקום הקניית משמעת צבאית מחמירה או קפדנית. בכך רצו לשמר גם את אווירת תנועות הנוער שאיפיינה את שורות הפלמ"ח, תוך התעלמות מהעובדה שצבא חובה שונה מארגוני נוער אליטיסטי.

לעומתם ראה בן-גוריון את הדגם המערבי ובמיוחד הבריטי כדגם פרגמטי ממנו ראוי ללמוד ואף להעתיק תוך התאמה לתנאים המיוחדים לנו. יחד עם זאת עמד על כך שבצבא החדש יישמרו ערכי הרוח, ההתנדבות, החלוציות וההגשמה שאיפיינו את אנשי המחתרת. אך תפיסתו לא נתקבלה בנקל. מכאן המאבקים שליוו את הקמת הצבא בכלל ואכ"א בפרט. ואכן מרבית המרכיבים החדשים שלא נתקיימו קודם לכן במחתרת הוכנסו תוך ויכוחים כאשר בן-גוריון נשאר נאמן

תהליך רצוף ומתמשך מתקופת המחתרת, אלא מוסדיות חדשה של ארגון צבאי סדיר שמיזג את כלל משאבי כוח האדם החל מבורדים, ארגונים, עולים, מגויסים ומתנדבי חו"ל וכלה בארגוני אצ"ל ולח"י, לאחר שפורקו וגויסו לצבא. כל אלה ביחד היוו את צבא הגנה לישראל.

יחד עם זאת, יש לציין את חלקו של רובד המגויסים הראשון — אנשי הגנה ופלמ"ח — אותו גרעין אליטיסטי, בעל מוטיבציה להתנדבות והקרבה, פרי חינוך ומסורת של עשרות בשנים, שהעמיד לרשות הצבא הקם ומתגבש, כל אשר יצר, אגר ורכש משך עשרות שנות קיומו. חרף חילוקי הדעות שהתעוררו ביחס לדמות וצביון הצבא, הסתגל גרעין ראשוני זה למסגרות ולתכנים חדשים תוך שהוא הולך ונבלע בארגון הצבאי החדש, ולכן אכ"א, בדומה לשאר האגפים, הוקם יחסית די מהר, כפי שאמר בן-גוריון "מה שאחרים עשו במשך דור עלינו לבצע בשנה אחת".

אולם חרף הקשיים, הצליח אכ"א בחדשי המלחמה הראשונים להניח את היסודות למערכת האכ"אית על מסגרותיה הארגוניות ותכניה, כדי שתוכל לסייע לצבא במבחנים הקשים שעדיין נכונו לו. לקראת סוף מאי-יוני החל אכ"א לפעול, בנוסף לתפקידו כמטה מתאם, גם כמטה מקצועי ולעסוק במכלול התפקידים המוטלים על אגף כוח אדם בצבא סדיר. גידולו של אכ"א הביא להסתעפות מבנהו והפיכתו למערכת גדולה ומורכבת של מחלקות ושירותים שלא התקיימו קודם לכן במחתרת, בכלל זה — שירות חיול וקליטה; מחנות ומרכזי קליטה; מרכז רישום, מחנות בסיסיים ומחנות מעבר; מערכת בתי-חולים צבאיים ומתקני אשפוז ושיקום; מחנות נופש והחלמה; בתי-דין צבאיים; בתי-סוהר ומעצר; מחנות שבויים; קציני עיר ושירותי פרט²⁷. מערך כולל זה היווה ישות חדשה שהחלה לקום לקראת אתגרי המלחמה הכוללת. זו לא הייתה תולדה של

תפיסתו כפי שאמר: "יש הרוצים שצבאנו יתנהג אחרת מאשר נוהג הצבא בכל ארץ. זאת אפשר להשיג רק אם מבטלים את הצבא". רק בהמשך הזמן, כתוצאה מפעולות הדרכה וחינוך שיטתי, וכאשר חל מיוזג בין יוצאי המחתרת ליוצאי צבא סדיר, אימץ הצבא את כל המרכיבים הצבאיים על-פיהם נוהג כל צבא סדיר, והתורה הצבאית הפכה לנחלת הצבא כולו.

בתקופה הראשונה להקמתו של אכ"א התגלו קשיים בעבודתו, שנבעו מהאיחור שחל בהקמתו, כמו ארגונו והפעלתו תוך כדי המלחמה. אך בעיקר היקשו על עבודת האגף לחץ הזמן הדוחק והחסר הגדול ששרר באותה תקופת בראשית, בה היה דרוש להפעיל גיוסי חובה המוניים, לציידם, ולאמנם וזאת בהעדר תשתית לוגיסטית לקליטתם, העדר די מדריכים לאימון הכוח והעדר אמצעים ותקציבים וכל אשר דרוש היה לקיום צבא החי בתנאי שדה והמאומן לפעילות צבאית מתמשכת.

הערות

¹ עדות שמסר לי מונטי גרין — 12.6.72.

² עדויות שנמסרו לי על-ידי ז' מליון — 7.7.72, וא' דשא — 30.7.72.

³ שליחות בטחונות, יוסף יורעאלי, עמ' 105.

⁴ החוקה פורסמה בפקודות מטכ"ל, נספח 3, 6.10.48.

⁵ יומן בן-גוריון, 3.12.48.

⁶ ראה גם יומן בן-גוריון, 13.6.48: "ביררו עניין הדרגות. קבעתי שבע דרגות לקצינים: סגן ראשון, סגן, סרן, רב סרן, סגן אלוף, אלוף, רב אלוף... ועדה של צבי (אלון), לרר, יוחנן (רטנר), בהתייעצות עם יעקב יקבעו הדרגות".

⁷ המוכבות על משמעת ראה: בירורים כמועצת מפא"י, 19.6.48, צבא וביטחון, עמ' 50; פיטורי הרמ"א, אניטה שפירא, עמ' 88; מדינת ישראל המחודשת, עמ' 266 ו-317; דברי דב"ג, 12.12.48.

⁸ דברי דב"ג בישיבת הממשלה, 16.6.48. מדינת ישראל המחודשת, עמ' 165-166.

⁹ יומן דב"ג, 10.2.48 וכתב המינוי שם, עמ' 228.

¹⁰ את המנוי של חת הוציא ישראל גלילי ב-10.11.47. על חת הוטל לשמש יועץ משפטי של ההגנה בנושאי חוק, עונשין ומשפט. בחוקף תפקידו היה עליו לערוך חוקת שיפוט ולהביאה לאישור מוסמך. על-פי יומן דב"ג, עזרו על ידו גם שלמה רבינוביץ ומשה לרר, ראש אכ"א.

¹¹ דבריו בוועדת החמישה, 4.7.48; פיטורי הרמ"א, עמ' 151.

שם, עמ' 152.

¹³ עדות שנמסרה לי על-ידי בן-גוריון, 6.8.70.

¹⁴ עדותו בוועדת החמישה, 4.7.48.

¹⁵ ראה לדוגמא — ב" 28.1.48 הורה גלילי לראש אכ"א להכין טיוטת

הוראה למפקדי החטיבות המגוריה את סמכותם בתחום המינויים, כי המח"טים נוטלים לעצמם סמכויות יתר. מינוי מ"פ ומעלה טעון אישור הפיקוד העליון וכן למתקבלים למנגנון הקבע (מכתב מהלל לצדוק, 28.1.48).

ב" 3.2.48, גלילי העביר למח"טים ולמפקדי הערים הוראה המגדירה סמכויותיהם בתחום המינויים — מח"טים רשאים למנות סמלים וקצינים עד דרגת סמ"פ, מדרגת מ"פ ומעלה טעון המינוי אישור למפעל של הפיקוד העליון. מפקדי חטיבות רשאים למנות מ"מ למפקד פלוגה ומעלה במידה והמינוי הוא זמני, דחוף ואינו סובל דיחוי.

המינויים יפורסמו בפקודות החטיבות רק לאחר פירסומם על-ידי אכ"א. הוראה זו של גלילי פורסמה על-ידי ראש אכ"א בהוראה המחייבת את הצבא (מכתב גלילי, 3.2.48).

ב" 4.2.48 גלילי הודיע למחלקה ב', כי בדעתו למנות את יחזקאל פנט כסגן לעניין משמר באחד המחנות.

ב" 12.3.48 גלילי הודיע לבן-גוריון, כי הרמטכ"ל והוא מציעים למנות את שלמה רבינוביץ (שמיר) לקצין כמבצעים בחטיבת הנגב (יומן דב"ג).

¹⁶ ועדת החמישה, 4.7.48, עמ' 196.

¹⁷ מאמר של יצחק שדה (י' נודד), "הצעה ותשובה לאחדות העבודה", 15.10.1946.

¹⁸ עדות צדוק בוועדה, 4.7.48, עמ' 150, 151, 153.

¹⁹ פקודת מטכ"ל מס' 7, 21.7.48.

²⁰ דברי צדוק בוועדת החמישה, 4.7.48, עמ' 202.

²¹ עדות שנמסרה לי על-ידי מונטי גרין, 12.6.72.

²² יומן דב"ג, 8.1.48.

²³ יומן דב"ג, 11.1.48.

²⁴ השיטה הבריטית חייבה כל קצין להכיר את החוק הצבאי, שהיווה

חלק מהכשרת הקצין אותה למד בבי"ס לקצינים.

²⁵ עד סוף 1948 טיפלה התביעה בכ-10,000 חקירות: 20% עריקות ונפקדות; 28% הפרות משמעת ומשטר; 8% שימוש לרעה בתפקיד; 4% פגיעה במפקד והתנהגות מבישה; 20% גניבה, שוד ועבירות דומות; 3% רצח, תקיפה ופגיעה; 17% עבירות אחרות (תאונות נשק).

עד סוף 1948 הגיעו לתביעה 5739 עבירות משמעת. כן נתקיימו 2227 משפטי בי"ד צבאיים (עונשים מנויפה ועד מאסר של שלוש שנים).²⁶ מבנה זה של שירות הסעד התקיים עד יוני 1949. בחודש זה חוסל שירות הסעד ותפקידיו חולקו בין אכ"א לבין משרד הביטחון.

²⁷ מספר המשרחים בשירותים האכ"איים הגיע כמבצע חורב ל-15,617 איש ואשה, מהם 109 בשירות הדתי, 1729 — במשטרה הצבאית; 5716 — שירות רפואה; אלישע — 136; שירות משפטי — 160; שירות תרבות — 859; שירות סעד — 134; שק"ם — 922; מרכז רישום — 492; קלטים ובסיסי אימונים — 1461; מחקר פסיכולוגי — 62; קשר לצלב אדום — 25; קציני עיר — 432.

צבא נולד

על ספריו של פרופ' יואב גלבר: "גרעין לצבא עברי סדיר", הוצאת יד בן-צבי, ירושלים, תשמ"ו, למה פירוק את הפלמ"ח? הוצאת שוקן, ירושלים ות"א, תשמ"ו

ד"ר מרדכי נאור

לנושאים עקרוניים כמו מבנה, כפיפויות ופעילותם של מפקדים, יחידות וזרועות. לעומת זאת מיוחד מקום נרחב לוויכוחים העקרוניים, להקמת החטיבות, החילות והמטה הכללי ולשוני הגדול המציין את כוח-ההמגן של היישוב ואחרי-כך המדינה בתחילת המלחמה ובסופה.

צה"ל — המשך של ה"הגנה"?

בשורות הסיכום של הקדמתו לספר "תולדות מלחמת הקוממיות" כתב דוד בן-גוריון את המלים האלה: "...צבא-ההגנה-לישראל לא היה המשך של ה'הגנה', אלא גילוי מחודש של הכוח הריבוני העברי מימי מלכי יהודה וישראל." הנחה זו, שרוב ההיסטוריונים עד כה לא קיבלוה, מהווה אבן-פינה במחקרו של גלבר. "אמנם ה'הגנה' הייתה תשתית חשובה להקמתו של הצבא," הוא כתב בהקדמתו לספרו "גרעין לצבא עברי סדיר", "ואף-על-פי-כן אין צה"ל המשכה הישיר, כאשר רק אקט פורמאלי של השבעה מפריד ביניהם." יתר על כן, כבר בשלב מוקדם זה של הספר הוא "זורק את הכפפה" ומבהיר כי הקמתו של צה"ל צריכה להיזקק לזכותו של אדם אחד, "שהרי בלא התערבותו התקיפה של בן-גוריון ונחישות החלטתו להקים צבא סדיר לכל פרטיו ודקדוקיו — נחישות שנשענה על ראיית-הנולד שהייתה באותה תקופה ראיית-יחיד, ונתקלה בהתנגדות הצמרת הפוליטית והביטחוניית ביישוב — לא הייתה ה'הגנה' מגיעה כלל להכרת הצורך בשינויים המתחייבים מן האיזמים הנשקפים ליישוב בתום המאבק המדיני על עתיד הארץ."

פרקיו הראשונים של הספר אכן מתמקדים בסוגיות אלה של כניסת דוד בן-גוריון לתחום הביטחון, ה"סמינר" הנודע שערך במחצית הראשונה של שנת 1947 כדי להכיר מקרוב תחום זה, מסקנותיו על אי-מוכנותה של ה"הגנה" למלחמה, תוך פסילת הדעה (שהייתה מקובלת בצמרת

במלחמת העולם השנייה העלו תרומה חשובה ביותר להקמת צה"ל, הרבה מעבר למקובל עד כה; ושכמהלך המלחמה, ובעיקר במחצית השנייה של 1948, התנהל מאבק קשה בין שתי תפיסות — באשר לדמותו של הצבא המוקם, ואשר בסופו גברה ידם של המצדדים ב"צבא ממלכתי", ובראשם ראש הממשלה ושר הביטחון הראשון דוד בן-גוריון, על אלה שסברו כי יש לשמר את המסגרות החלוציות-אליטיסטיות הקודמות, שגולת הכותרת שלהן היה הפלמ"ח. אלה האחרונים פסלו מכל-יכול הקמת צבא ככל הצבאות, "מיליטריסטי" כהגדרתם, שכן, כמאמר כרוז שפורסם בפברואר 1948, "יש מי שנפשו חפצה בהצדעת חיילים לפני הקצינים, בהקמת חדר-אוכל מיוחדים לבעלי-דרגות... לפנינו נסיונות רבים ועקשניים להפוך את סולם הדרגות ההכרחי בכל צבא לסולם-מעמדות ולהקים צבא מקצועי... האם לא חייבים אנו להזעיק את כל כוחותינו על מנת להגן על האופי העממי והדמוקרטי של מסגרתנו הלוחמת נגד אלה אשר מנסים להרסה?" בסוגיה זו נתונה תמיכתו החד-משמעית של גלבר לתפיסה הראשונה, והדברים אינם מנותקים מפרשת השתלבותם של יוצאי הצבא הבריטי בצה"ל הצעיר והשפעתם עליו בתקופת העיצוב שלו.

התשובה לשאלה זו שלילית בהחלט, בעיקר בכל הקשור לספר הגדול נהמקיף בין השניים — "גרעין לצבא עברי סדיר". אמנם שם המְשָׁנָה של הספר הוא "תרומתם של יוצאי הצבא הבריטי להקמת צה"ל", ובכך הוא מהווה מעין תוספת והשלמה לארבעת הכרכים של "ספר תולדות ההתנדבות" של גלבר, אך יש בו הרבה יותר ממה שנאמר בשם-המשנה. תוך כדי ניסיון מתמיד להוכיח עד כמה תרמו יוצאי הצבא הבריטי במלחמת העצמאות להקמת צה"ל, מובאים נתונים וניתוחים על המלחמה עצמה, ביניהם כאלה שלא הופיעו עד כה בשום ספר אחר. מהלכי המלחמה מתוארים בספר רק במידה שהם קשורים

למלחמת העצמאות (1947-1949) הייתה הארוכה והקשה במלחמות ישראל. היא החלה כחצי שנה לפני קום המדינה ונסתיימה רשמית 14 חודשים לאחר מכן, בהטבעה על המדינה הצעירה חותם בל-יימחה. תוצאותיה ההיסטוריות-ספרותיות של המלחמה החלו להתגלות במחצית הראשונה של שנות החמישים, אך רק לקראת סוף העשור הופיעו שני ספרי הסיכום הראשונים: תולדות מלחמת הקוממיות שנתחבר בידי ענף ההיסטוריה במטה הכללי וקורות מלחמת העצמאות, מאת נתנאל לורן.

מאז, במשך שנים ארוכות, יצאו לאור לא מעט ספרים שעסקו במלחמה זו, אך דומה שרובם ככולם התרכזו בזוויות ראייה או במגזרים ספציפיים בלבד (כדוגמת ספרי החטיבות). בשנים האחרונות חל שינוי והחלו להופיע מחקרים וספרים בעלי מגמה מסכמת. מחבריהם מתארים ומנתחים את אירועי המלחמה, הכוחות הלוחמים ופעולותיהם של האישים הפוליטיים והמפקדים הצבאיים מפרספקטיבה של שלושים שנה ויותר, ותוך היעזרות ביומנים, תעודות וחומר ארכיוני אחר שראה אור. חשיבות מיוחדת בנדון הייתה לפרסום יומן המלחמה של דוד בן-גוריון לפני שנים אחדות.

שני ספריו החדשים של פרופ' יואב גלבר מצטרפים לקטגוריה זו ומוסיפים עוד כמה וכמה נדבכים לבניין ההיסטורי-מחקרי של מלחמת העצמאות.

תרומתם של יוצאי הצבא הבריטי

במבט ראשון עשויה להישאל השאלה (והיא בוודאי תועלה, שכן שני הספרים יעוררו לא-מעט פולמוס): האם אין מדובר בכל זאת במחקרים חלקיים, המתרכזים במגזרים ובנושאים מסוימים בלבד? שהרי, יואב גלבר אינו מסתיר את דעותיו והנחותיו הבסיסיות המונחות ביסוד שני הספרים הללו. דהיינו, שמתנדבי היישוב היהודי לצבא הבריטי

כראש המפקדה הארצית של ה"הגנה" וכדמות מפתח שתתייצב בינו לבין הצבא. בן-גוריון, כממונה על הביטחון עד לקום המדינה וכשר הביטחון לאחר מכן תבע סמכות מוחלטת בנושא זה ולא הסכים לשום פשרות והסדרים. הדברים נתקלו בהתנגדות עזה מבחינה פוליטית (במיוחד מצד מפ"ם) וגם הדרג הצבאי הבכיר, ברובו, סבר שהרחקתו של גלילי מוטעית. העניינים הסתבכו עוד יותר בשל מחלתו הממושכת של הרמטכ"ל יעקב דורי, שרק בשלבים המאוחרים של המלחמה חזר לפעילות מלאה. מאבקו של בן-גוריון הסתיים בהצלחה, מבחינתו, וגלבר אינו מסתיר את דעתו חלק לא מבוטל מהדמויות הפוליטיות ואף הצבאיות בתש"ח.

"הם" ו"אנחנו"

"למה פירקו את הפלמ"ח" הוא ספר המתאר בזה אחר זה את המאבקים שליוו את הצבא הצעיר מלפני לידתו ועד לאחר מלחמת העצמאות — בנושאי מבנה, כפיפויות ובעיקר השפעות פוליטיות. הפיצול המפלגתי נתן אז את אותותיו בכל תחום. הגופים והחילות קמו בסערת המלחמה ולא נעדרו חשדנות וחששות לגבי חלק גדול מהמהלכים. אכן, גישת "הצבאות הפרטיים" שלטה בעליל. גלבר מביא קטע מיומנו של לוחם פלמ"ח, שערב ההשבעה לצה"ל, בהפוגה הראשונה, תיאר את כל "מגרעותיו" של הצבא החדש:

בצירפים ובבתים, ממש בסמוך למשכנותינו, התארגן גוף גדול. לבסוף אף ניתן לו שם: צבא הגנה לישראל. זה עתיד לרשת אותנו בחיינו. הרבה סיפורים שמענו על גוף זה. רבים מחבריו ערקו אל שורותינו ונתבוללו בתוכנו בלי ששום אכ"א חתם על שום טופס. הם סיפרו כי צבא יש סדר. יש רבי-סמלים, יש דרגות, יש חדרים אוכל לקצינים ויש בתי-שימוש נפרדים (בעיני ראיתי). יש מועדון מיוחד ושק"ם נפרד... בכלל, אמרו, יש שם סדר במקום צבא. מצחצחים את הנעליים ואת האבזמים. בודקים את הגילוח כל יום ומענישים על ימין ועל שמאל... הלב סירב להאמין, אך העיניים והאוזניים עשו את שלהן — כמתכונת הצבא הבריטי.

בחיבות והנחיל לצבא כולו שנבנה תוך סערת מלחמה תורת הדרכה וארגון אחידה.

הקמת החילות השונים

חלק עיקרי בספר מיוחד להקמתו של הצבא — חטיבות הפלמ"ח והחיי"ש (חיל השדה), חטיבות השריון הראשונות (שלמעשה היו חטיבות חי"ר עם מעט מאוד אלמנטים של שריון), חיל התותחנים, חיל הנדסה, חיל הקשר, חיל רפואה, ועוד שורה של יחידות, וכמובן — המטכ"ל. אף כאן לא חסרו מאבקים, בעיקר לגבי מקומם ותפקידם של גדודי הפלמ"ח ואחר-כך חטיבותיו. ושוב, גם במקרה זה אין גלבר נוטה לקבל את ההנחה המקובלת לגבי עדיפותו וחישיבותו של הפלמ"ח בחדשי המלחמה הראשונים. הוא מסכים כי גדודיו מילאו בתחילת המלחמה (וכמובן גם בהמשכה) משימות חשובות ביותר, אך "מפריזים הטוענים כי הוא שנשא בעיקר נטל הלחימה בתקופה זו בשל הקצב האישי של התארגנות חטיבות החיי"ש. למעשה מילא הפלמ"ח חללים בין החטיבות ולא במקומן." גלבר מציין, שכונות מטה הפלמ"ח ומפקדת ה"הגנה" ביחס למשימותיו של כוח זה השתבשו, שכן בניגוד לתכניות הוא לא הופעל להתקפות יזומות ובמקום זאת "רותק יותר ויותר למשימות מגננה בהגנת מרחבים וצירי תנועה." לכן יש להוסיף, שבחדשי המלחמה הראשונים הועדפה בניית החטיבות החדשות (חטיבות החיי"ש) על הפניית משאבים לפלמ"ח, מה שגרם למידה גדולה של תסכול בכוח זה ולתרעומת שגבלה בתחושה של התנכלות מכוונת. "קשה היה להם [למפקדי הפלמ"ח] להסתגל למצב, שבו הם רק אחד הרכיבים של מערכת רחבה." בחודשים הבאים עם התלהטות הוויכוחים על מקומו ועתידו של הפלמ"ח והחלטתו הנחושה של בן-גוריון להקים צבא אחיד — הגיעו מתחים אלה לשיאם. במתחים אלה שלא אחת כמעט ו"פוצצו" את המערכת הצבאית עוסק גלבר בשני הספרים, אך בעיקר ב"למה פירקו את הפלמ"ח". כאן ניצבים משני עברי המתרס, רוב הזמן, דוד בן-גוריון מצד אחד וראשי מפ"ם מצד שני. לעניין זה קשורים באופן הדוק שני הסיכויים של "מרד האלופים" במאי וביולי 1948, שנסכו סביב החלטתו של בן-גוריון להפסיק את פעילותו של ישראל גלילי

הארגון) כי האיכה הערבית תביא לכל היותר לסיבוב נוסף של "מאורעות", ומאבקיו הראשונים על אופיו, מבנהו והיקפו של הצבא שיש להקים. כאן משתלבת היטב בעייתם של קצינים יוצאי הצבא הבריטי (כדוגמת לסקוב, מקלף, בן-ארצי, עשת ורבים אחרים), שביקשו להשתלב בעשייה הביטחונית, אך רובם ככולם נידחו בשלב זה, ורק בעקבות מאמציו ולחציו של בן-גוריון, הם הגיעו במהלך המלחמה ובעיקר לקראת סופה לעמדות מפתח בצמרת הצבא המוקם. בן-גוריון הואשם באותה תקופה ושנים אחר-כך כי העדיף קצינים אלה מטעמים מפלגתיים (בהיות מפלגתו, מפא"י, ביריבות קשה עם מפלגת הפועלים השנייה בגודלה, מפ"ם, שכמעט כל מפקדי הפלמ"ח נמנו עמה וכן כמידה רבה גם מפקדי חטיבות וחילות אחרים). יואב גלבר שולל גישה זו לחלוטין. לדעתו, בן-גוריון שילב מפקדים אלה, שכמעט כולם היו חסרי זיקה פוליטית מוגדרת, משום שאימץ את התפיסה שצבא חייב להיות ממלכתי ולא פוליטי, נאמן אך ורק לממשלה. "השירות בצבא הבריטי הקנה גישה חדשה למושגי-היסוד של נאמנות ומשמעת בכל התחומים, אך בראש וראשונה משמעת ונאמנות בין דרג הניהול המדיני של המלחמה ודרג ניהולה הצבאי, ומהם לכל אורך צינור הפיקוד, עד לחייל הפרט."

פרק גדול בספר מוקדש ל"הכשרת הצבא", כלומר לנשוא ההדרכה. מעבר לחיכוכים ה"מקובלים" בין שתי האסכולות — בין יוצאי המיליציה והמחתרת לבין יוצאי הצבא הסדיר, העיקה מאוד העובדה, שהמלחמה — מבחינתם של אנשי ההדרכה — פרצה מוקדם מדי. "במקום להכשיר מראש צבא למלחמה בעתיד, ניטל על מערך-ההדרכה שהחל להתארגן בשלהי 1947, להכשיר סגל פיקודי ומקצועי לרובבות מגויסים תוך כדי המלחמה ובמסגרת אילוצים חמורים." על אף הקשיים הונחו בתקופה זאת היסודות לכמה מבתי-הספר המרכזיים של צה"ל ומן הקורסים הראשונים שנערכו (למ"כים, לקצינים ועוד) החלה תורת ההדרכה להתפשט ליחידות השונות. שיאה של הפעולה, מסכם גלבר פרק זה בספרו, בהקמת "צוות ההפעלה" של מה"ד לאחר המלחמה. צוות זה, שהורכב מנציגי כל החילות והמקצועות, בראשותו של ראש מה"ד דאז, חיים לסקוב, סבב

בן-גוריון היה נחוש להקים צבא אחד ואחיד והוא לא זו מעמדתו זו במהלך המלחמה ועשה את כל הצעדים הדרושים להוצאתה אל הפועל. גלבר מתאר בהרחבה את כל סיכובי המאבק הממושך שהיה על בן-גוריון לנהל כדי להגיע לצבא המבטל לחלוטין את תפיסת "הם" ו"אנחנו" שרווחה בשני הקצוות הפוליטיים. עיקר המאבק היה עם האגף שמשמאל, בני בריתו לכאורה של בן-גוריון, שכן הוא עצמו היה מנהיגה של מפלגת הפועלים הגדולה בארץ, מפא"י.

האם פורק הפלמ"ח בידי בן-גוריון? גלבר, בראייה לאחור, סבור שהתשובה שלילית, שכן "מן הבחינה הצבאית-מקצועית הטהורה, קשה לדבר על 'פירוק' מכוון של הפלמ"ח". לדעתו, המציאות המשתנה במעבר מיישוב למדינה ומארגון מיליציה לצבא סדיר, עשתה את שלה וייחודו של הפלמ"ח ככוח מגויס נעלם עם גיוסן של חטיבות הח"ש, וגם בתחומים האחרים הצטמצמה ואף התבטלה הבלעדיות שהיתה לו: עד המלחמה הוא היה האחראי לנושאים ואוויר, לתפעול אמצעי-לחימה מיוחדים ועוד. עתה הוקמו חילות מקצועיים, חטיבות ניידות שלא היו מרותקות לאזור מסוים וכוחות-מחץ שונים. לאור כל זאת, "הפלמ"ח לא 'פורק', אלא השתלב בצבא המוקם, תוך שהוא מאבד בתהליך ההשתלבות — מתוקף הנסיבות — את המאפיינים המקצועיים שהיו מיוחדים לו לפני הקמת הצבא."

גלבר גם אינו מקבל את ההנחה כי בביטולו הנפרד של הפלמ"ח נפגעה מערכת ערכים חלוצית שהייתה אפיינית רק לו. ה'פירוק' לדעתו, לא היה בתחום הערכי והמקצועי, אלא נגע כרוכו לייחודו הפוליטי והארגוני של גוף זה. הוא סבור, כי בן-גוריון, בראייתו הממלכתית, שלל את האליטיזם הבלדני של הפלמ"ח שנקשר אצלו עם החלוציות הפרטיקולריסטית-תנועתית. לעומת זאת, נראתה מאוד בעיניו שליחותם החלוצית של מתנדבי הצבא הבריטי, שאחרי המלחמה הקדישו מאמצים עצומים לטפל בשארית הפליטה באירופה, ולהעלותה לארץ. הוא האמין שניתן לגייס אנשים אלה, כדי להרכיב את "מעגל החלוציות וההתנדבות אל מעבר לתחומים המצומצמים יחסית שנשאו בו בעבר — בתחום הצבאי כמו גם בתחומים נוספים". גישתם העניינית והממלכתית, יחד עם כושר המעשה שגילו, שאותם ייחס בן-גוריון לשירותם בצבא הבריטי — "הביאו אותו לראות בהם את המנוף להקמת צבא ממלכתי וסדיר". לפיכך, סבור גלבר, "הצגת תפיסתו הממלכתית של בן-גוריון כניגודה של החלוציות האליטיסטית-וולונטרית בתחום הצבאי, כמו בתחומים אחרים, אינה אלא עיוותה של התפיסה."

המעבר מצבא מלחמה לצבא של שלום זה שמו של הפרק העשירי והאחרון (לפני הסיכום) בספר "גרעין לצבא עברי סדיר" וייחודו, כמו כמה

פרקים אחרים בספר, בהבאת חומר מקורי וראשוני של תקופה שהיא בבחינת "טרה אינקוגניטה" בתולדותיו של צה"ל. שהרי הקרבות, המבצעים ופעולות-הגמול במלחמות וביניהן טופלו בהרחבה יתרה, אם כי בוודאי נותר עוד הרבה לעשות בנדון; אך תקופות הביניים וימי החולין נזנחו. טוב עשה פרופ' גלבר שנתן דעתו גם לכך, וכפי שנהג לגבי המלחמה המשיך גם באשר ל"ימים האפורים" שבאו בעקבותיה: ניתוח מדוקדק של הפעולות, ההישגים ואף הכשלונות. כמובן שלא ניתן גם כאן להימנע משריכות הנושא הפוליטי, שכן זוהי התקופה בה פרשו מצה"ל (מנימוקים פוליטיים) לא-מעטים מטובי מפקדיו כדוגמת יצחק שדה, יגאל אלון, משה כרמל, שמעון אבידן ואחרים. (הנושא מתואר בהרחבה בספר "למה פירקו את הפלמ"ח"). לסיכום, שני ספריו אלה של יואב גלבר יש בהם שפע של חומר מרתק על מלחמת העצמאות ועל התקופות הסמוכות לה, לפנייה ואחריה. חלקיהם הפולמוסיים וקביעותיו הנחרצות — בנושאים הפוליטיים כמו גם בשאלות הקשורות להקמתו של צה"ל — יעוררו ללא ספק גל של תגובות. לפי שעה ראוי לעמוד על תרומתו החשובה להכרת התקופה ולהארת זוויות ומגוירים מוכרים ובעיקר בלתי-מוכרים של צה"ל בראשיתו. במיוחד נכון הדבר לגבי הספר "גרעין לצבא עברי סדיר", שתרומתו ללימוד צה"ל הצעיר היא מן המעלה הראשונה.

כישלון אקדמי מדאיג

בעקבות ספרו של פרופ' יואב גלבר, "למה פירקו את הפלמ"ח? הוצאת שוקן, ירושלים ות"א, תשמ"ו

אל"מ (מיל') ד"ר מאיר פעיל

גם הספר שלפנינו לא הצליח לתת מענה סביר לשאלה הכמעט נצחית "למה פירקו את הפלמ"ח?" בכך הצטרף אל חיבורים אקדמיים נוספים, פולמוסיים, אידיאולוגיים וספרותיים — פעם נינוחים ופעם נלהבים — שלא הצליחו ליישב את פרשת פירוק הפלמ"ח כדבר דבור על אפניו.

שיבוש כוונת המשורר

כבר בפתח הספר פורץ אל עבר הקורא שיבוש חמור בציטוט שלושה בתים מאחד משירי הטור השביעי של נתן אלתרמן. הדבר חמור במיוחד שכן המחבר לא ציין מניין לקוח הציטוט ורק הותיר את הקורא אל מול המשפט הבא:

"הזמן — כפלגותיו הנמשכות — הצדיק

רבים מנימוקי שוכרה של המסגרת".

ובכן, הטור השביעי הזה פורסם ב"דבר" ב-10 ביולי 1953 ושם השיר הוא: עם כינוס הפלמ"ח 1953. שיר זה של נתן אלתרמן היה כתב מחאה חריף נגד פירוק הפלמ"ח, ואמחיש זאת על-ידי

לסקובן חושב שיגאל לא ידע מה זה צבא סדיר". ואני — מאיר פעיל — סבור שמושגיו של חיים לסקוב באותה עת היו עדיין מושגי משמעת עיוורת של קצין צעיר בצבא הבריטי.

חוסר אובייקטיביות

הפרוטוקול של ועדת חמשת השרים אשר מונתה על-ידי ממשלת ישראל ביוזמת בן-גוריון לבחון את סדרי הפיקוד העליון של צה"ל בראשית יולי 1948 הוא אחד המסמכים החשובים ביותר עבור חקר מלחמת העצמאות בפרט ותולדות מערכת הביטחון הישראלית בכלל. בפרוטוקול מופיעה גלריה מגוונת מאד של אישים מדיניים וצבאיים. חמשת השרים חברי הוועדה: גרינבוים, שרת, ציולינג, שפירא ורוזן; שני האישים המרכזיים שעמדו בראש מערכת הביטחון: בן-גוריון וישראל גלילי; ששת ראשי האגפים של המטכ"ל: צבי איילון, יוחנן רטנר, ידן, אבידר, צדוק ובן-חור; מפקדי פלמ"ח מובהקים: יגאל אלון ויצחק רבין; מפקד זירת ירושלים דוד שאלתיאל והנציג המובהק ביותר של משוחררי הצבא הבריטי חיים לסקוב.

על אף העובדות הבסיסיות הללו קובע יואב גלבר כי הפרוטוקול אינו יכול "להחשב מקור מהימן ללימוד ההתרחשויות העובדתיות בפרשות שנחקרו על ידה" (עמ' 192). קביעה זו של המחבר נובעת רק מסיבה אחת: המסקנות אשר גיבשה הוועדה בסוף דיוניה קבעו במפורש כי בכל הנוגע לסדרי הארגון והעבודה של הפיקוד העליון אין לקבל את שיטתו של בן-גוריון, אלא את השיטה המומלצת על-ידי המטכ"ל ועל-ידי ישראל גלילי. בעיני יואב גלבר כל מה שאמר וכתב בן-גוריון הוא דבר אמת וטוען נכון.

מפא"י, מפ"ם, פלמ"ח

יואב גלבר מודה כי ביצועי הצבאיים של הפלמ"ח היו מעולים מאד וקובע כי מטה הפלמ"ח ועוצבותו פורקו משום שקיימו זיקה של כפיפות אל הנהגת מפ"ם והייתה סכנה, רחמנא לילצן, שכוחות הפלמ"ח המצטיינים יופעלו על-ידי הנהגת מפ"ם ולא על-ידי הפיקוד העליון המדיני והצבאי הלגיטימי של מדינת ישראל.

כדי להוכיח טענה זו טרח גלבר והביא בפני

לא מעט מעשי גבורה, מסירות והקרבה של חיילים ומפקדים. אולם מעשים אלה נשכחו והושכחו". בניגוד לטענת גלבר לא הושכחו מעשי הגבורה של לטרון בכל הדיווחים ותיאורי הקרב. אבל תופעה זו מחריפה עוד יותר את השאלה הקשה: כיצד נכשל מפקד חטיבה 7, שלמה שמיר, במנהיגותו הצבאית כשעמדו לרשותו לוחמים נועזים כאלה אשר אומנו וחונכו דווקא על-ידי אסכולת "ההגנה" (גדוד 32 של "אלכסנדרוני") והפלמ"ח (פלוגת החל"מים בגדודו של חיים לסקוב בקרב לטרון השני)?

יואב גלבר מעלה על נס את טענתו הבאה של שלמה שמיר: "יגאל ידן מיעולם לא העלה את האפשרות שהתקפה על לטרון עשויה להקל את הלחץ על ירושלים גם אם לטרון לא תיכבש". העקרון החשוב ביותר של המקצוע הצבאי הוא הדבקות במטרה והוא המשמש קריטריון ראשון ועיקרי בכחינתו של כל תכנון ומעשה צבאי בכל הרמות. בן-גוריון הטיל על חטיבה 7 את המשימה לכבוש את לטרון ולא לרתק כוחות ערביים אל לטרון. את המטרה הזו לא הצליח מפקד חטיבה 7 להגשים. על-פי הישגיו הממשיים שופטת אותו ההיסטוריה ולא על-פי הסבריו לאחר מעשה כי גם הריתוק היה מספיק.

ייתכן כי המשימה אשר הוטלה על חטיבה 7 בלטרון לא ניתנה לביצוע באותו רגע היסטורי, ועיקר האחריות לטעות רובץ על שכמו של בן-גוריון שדחף את מפקד חטיבה 7 אל כשלון ודאי*. אבל גם אז רובצת אחריות כבדה על שלמה שמיר שלא ידע להעמיד את בן-גוריון על טעותו בעוד מועד. יגאל ידן הזהיר את בן-גוריון ואת שלמה שמיר ועשה כל שביכולתו לשכנעם שידחו את ההתקפה וימנעו את הכשלון ועל כך הוא ראוי לשבח כאיש צבא חכם. ואילו פרופ' יואב גלבר ראוי לביקורת על שנמנע מלנתח את פרשת לטרון קודם כל על-פי העקרון של הדבקות במטרה. במקום עקרון חיוני זה הוא מנסה להציע לקורא את עקרון הדבקות במשמעת כפי שהוא מצטט מפי חיים לסקוב: "בן-גוריון שאל אותי, אם יגידו לכם לתקוף עוד פעם? אמרתי: נתקוף בלי שום שאלה. יגאל ידן ראה בזה חוסר אומץ לב. אני נחיים

* לדעה אחרת ראה מאמרו של ש' שמיר בגליון זה עמ' 2, וכן

שני בתים שהושטו במתפונן על-ידי יואב גלבר: "כי למה נעצום עינינו? הפירוק גול מזו העת, אשר בין אש ומים, שכיית-חמדה כמוה אין קונים בשוק, ודור אחד אינו זוכה בה פעמיים!!

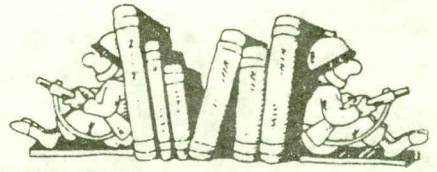
שכיית-חמדה רבה וחרב ומגן, — גם כוח כפשוטו, גם סמל וקמע!! זה קטע הַחֲזִיטָה, אשר נחשף ונתרוקן, עודו עומד חשוף בין ארץ וקמיה!!

חוסר ידע היסטורי

לא צריך להפליג הרבה בעמודי הספר כדי להוכיח בשגיאות של המחבר בציון עובדות היסטוריות הקשורות לכוח המגן העברי אשר הספר עוסק בו. בעמוד 12 מופיע המשפט הבא: "הקונסנזוס היישובי מאחורי ההגנה, שלא היה שלם כבר מאז פרשו ממנה אנשי ארגון ב' ב-1931, ונפגם כתוצאה מן הפרישה הרביזיוניסטית והקמת אצ"ל ב-1937". הקורא התמים עלול לחשוב כי "ארגון ההגנה" נפגע משתי פרישות: פרישה ראשונה, של ארגון ב' ב-1931; ופרישה שנייה, של אצ"ל ב-1937. האמת הייתה כמובן שונה לחלוטין: ב-1931 פרש ארגון ב' מ"ארגון ההגנה"; ב-1932 אימץ לעצמו ארגון ב' את השם "אצ"ל"; ב-1937 התפלג אצ"ל ומחצית מחבריו חזרו אל "ארגון ההגנה". ראוי לו למי שעוסק בהיסטוריה של כוח המגן העברי בא"י לדייק בעובדות.

הטיית השיפוט בפרשת לטרון

דוגמה נוספת לטיפול משובש של יואב גלבר היא ניתוח כשלון שתי ההתקפות של חטיבה 7 על לטרון (עמ' 152-153 בספרו). "הקרב על לטרון נסתיים בכשלון" בכך מודה גם גלבר. אבל מיד אחר-כך הוא מתרעם על כך ש"האחריות המקצועית למפלה הוטלה על מפקדה של חטיבה 7, שלמה שמיר ומטהו, והביאה כסמל לכשלון האסכולה של יוצאי הצבא הבריטי בכללה ואי התאמתה לצה"ל". לסיכום אף קבע כי "במסע הלחישות בקרב הצבא ובציבור, כמו בהאשמות שהוטחו בבן-גוריון, הייתה מידה לא מעטה של צביעות". כדי לרכך את ממדי הכשלון הצבאי בלטרון מציין המחבר כי "במהלך החילוף והנסיגה נתגלו

הקורא ציטוטים רבים מדיוני מוסדות מפ"ם של אותם הימים. בתוך ציטוטים אלה ניתן למצוא, פה ושם, ביקורת קשה על דרך ניהול המלחמה על-ידי בן-גוריון, על נטייתו להיות פוסק עליון יחיד ללא ייעוץ וללא קבינט מלחמה, על יחסו השלילי לפלמ"ח, על רצונו להפוך את צה"ל לצבא — ככל הצבאות — המתרחק מרוח החלוציות והתרבות העברית המקורית, על מאבקי הבלתי פוסקים לסלק את גלילי מן המערכת. ישנם אף מנהיגים במפ"ם המעלים את התביעה להעביר את בן-גוריון מתפקידו כשר ביטחון.

כל הטענות הללו, גם אם אינן נעימות לאזניהם של חסידי בן-גוריון, הן התבטאויות לגיטימיות בדיננים פנימיים וחיצוניים של כל מפלגה בדיוק כפי שלגיטימי כי מוסדות מפא"י ידונו במעמד הפלמ"ח, בניהול המלחמה, בפיטורי גלילי ובכל נושא הקשור להנהגת המדינה. בן-גוריון הצליח להימנע מביצוע המסקנות של ועדת חמשת השרים ביולי 1948 רק באמצעות "תרגיל" ההתפטרות שלו בתיאום עם הנהגת מפא"י. הגיבוי של מפא"י נתן, אפוא, לבן-גוריון את היכולת לתמרן את עצמו במאבקי הכוח הלגיטימיים של הנהגת המדינה. עד כאן הכל שפיר על-פי מתכונת החברה הדמוקרטית הפלוראליסטית. אלא שיוזב גלבר מנתח באורח חיובי את תמרוני מפא"י, בעוד הוא שולל לחלוטין את הדיונים והתמרונים הדומים המתחוללים במפ"ם.

יוזב גלבר שופט, אפוא, את מפא"י ומפ"ם בשתי אמות מידה שונות לחלוטין מתוך דעה קדומה מפורשת כי מה שמתר למנהיגי מפא"י ובעיקר לבן-גוריון, אסור למפ"ם. גישה זו תמוהה קודם כל מנקודת ההשקפה הערכית של תפיסת הדמוקרטיה הפלוראליסטית. אולם היא אבסורד מנקודת המבט המדעית, משום שהיא מניחה מראש שגורם ומקור היסטורי מסוים ונערץ יש לו כל המונופולין על הצדק, היושר והאמת. חוקר הנוקט בחוסר אובייקטיביות כזה בניחוח מקורותיו, חייב לעשות טעויות.

הפלמ"ח היה ממלכתי וממושם
חוסר האיוון בטעונו של גלבר נחשף לחלוטין
במהלך ספרו כשהקורא מתאמץ לאתר ולמצוא
מתי והיכן ניסתה הנהגת מפ"ם להכתיב החלטות

או מעשים למטה הפלמ"ח או למפקדיו. ואז מתברר כי, גם על-פי נתוניו של גלבר, לא קיבל הפלמ"ח בפועל הוראות, הנחיות או הכוונות ממרכז מפ"ם או ממנהיגיה. מטה הפלמ"ח היה כפוף בכל למטכ"ל "ההגנה" ובעקבותיו למטכ"ל צה"ל וקיבל את פקודותיו באורח ממלכתי רק בצינוורות הפיקוד המוסמכים של ההיררכיה הצבאית והפוליטית. אפילו את הוראות הפירוק אשר הונחתו על הפלמ"ח, נתחים נתחים, ביצע הפלמ"ח במשמעת ובדרך ארץ ממלכתי... את הפקודות המוצדקות דוגמת הוצאת מחלקת הטייסים ואחר-כך יחידת המסתערים... ואת הבלתי מוצדקות דוגמת פירוק הפלי"ם (מרס 1948), ניתוק גרעיני תנועות הנוער החלוציות (ספטמבר 1948), עד פירוק מטה הפלמ"ח (נובמבר 1948) ופירוק כל חטיבות הפלמ"ח בסוף מלחמת העצמאות (קיץ 1949), והנסיגה מצפון סיני בינואר 1949.

זאת, בשעה שדוד בן-גוריון ממנה אנשי מפא"י מובהקים לתפקידים בכירים במערכת הביטחון. דוגמת גרשון זק כמפקד חיל הים (מרס 1948) או אליק שוּמְרוֹנִי שהופקד על ניתוק תנועות הנוער מן הפלמ"ח (קיץ 1948), וניתן להוסיף שמות ועניינים נוספים. בן-גוריון אף לא היסס לזמן אליו מפקדי פלמ"ח חברי מפא"י, דוגמת אסף שמחוני, ומעולם לא הרחר שמה שיטה זו אינה ממלכתית. פעולות אלה נחשבו בעיני בן-גוריון ובעיני אוהדיו כמעשים ממלכתיים לגיטימיים כדי לפרק את הפלמ"ח*.

האם לא ידע בן-גוריון כי אין כל סכנה של ממש שמה הפלמ"ח יפעל לפי ציווי מפ"ם, או שרק עשה עצמו מתיירא? בין כך ובין כך, דאג לעשות שימוש רב ב"סכנה" זו, כדי לחזק את מעמדו שלו באמצעות המנגנון של מפלגתו. זה שם המשחק הפוליטי.

אם היתה מפלגה ממלכתית ב-1948 שפעלה באחריות לאומית ובמשמעת עצמית מעשית ראויה להערכה, הייתה זו מפ"ם שלא יצאה להאבק בנחישות על ערכיה הבטחוניים ועל מעמדה במערכת הביטחון וביציבור, מתוך הרגשה כי בימי הרת-עולם של מלחמת העצמאות מחייבת

האחריות הלאומית מאבק מאופק, ולוא גם של צד אחד בלבד.

טענה פורמלית אחרת העלה בן-גוריון באורח ישיר ובאמצעות חסידיו ממפא"י וממשוחררי הצבא הבריטי: שהפלמ"ח אינו ממושם די הצורך על-פי הנדרש בצבא סדיר ובמלחמה סדירה. טעון זה היה מגוחך גם ב-1948, כי כל איש צבא יודע שהמבחן האמיתי של הלחימה הסדירה במתכונת של הצבא הסדיר הוא הביצועים בשדות הקרב ובמישור זה הוכיח הפלמ"ח את עצמו לעילא ולעילא. ראש אג"ם, יגאל ידין, שלא היה פלמ"חניק ונמצא בפלוגות רבות עם יצחק שדה, העיד על הפלמ"ח בפני ועדת החמישה במילים הבאות: "תדעו — פלמ"ח זה הכוח המאומן ביותר, המחושל ביותר, הנועז ביותר, האמיץ ביותר, ובסופו של דבר הממושם ביותר בכל צבא ישראל. שום כוח בצבא עדיין לא הקריב כל-כך הרבה ולא פעל בתנאים כה קשים — ואיני יודע איזה צבא בעולם לא היה מפר אלף פעמים פקודות, אם היה צריך לפעול כמו שכוח זה פעל... אני יודע שסביב הפלמ"ח יש ריב פוליטי, זה מעניין אותי כקליפת השום. אני יודע שבלי הפלמ"ח לא היינו נלחמים ולא היינו יכולים להילחם בקרבות..." (פרוטוקול הישיבה השנייה ב-3 ביולי 1948).

אז למה פירקו את הפלמ"ח?

פירוק מטה הפלמ"ח, יחידותיו ועוצבותו, לאחר שהוכיחו את חיוניותם ועל אף שהצטיינו בשדות הקרב של מלחמת העצמאות, היה חייב לגרום נזק לצה"ל, אשר ממדיו ועומקו עדיין לא נחקרו עד תום. בגלל פירוק זה של עוצמה צבאית מקורית ומיוחדת אשר "דור אחד אינו זוכה בה פעמיים", חוזרת ונשאלת בלי הרף השאלה: למה פירקו את הפלמ"ח?? שאלה קשה זו תמשיך הרבה שנים להטריד את תרבות השאלות והתשובות הציונית, הישראלית והיהודית, כדוגמה של קושייה קלאסית שאין עליה תשובה מספקת... מין נקמה תרבותית של הפלמ"ח, שפורק בשיא הישגיו, כלפי המימסד המנצח.

* לדעה שונה ראה מאמרה של ד"ר זהבה אוסטפלד, "רציפות או חידוש", מערכות 302-303 והמשך בגיליון זה.

ספריית המטכ"ל ע"ש
רא"ל חיים לסקוב ז"ל

רח' דוד אלעזר 3
הקריה ת"א

ספרים חדשים בספריית
המטכ"ל

החל מגיליון זה אנו פותחים במדור חדש ובו סקירות קצרות על ספרים מומלצים שנרכשו לאחרונה עבור ספריית המטכ"ל. הספרים עומדים לרשות קציני הצבא לעיון ולהשאלה. לשם הנוחיות צוין ליד שמם, בסוגרים, מספרם הקטלוגי בספרייה.

English, John A. *On Infantry*. New-York, Praeger, 1984. (G10033)

דיון שיטתי בהתפתחותו של מבנה מערך החי"ר ובשיטות הלחימה שלו, ממלחה"ע הראשונה ועד ימינו. דגשי המחקר הם על הפעלת החי"ר כאלמנט נייד במלחמת העולם השנייה ואחריה, תוך הצבעה על כיווני התפתחות אפשריים לעתיד.

Shevchenko, Arkady N. *Breaking with Moscow*. New-York, Ballantine books, 1985. (G10043)

בסיפור חייו של המחבר שזורות פרשיות ריגול ואירועים דיפלומטיים מיחסי החוץ של ברה"מ. הספר מגלה טפח מעולם הריגול הרוסי, שהמחבר נטל בו חלק פעיל.

Martin, Michel Louis & Ellen Stern McCrate. eds. *The Military, Militarism and the Polity: Essays in Honor of Morris Janowitz*. New-York, The Free Press, 1984. (G10062)

המאמרים הרואים אור בספר זה, נכתבו לכבודו של מוריס ינוביץ, ע"י חבריו למחקר. הקו המנחה של מאמרים אלה הינו ניתוח היחס שבין האזרח לצבא במסגרת המדינה.

ספרים חדשים מבית "מערכות"

ניתוח המעורבות הסורית במשבר הלבנוני בעשור האחרון על היבטיה השונים: מניעיו של אסד להתערב במלחמת האזרחים בלבנון; אפיון דפוסי הפעולה של סוריה בלבנון; ניתוח מערכות היחסים של סוריה עם מוקדי הכוח השונים בלבנון, התמודדות בין סוריה לישראל על ההשפעה בזירה בלבנון מפרוץ מלחמת האזרחים ועד לבחירת האילוצים של צה"ל בלבנון, ובחינת הסורית בלבנון שהשפיעו על המדיניות הגומלין. הספר מנסה לעמוד גם על זיקת הלבנון לבין שבין מעורבותה של סוריה בעולם יציבותו של המשטר הסורי, מעמדו בעולם הערבי ויכולת הפעולה שלו בסכסוך הישראלי ערבי.

מרכז כובד
בימת "מערכות" לעיונים צבאיים

צבא עיראק במלחמת יום הכיפורים

תרגום של ספר העירקי, תפקידו של צבא עיראק במלחמת אוקטובר 1973, שיצא לאור בכיירות ב-1975. מחבר הספר - איש צבא בכיר - מתאר ומנתח את המהלכים המדיניים והארגוניים שקדמו לשיגור כוח המשלוח לסוריה, וחושף באופן אובייקטיבי וביקורת את הבעיות שכוח זה נאלץ להתמודד עמן. הספר עובד ונערך מחדש ב"מערכות" ונוספו לו גרסות ישראליות של תיאורי הקרבות, הערות מפות ומרשמים, וכן דיון בשאלת השתתפותה של עיראק במלחמה נגד ישראל בעתיד, ותיאור השתתפותה של חטיבת שריון 40 הירדנית בקרבות ברמת הגולן לצד העיראקים.

מרכז כובד
בימת "מערכות" לעיונים צבאיים

המעורבות הסורית בלבנון (1975 - 1985)

ראובן אבי"רן

